

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ, ПОЛИТОЛОГИЯ

JOURNAL OF YEREVAN UNIVERSITY
INTERNATIONAL RELATIONS, POLITICAL SCIENCE

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCES

№ 3 (39)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
YEREVAN STATE UNIVERSITY PRESS

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Իրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի:

Журнал «Вестник Ереванского университета. Международные отношения, Политология». Выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правопреемник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала «Вестник Ереванского университета».

Three issues of “Journal of Yerevan University. International Relations, Political Science” are published annually. The journal has been published since 2010. It is the successor of “Journal of Yerevan University” published in 1967-2009.

Խմբագրական խորհուրդ.
Գլխավոր խմբագիր՝ Պետրոսյան Գեղամ (պ.գ.դ., պրոֆ.)

Ազգյան Վահագն (պ.գ.թ., դոց.), Ալեքսանյան Աշոտ (ք.գ.դ., պրոֆ., պատ. քաղաքագիտություն), Ավագյան Արսեն (պ.գ.դ., պրոֆ.), Բայբուրդյան Վահան (պ.գ.դ., պրոֆ.), Գալստյան Խաչիկ (ք.գ.դ., պրոֆ.), Ենգոյան Աշոտ (ք.գ.դ., պրոֆ.), Լեպեխին Վլադիմիր (փ.գ.թ., Մոսկվա), Մանուկյան Ժակ (պ.գ.թ., դոց.), Մարգարով Ալեքսանդր (ք.գ.դ., պրոֆ.), Մարուքյան Արմեն (պ.գ.դ., պրոֆ.), Պետրոսյան Վահրամ (պ.գ.թ., դոց.), Սաֆարյան Արամ (պ.գ.թ., դոց.), Սիլան Նիկոլայ (պ.գ.թ., Մոսկվա), Քեռյան Վարիկ (ք.գ.դ., պրոֆ.)

Редакционная коллегия:
Главный редактор: **Петросян Гегам** (д.ист.н., проф.)

Աვაգյան Արսեն (д.ист.н., проф.), Աгլян Ваагн (к.ист.н., доц.), Ալեքսանյան Աշոտ (д.пол.н., проф.б отв. секретарь), Байбурдян Ваан (д.ист.н., проф.), Գալստյան Խաչիկ (д.пол.н., проф.), Ենգոյան Աշոտ (д.пол.н., проф.), Կերյան Գարիկ (д.пол.н., проф.), Լեպեխин Владимир (к.фил.н., Москва), Манукян Жак (к.ист.н., доц.), Маркаров Александр (д.пол.н., проф.), Марукян Армен (д.ист.н., проф.), Պետրոսյան Վահրամ (к.ист.н., доц.), Сафарян Арам (к.ист.н., доц.), Силаев Николай (к.ист.н., Москва)

Editorial Board:
Editor-in-chief: **Petrosyan Gegham** (Sc. D. in History, Professor)

Aglyan Vahagn (PhD in History, Associate Professor), Aleksanyan Ashot (Sc. D. in Political Science, Professor, Executive Secretary), Avagyan Arsen (Sc. D. in History, Professor), Bayburdyan Vahan (Sc. D. in History, Professor), Engoyan Ashot (Sc. D. in Political Science, Professor), Galstyan Khachik (Sc. D. in Political Science, Professor), Keryan Garik (Sc. D. in Political Science, Professor), Lepekhin Vladimir (PhD in Philosophy, Moscow), Manukyan Zhak (PhD in History, Associate Professor), Markarov Alexander (Sc. D. in Political Science, Professor), Marukyan Armen (Sc. D. in History, Professor), Petrosyan Vahram (PhD in History, Associate Professor), Safaryan Aram (PhD in History, Associate Professor), Silaev Nikolay (PhD in History, Moscow)

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ
(1918 թ. հունիս)***

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հոդվածում հանգամանորեն լուսաբանվում է Կոստանդնուպոլսի և Բեռլինի հայկական պատվիրակությունների դիվանագիտական ռազմավարական ու մարտավարական դժվարին գործունեությունը: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանացել այն հանգամանքը, որ հայ դիվանագետները ձգտել էին Հայկական հարցի լուծումը գտնել Քառյակ միության պետությունների, մասնավորաբար՝ օսմանյան Թուրքիայի և կայսերական Գերմանիայի միջև աշխարհաքաղաքական, տնտեսական ու դիվանագիտական հակասությունների ու շահերի բախումների բարդ ու դժվարին իրողությունների մեջ:

Քննության առարկա են դարձել նաև Կոստանդնուպոլսում հայկական պատվիրակության (նախագահ Ավ. Ահարոնյան) առաջին բանակցությունները օսմանյան Թուրքիայի նախարարների խորհրդի մեծ վեզիր Թալեաթ և ռազմական նախարար Էնվեր փաշաների հետ:

Բանալի բառեր – Հայաստանի Հանրապետություն, Քառյակ միության պետություններ (Գերմանիա, Թուրքիա, Ավստրո-Հունգարիա), Հ. Օհանջանյան, Ավ. Ահարոնյան, Թալեաթ, Էնվեր, Բերսնդորֆ, Մուխթար բեյ

1918 թ. հունիսի 11-ի երեկոյան Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդը ստացավ հեռագիր¹ օսմանյան Թուրքիայի արդարադատության և արտաքին գործերի նախարար, Բաթումի բանակցություններում թուրքական պատվիրակության նախագահ Հալիլ բեյից, որը Թալեաթ փաշայի անունից հրավիրում էր հայկական կողմին մասնակցելու Կոստանդնուպոլսի խորհրդաժողովին. «Մեր դաշնակիցների ներկայացուցիչները ուզում են բարեկամական դաշն կապել Կովկասի պետությունների հետ և արդեն Պոլսում են: Խնդրում եմ ժամանել նաև Հայաստանի ներկայացուցիչներին՝ Պոլսում բանակցություններ սկսե-

* Մուլն հոդվածը ֆինանսավորվել է ԱՄՆ պետքարտուղարության դրամաշնորհի շրջանակում: Այստեղ արտահայտված են հեղինակի դիրքորոշումները, որոնց համընկնումը ԱՄՆ պետքարտուղարության դիրքորոշումների հետ պարտադիր չէ: His article was funded by a grant from the United States Department of State. The opinions, findings and conclusions stated herein are those of the author and do not necessarily reflect those of the United States Department of State.

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 116:

լու»²: Հաջորդ օրը՝ հունիսի 12-ին, խորհրդի նիստում քննարկվեց հեռագիրը, և որոշվեց Թուրքիայի մայրաքաղաք ուղարկել պատվիրակություն հետևյալ կազմով. նախագահ՝ Ավ. Ահարոնյան (Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդի նախագահ), անդամներ՝ Ալ. Խատիսյան (Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար) և Մ. Պապաջանյան (ռուսական նախկին կայսրության Պետական դումայի պատգամավոր)³: Բացի երեք պատվիրակներից՝ իբրև խորհրդականներ հաստատվեցին գեներալ Գ. Կորգանյանը (ռազմական գծով), Գ. Խատիսյանը (ժողովրդագրության գծով) և Մ. Բունիաթյանը (տնտեսական-ֆինանսական գծով)⁴: Պատվիրակության ղիվանի կառավարիչատաջին քարտուղար հաստատվեց Հ. Քոչարյանը, իսկ երկրորդ քարտուղար՝ Տ. Միրզայանը, քարտուղար-թարգմանիչ՝ Ֆ. Թախտաջյանը, քարտուղարի օգնական-ղիվանագիտական կցորդ՝ Լ. Լիսիցյանը, ղիվանագիտական ցրիչ՝ Հ. Բերբերյանը և սպասավորներ՝ Ա. Հարությունյանն ու Ջ. Սիմոնյանը: Նրանց ուղեկցում էին թիկնապահներ գնդապետ Շահբազյանը և պորուչիկ Ա. Աղաբաբյանը⁵: Պատվիրակությունը լիազորված էր Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անունից ստորագրելու դաշնագրեր, համաձայնագրեր, դեկլարացիաներ, խնդրագրեր, հուշագրեր և միջազգային այլ փաստաթղթեր⁶: Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Մենք մանդատ ունենք չեզոք լինելու և միջազգային բախումներից հեռու մնալու»⁷:

Ավելի վաղ՝ ապրիլ-մայիս ամիսներին, Բեռլինում գործել էր Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդի մեկ այլ պատվիրակություն՝ Ա. Ջամալյան, Գ. Մելիք-Ղարաբաղյան, Լ. Նազարյան կազմով⁸: Հայ ղիվանագետները փորձում էին Հայկական հարցի լուծման համար օգուտ քաղել Բառնյակ միության պետությունների, մասնավորաբար՝ օսմանյան Թուրքիայի և կայսերական Գերմանիայի միջև աշխարհաքաղաքական, տնտեսական ու ղիվանագիտական հակասություններից ու շահերի բախումներից: Նախորդիվ Օսմանյան կայսրությունը, կոպտորեն խախտելով Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրում ամրագրված դրույթները և սահմանները, ներխուժել էր Անդրկովկաս, ինչը հակասում էր Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների աշխարհաքաղաքական ու տնտեսական շահերին տարածաշրջանում: Այդ պատճառով էլ պաշտոնական Բեռլինը և նրա դաշնակիցները տարբեր առիթներով պա-

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 120, թ. 40:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 1, 24, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 253-254, նաև **Ա-Ղո** (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայության երկունքը, Եր., 2019, էջ 537:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657, թ. 1, 2:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 116:

⁸ Մանրամասն տե՛ս **Ա. Հայրունի**, Հայկական խնդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918 թվականին, Եր., 2013, էջ 21-38:

հանջում էին Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական ղեկավարությունից անհապաղ դադարեցնել տարածաշրջանում ռազմական ներխուժումներն ու տարածքային բռնագավթումները: Սակայն վերջինս, անտեսելով դաշնակիցների բողոքներն ու պահանջները, համառորեն շարունակում էր իրականացնել համաթուրանական ռազմավարական, ծավալապաշտական իր ծրագիրը: Այդ առնչությամբ գերմանացի ռազմական և քաղաքական գործիչ, բանակի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Էրիխ Լյոտենտորֆը գրում է. «Էնվեր փաշան ու թուրքական կառավարությունը ավելի շատ մտածում էին Կովկասում իրենց համաթուրանական նպատակների իրականացման, քան Անգլիայի հետ պատերազմելու մասին»⁹: Մինչդեռ Թուրքիան պաշտոնական Բեռլինի նախագուշացումներին և պահանջներին շարունակում էր հակադարձել անհիմն ու ստահող պատճառաբանություններով՝ լավ գիտակցելով, որ դաշնակից Գերմանիան երբևէ ռազմական ուժի դիրքերից չի խոսի: Գերմանացի ռազմական և քաղաքական մեկ այլ գործիչ՝ Կարլ Մյուլմանը, իր «Գերմանա-թուրքական ռազմական դաշինքը համաշխարհային պատերազմում» ուշագրավ աշխատությունում վկայում է թուրք ռազմաքաղաքական գործիչների չհիմնավորված բազմաթիվ հակադարձումների մասին: Օրինակ, ըստ հեղինակի, օսմանյան Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվեր փաշան, չընդունելով պաշտոնական Բեռլինի նախագուշացումները և պահանջները, «պատճառաբանում» էր. 1. թուրքական զորքերի առաջխաղացումը Անդրկովկասում անհրաժեշտ է իբր բոլշևիզմի ազդեցության տարածման վտանգը կանխելու համար, 2. տարածաշրջանում մահմեդականների նկատմամբ հայկական «դաժանություններին» վերջ դնելու համար, մի հանգամանք, որին Թուրքիան չի կարող «անտարբեր»¹⁰ նայել և այլն:

Ռազմաքաղաքական ստեղծված իրադրությունում Գերմանիան և նրա դաշնակիցները, ղեկավարվելով սեփական շահերով, ներքին և արտաքին խորը հակասությունների տրամաբանությամբ՝ ձգտում էին Վրաստանին և Հայաստանին հավաստիացնել, թե իրենց մղումներում անկեղծ են, սակայն իրականում «... ամեն կերպ դրդել»¹¹ նրանց, որպեսզի իրենց բողոքի ձայնը բարձրացնեն Կոստանդնուպոլսում հրավիրվելիք խորհրդածողովում՝ պահանջելով վերանայել և փոփոխել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը, տեղակայված թուրքական զորքերը ետ քաշել կովկասյան գրավված տարածքներից մինչև Կարս, Արդահան, Բաթում սահմանները, անհապաղ դադարեցնել ռազմական ներխուժումները տարածաշրջան և «հրաժարվել Բաթումի

⁹ Э. Людендорф, Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. (Военные мемуары), М., Вече, 2014, с. 562.

¹⁰ Տե՛ս С. Mühlmann, Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg, Leipzig, 1940, էջ 199, տե՛ս նաև Ե. Մարգարյան, Դավադիր գործարք. Հայաստան - Ռուսաստան - Թուրքիա, Եր., 1994, էջ 60:

¹¹ Ե. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 61:

դաշնագիրը վավերացնելուց»¹²: Հունիսի 23-ին և 26-ին Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի հավատարմագրված դեսպան Ի. Բերնսդորֆը Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանի և Ալ. Խատիսյանի հետ հանդիպման ժամանակ առաջարկում է. «...Այժմ խնդիրը նրանում է, թե ինչպես Թյուրքիային ստիպել Բրեստի պայմանագիրը գործադրել»¹³ (վերանայել և փոփոխել – Գ. Պ.): **«Բայց պետք է հնարավորություն լինի նրա վրա պնդելու համար: Շատ լավ կլիներ, եթե Վրաստանը և Հայաստանը փոխադարձ համաձայնությամբ միանային որևէ հիմունքներով»**¹⁴ (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.): Ինչպես տեսնում ենք, **Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների դիվանագիտական այդ մարտավարությունն արտահայտում և համընկնում էր նաև անդրկովկասյան նորանկախ հանրապետությունների պահանջներին:** Ավելորդ է ասել, որ յուրաքանչյուրը հետապնդում էր ռազմավարական և մարտավարական միանգամայն տարբեր նպատակներ:

Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը և ռազմաքաղաքական իրադարձություններն ու դիվանագիտական բանակցային գործընթացները Բեռլինում, Կոստանդնուպոլսում, Վիեննայում և այլուր, **հայ դիվանագետների ապավինելը Գերմանիային և նրա դաշնակիցներին զուր էր և անիրատեսական, ուստի չարժանացավ նրանց «շոշափելի» աջակցությանը:**

Հայկական պատվիրակությունը, մեծ հույսեր կապելով Գերմանիայի կառավարության հավաստիացումների և աջակցության հետ, մի ընդարձակ հուշագրով դիմել էր պաշտոնական Բեռլինին՝ ազդելու Թուրքիայի ռազմաքաղաքական դեկավարության վրա՝ տեղակայված զորքերը ետ քաշելու գրավված հայկական այն տարածքներից, որոնք ամրագրված չէին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի սահմաններում¹⁵: Մեկ այլ հուշագրով հայ դիվանագետները խնդրել էին Գերմանիայի աջակցությունը՝ կազմակերպելու Ցեղասպանության հետևանքով հայրենազրկված վեց հարյուր հազար արևմտահայ փախստականների վերադարձն իրենց հայրենի օջախներ¹⁶ և այլն: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով հայկական պատվիրակությունը ընդհատել էր իր դիվանագիտական առաքելությունը և մայիսի 30-ին Բեռլինից վերադարձել Թիֆլիս¹⁷:

Ընդ որում, օրեր անց նույնանման դիվանագիտական առաքելութ-

¹² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 117:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 13, թ. 4:

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 1:

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, թ. 100-101, տե՛ս նաև՝ «Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы политического архива Министерства иностранных дел кайзеровской Германии (новые документы)», Сост., отв. ред. В. Микаелян, Ер., 1995, էջ 506-507, տե՛ս նաև «История иностранной интервенции в 1918 г., Документы». Ер., 1970, էջ 178:

¹⁶ Տե՛ս ԳԱ ՐՓ, ֆ. 446, օպ. 2, ժ. 39, լ. 63, ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, III մաս, թ. 398, ց. 2, գ. 11, թ. 2, 80, 102-103:

¹⁷ Տե՛ս **Հ. Ավետիսյան**, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Եր., 1997, էջ 259:

յամբ մեկ այլ պատվիրակություն, որի կազմում էին Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդի ներկայացուցիչներ Հ. Օհանջանյանը ու Ա. Զուրաբյանը, Բաթումի բանակցություններին մասնակցած Գերմանիայի ներկայացուցիչ զեներալ Օ. ֆոն Լոսովի առաջարկով և նրա հետ հունիսի 3-ին ուղևորվեց Բեռլին: Հ. Օհանջանյանի հրավերով պատվիրակությանը միացան նաև Ջեյմս Գրինֆիլդը (հայ էր մոր կողմից, Առաջին աշխարհամարտից առաջ հայ-գերմանական կոմիտեի նախագահ, Բեռլինի համալսարանի դոցենտ)¹⁸ և մեծանուն բանաստեղծ, արձակագիր և դիվանագետ Ավետիք Բասահյանը¹⁹: Կարճ ժամանակ անց պատվիրակությունը հանդես եկավ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անունից և իր ակտիվ ու դժվարին դիվանագիտական առաքելությունը ծավալեց Բեռլինում, Վիեննայում և եվրոպական այլ քաղաքներում՝ այդ մասին պարբերաբար իրագեկելով Կոստանդնուպոլսի հայկական պատվիրակությանը: Բեռլինում պատվիրակությունը գործեց շուրջ հինգ ամիս՝ հունիսից մինչև նոյեմբերի սկզբները²⁰:

Այժմ վերադառնանք Ավ. Ահարոնյանի գլխավորությամբ Կոստանդնուպոլիս մեկնող Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը, որն իր դիվանագիտական բարդ ու դժվարին բանակցային գործունեությունը ծավալելու էր **բեռլինյան հայկական պատվիրակության հետ համախորհուրդ**: Նրանց նպատակն էր խորհրդաժողովում ներկայացնել և պաշտպանել Հայկական հարցը:

1918 թ. հունիսի 13-ի երեկոյան պատվիրակության հիմնական կազմը՝ Ավ. Ահարոնյանի գլխավորությամբ, ուղևորվեց Թիֆլիսից և նույն ամսի 19-ին երեկոյան ժամը 4-ին, հասավ Կոստանդնուպոլիս, իսկ Մ. Պապաջանյանը, Մ. Բունիաթյանը, գնդապետ Շահբազյանը և Հ. Բերբերյանը ժամանեցին հունիսի 24-ին²¹: Հունիսի 19-ին օսմանյան Թուրքիայի մայրաքաղաք ժամանեցին միաժամանակ նաև Վրաստանի և Ադրբեջանի պատվիրակությունները²²: Կոստանդնուպոլսի նավահանգստում կայանած «Գեներալ» նավի վրա նրանց դիմավորեց Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարարության հատուկ պաշտոնյա, Աթենքում նախկին դեսպան Մուխթար բեյը²³: Պատվիրակության դիվանի կառավարիչ-առաջին քարտուղար Հակոբ Քոչարյանը հայտնում է, որ Մուխթար բեյին հանձնարարված էր «արտաքին գործերի նախարարության կողմից ընդունել հայկական, վրացական ու Ադրբեջանի պատվիրակությունները և նրանց համար անհրաժեշտ կար-

¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, թ. 47:

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 656, թ. 121-124, 146-147, ց. 2, գ. 11, թ. 100-101:

²⁰ Տե՛ս Գ. Ա. **Петросян**, Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.), Ер., 2012, էջ 46-47:

²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 117, ց. 2, գ. 12, թ. 42:

²² Տե՛ս նույն տեղը:

²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 39, «Զանգ» լրագիր, Եր., 7 օգոստոսի, 1918 թ.:

գաղղություններ անելու և հոգատարություն անելու: ... Մեզ համար արդեն պատրաստված են երկու լավագույն հյուրանոցներում «Perapalace» - ը՝ վրացիների համար, «Թոքաթյան»-ը՝ մեզ համար: Իրենց ավտոմոբիլներով մեզ հասցրին և տեղավորեցին հյուրանոցներում, որտեղ ամենայն հարմարություններով մինչև օրս ապրում ենք: Մյուս օրը (հունիսի 20-ին – Գ. Պ.) նույն պաշտոնյան հայտնեց մեզ, որ երկու ավտոմոբիլ դրվում են մեր տրամադրության տակ ամեն օր առավոտից մինչև գիշեր, նույնպես և երկու պաշտոնյաներ դնում են՝ ամեն տեսակ հարմարություններ մեզ տալու համար»²⁴:

Հունիսի 23-ին Ավ. Ահարոնյանը Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդին իրազեկեց ուշագրավ հետևյալ տեղեկությունը. «Հայաստանի պատվիրակութեան ժամանումը Պոլիս շտեղծուցիչ տպատրութիւն է գործում թէ թիրք և թէ հայ հասարակութեան վրա: ... Ժամանման լուրը տպագրում է թերթերում իբրև մի սենսացիոն նորութիւն, որը միանգամայն անսպասելի էր ամբողջ Պոլսի, ամբողջ Թիրքիայի համար:

Թիրք հասարակութիւնը ուղղակի շշմում է, իմանալով ... Հայաստանի պատվիրակութեան գալը, որովհետև մինչև այժմ նա սովոր էր կարդալ, թէ հայութիւնը բնաջնջել է Կովկասում, թէ ամբողջ Կովկասը Տաճկաստանին է հպատակեցված, բայց հիմա յանկարծ տեսնում է հայութիւնը ոչ միայն չի ջնջւած, այլ, ընդհակառակը, մի առանձին պետութիւն է կազմած, որի ներկայացուցիչները եկել են Պոլիս:

Շշմում և միանգամայն ցնցում է նաև Պոլսի հայութիւնը: Սա ևս կարծում էր, որ հայ տարրը Կովկասում այլևս չկայ, որ նա ազգովին բնաջնջել է, որովհետև տաճիկ կառավարութիւնը և տաճկական թերթերը այդպես էին հաւատացրել նրան, և սակայն յանկարծ լսում է, որ հայութիւնը ոչ միայն կայ, այլ ընդհակառակը, պետութիւն էլ է հիմնել և իր պատվիրակութիւնը Պոլիս ուղարկել: Գիշերով թագուն տնից տուն են գնում հայերը, իրար շշնջում այդ, ըստ երևոյթին անհաւատալի լուրը և նրա ստուգութեան մեջ հաւաստիանում»²⁵:

Խորհրդածողովը շարունակ հետաձգվում էր: Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը հարկադրված Կոստանդնուպոլսում մնաց հունիսի 19-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը²⁶: Առաջ անցնելով նշենք, որ այդ ընթացքում արտաքին գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանը և պատվիրակության մյուս անդամները՝ որպես դիվանագիտական առաքելության ներկայացուցիչներ, Կոստանդնուպոլսում լայն գործունեություն ծավալեցին նաև Հայաստանի Հանրապետության արտասահմանյան և հյուպատոսական ներկայացուցիչների նշանակման ուղղությամբ այն հեռավոր երկրներում ու քաղաքներում, որտեղ կային հայության սովոր գանգվածներ: Երևան վերադարձից առաջ՝ հոկտեմ-

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 39, նաև **Ա-Պ**, նշվ. աշխ., էջ 537:

²⁵ «Ձանգ» լրագիր, Եր., 1 դեկտեմբերի, 1918 թ.:

²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 131:

բերի 21-ին, Ավ. Ահարոնյանը հեռագիր հղեց վարչապետ, արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Հովհ. Քաջազունուն՝ առաջարկելով Կոստանդնուպոլսում Հայաստանի Հանրապետության ժամանակավոր ներկայացուցիչ նշանակել պատվիրակության քարտուղար-թարգմանիչ Ֆ. Թախտաջյանին²⁷:

Հունիսի 20-ին օսմանյան Թուրքիայի մայրաքաղաքում Գերմանիայի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը հայկական պատվիրակությանը փոխանցեց Բեռլինից Հ. Օհանջանյանի և Ա. Զուրաբյանի ստորագրությամբ երկու հեռագրեր²⁸, որոնցով տեղեկացվում էր հայ դիվանագետներին այն մասին, որ ա. կայսերական Գերմանիայի ռազմաքաղաքական դեկավարությունը «ուզում է բարելավել իր վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ... և մեզ բարեկամ են համարում»²⁹, բ. Կոստանդնուպոլսի խորհրդածոդովի անցկացումը ձգձգվում է, և այն հավանաբար իր աշխատանքները կսկսի երեք շաբաթից ոչ շուտ³⁰: Խորհրդածոդովի ձգձգման պայմաններում ընդունելի էր քննարկման ենթակա կարևորագույն հարցերը արծարծել օսմանյան Թուրքիայի և անդրկովկասյան նորանկախ հանրապետությունների ներկայացուցիչների մասնավոր հանդիպումների և դիվանագիտական անջատ բանակցությունների ժամանակ³¹: Ալ. Խատիսյանը նշում է, որ Կոստանդնուպոլսում հայկական պատվիրակության բազմաթիվ հանդիպումների և դիվանագիտական բանակցությունների ռազմավարական «գլխաւոր առարկաները չորս ամուսյ ընթացքին եղան երեք. Ա) Նպատակաշարմար սահմաններ կենսունակ Հայաստանի մը ստեղծման համար. Բ) Պոլսոյ խորհրդածոդովը. Գ) Հայերու անտանելի վիճակը Կովկասի մէջ: Այս հարցերու մասին էր, որ կը խօսէինք շարունակ այն բոլոր պաշտօնական թէ անպաշտօն անձերուն հետ, որոնց հետ առիթ ունեցանք տեսնուելու Պոլսոյ մէջ»³²: Ըստ Ալ. Խատիսյանի՝ հետաձգվող խորհրդածոդովի պայմաններում հայկական պատվիրակությունը հետամուտ եղավ իր ռազմավարական նպատակներին հասնելու **դիվանագիտական երեք հիմնական մարտավարական ուղղություններով. «Ա) Մեր յարաբերութիւնները թուրք նախարարական խորհուրդին հետ, Թալէաթ փաշայի եւ Էնվեր փաշայի գլխաւորութեամբ. Բ) Մեր յարաբերութիւնները օտար դեսպաններու հետ, Գերմանիոյ դեսպան Կոմս Պերնատորֆի, Աւստրո-Հունգարիոյ դեսպան Մարքիզ Բալավաչինիի եւ Պուլկարիոյ դեսպան Քօլշեֆի, ինչպէս նաեւ չեզոք պետութեանց՝ Պարսկաստանի եւ Շւէտի դեսպաններուն հետ. Գ) Մեր յարաբերութիւնները երիտասարդ թուրքերու կոմիտէի, ինչպէս նաեւ թուրք պետական ազդեցիկ գործիչներ-**

²⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657, թ. 294, ց. 2, գ. 12, թ. 102:

²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 39:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 117:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 68, թ. 1-4:

³² «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, դեկտեմբեր, էջ 100:

րու եւ մամուլի ներկայացուցիչներու հետ. ասոնց մէջն էին, ի միջի այլոց, Ահմետ Րիզա պէյը, «Թանին»ի խմբագիր Հիւսէին Ճահիտ պէյը եւ ծովային նախարար Ռուֆ պէյը: Ատկէ զատ մենք տեսակցութիւն ունեցանք Սուլթանին հետ, որուն մեզ ներկայացուց էնվէր փաշան: Մեր խօսակցութեան նիւթն էր հայկական հարցը»³³:

Ինչպէս նշվեց, Կոստանդնուպոլսի պատվիրակության հետ համախորհուրդ նույնպիսի դիվանագիտական ռազմավարական և մարտավարական դժվարին գործունեություն էր ծավալում նաև Բեռլինի հայկական պատվիրակությունը ինչպէս Գերմանիայում, այնպէս էլ եվրոպական այլ պաշտոնական մայրաքաղաքներում: Պատվիրակությունը դիվանագիտական այցելություններ էր կատարում և բանակցություններ էր վարում Քառյակ միության պետությունների ղեկավարների, ինչպէս նաև Բեռլինում Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Իոֆֆէի և այլոց հետ: Ըստ այդմ՝ դրանց ընթացքի մասին պարբերաբար տեղեկացնում էր Կոստանդնուպոլսի հայկական պատվիրակությանը:

Կարևոր է նշել, որ խորհրդաժողովի ձգձգման պայմաններում Հայկական հարցին և ընդհանրապէս Անդրկովկասին վերաբերող բոլոր կարևորագույն հարցերը քննարկվում էին գլխավորապէս Բեռլինում³⁴, որտեղ մասնակիցներից յուրաքանչյուրը, մասնավորապէս գլխավոր դաշնակիցներ կայսերական Գերմանիան և օսմանյան Թուրքիան հետևողականորեն ու ջանադրաբար հետապնդում էին իրենց աշխարհաքաղաքական և տնտեսական շահերը տարածաշրջանում: Ընդ որում, Կոստանդնուպոլսում քննարկվում էին Օսմանյան կայսրության և անդրկովկասյան նորանկախ հանրապետությունների միջև վիճելի սահմանների հստակեցման հարցեր և այլն: Փաստորեն, Բեռլինի և Կոստանդնուպոլսի հայկական պատվիրակությունների դիվանագիտական ռազմավարական ու մարտավարական գլխավոր նպատակը Հայկական հարցը լուծելն էր:

Հայկական պատվիրակությունը Կոստանդնուպոլսում երեք օր հանգիստ առնելուց և դիվանագիտական նախապատրաստական որոշ աշխատանքներից հետո, հունիսի 22-ից հուլիսի 3-ը հանդիպումներ ունեցավ և բանակցություններ վարեց Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական ղեկավարության մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների, ինչպէս նաև Թուրքիայում հավատարմագրված՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի, չեզոք պետություններ Պարսկաստանի (Իրանի), Շվեդիայի, Իսպանիայի, Դանիայի, Հոլանդիայի ու այլ երկրների ղեսպանների, թուրք քաղաքական ու պետական ազդեցիկ գործիչների և մամուլի հայտնի ներկայացուցիչների հետ³⁵: «Ընդ-

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 59:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղը, ց. 1, գ. 8, թ. 117, ց. 2, գ. 12, թ. 40-41:

հանրապետ պիտի ըսեմ, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - որ դերերը մենք առաջունե կը բաժնեինք իրարու միջեւ եւ ամէն մէկը յանձն կառնէր խոսիլ որոշ նիւթերու վրայ»³⁶:

Պատվիրակությունն առաջինն այցելեց օսմանյան Թուրքիայի նախարարների խորհրդի մեծ վեզիր Թալեաթ և ռազմական նախարար Էնվեր փաշաներին, ապա արտաքին գործերի նախարար Նեսիմի բեյին, ռազմածովային ուժերի նախարար Ջեմալ փաշային, արդարադատության նախարար Հալիլ բեյին³⁷ (Կոստանդնուպոլսում վերջինս էր նախագահելու խորհրդաժողովը³⁸) և ուրիշների: «Հասկանալի է իհարկե, - գրում է «Ձանգ» լրագիրը, - հոգեկան այն ծանր վիճակը, որ պիտի ապրէր մեր պատվիրակությունը այդ պահուն»³⁹. այցելություններ, դիվանագիտական բանակցություններ օսմանյան Թուրքիայի բացառապես պետական քաղաքականության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ բազմաթիվ այլ վայրերում ավելի քան մեկուկես միլիոն հայության զանգվածային ցեղասպանությունն ու վեց հարյուր հազարից ավելի հայերի հայրենագրությունը ծրագրողների և գործադրողների մի մասի հետ, «որոնք այսօր էլ հետամուտ էին փոքրիկ հանրապետության սահմաններում սովոր բնաջնջել մնացած հայությանը»⁴⁰:

Հունիսի 22-ի կեսօրին օսմանյան Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության հատուկ ներկայացուցիչ Մուխթար բեյի ուղեկցությամբ հայկական պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանը, արտաքին գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանը և պատվիրակության ռազմական խորհրդական գեներալ Գ. Կորգանյանը այցելեցին Թալեաթ փաշային⁴¹:

Դիվանագիտական փոխադարձ հաճոյախոսություններից հետո նախագահ Ավ. Ահարոնյանը մեծ վեզիրին ներկայացրեց պատվիրակության հիմնական նպատակները. «Մեր տարածքը շատ սուղ և սահմանափակ է ... կստեղծի (օսմանյան կայսերական կառավարությունը – Գ. Պ.) հնարավորություն՝ մեր պետության համար ապահովելու տարածքային սահմաններ՝ բավարարելով մեր օրինական ձգտումները, որը արդարության և ազգագրական սկզբունքներին զոհացում տալով՝ հայկական նոր պետությունը կդարձնի կենսունակ և ընդունակ քաղաքական ու տնտեսական ... զարգացման ճանապարհի»⁴²: Իբրև պատասխան՝ Թալեաթ փաշան քաղաքավարական ձևերի տակ թաքնված կեղծ սիրալիրությամբ ողջունեց հայկական պատվիրակությանը՝ հա-

³⁶ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, դեկտեմբեր, էջ 101:

³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 117, տե՛ս նաև Ա-դո, նշվ. աշխ., էջ 538:

³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 40:

³⁹ «Ձանգ» լրագիր, Եր., 1 դեկտեմբերի, 1918 թ.:

⁴⁰ Ա-դո, նշվ. աշխ., էջ 540:

⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 39:

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 7:

վաստիացնելով. «Կայսերական կառավարությունը ամբողջապես կիսում է հայ ժողովրդի զգացումները, հույսերը, և երիտասարդ հանրապետությունը կարող է ապահով լինել, որ Օսմանյան կայսրությունը ամեն կերպ կաջակցի և անհրաժեշտը կանի, որպեսզի այդ ուժեղ և աշխատասեր ժողովուրդը կարողանա իրագործել իր ծրագրերը»⁴³: Ապա պատասխանելով պատվիրակության շոշափած՝ ցեղասպանության հետևանքով հայրենագրկված հայ փախստականների՝ իրենց հայրենի օջախներ վերադարձի և ներքին կարգավորման մի շարք խնդիրների վերաբերյալ հարցին՝ մեծ վեզիրը, բացահայտորեն նենգափոխելով ամբողջ պատմական իրողությունը և ճշմարտությունը, հրապարակայնորեն հայտարարեց. «**Հայ և օսմանյան ժողովուրդների միջև տեղի են ունեցել թյուրիմացություններ, որոնք շատ ցավալի հետևանքների են հանգեցրել**»⁴⁴: Ահա այսպես էր արտահայտվում Հայոց ցեղասպանությունը և հայրենագրկությունը ծրագրած ու գործադրած գլխավոր գործիչներին մեկը՝ Թալեաթ փաշան:

Դիվանագիտական քննարկումների ժամանակ Թալեաթ փաշան միտումնավոր շրջանցեց և շեղեց հայ դիվանագետների ներկայացրած հիմնական հարցադրումները՝ դարձյալ նենգափոխելով ամբողջ պատմական ճշմարտությունը: Պատվիրակության անդամ Ալ. Խատիայանը այդ առնչությամբ գրում է. «Հարկաւ, իր **առաջին իսկ խոսակցության ատեն** (Թալեաթ փաշան – Գ. Պ.) **ջանաց նետել իր վրայէն ռուէ պատասխանատութիւն հայկական եղեռնին համար: Ամբողջ պատասխանատութիւնը կը ձգէր զինուորական իշխանութեան, քրդերու եւ տեղական իշխանութիւններու վրա:** «Ահա դուք պիտի տեսնէք ինքներդ, կըսեր ան, թէ ինչպէս երբեմն պաշտոնեաները կամայական կերպով կաղաւաղեն վերէն եկած հրամանները»: Ան կը պատմէր, թէ ինչպէս պատերազմի առաջին օրերուն ինք խնդրած էր խորհրդարանի անդամ Վարդգեսէն Թուրքիոյ կողմը բռնել եւ ինչպէս Վարդգէսը իր այդ խնդրանքին պատասխանած էր լռութեամբ: «Մեր թշնամիները ռուսներն էին, կըսեր Թալեաթ, բայց երբ անոնք իրենց հրացանները կը պարպէին մեր զինուորներուն վրա, անոնց փամփուշտները կը դպչէին մեր զինուորներուն ոտքերուն: Իսկ երբ սկսեցան կրակել թրքահպատակ հայերը, իրենց հայրենիքի դաւաճանները, այն ատեն փամփուշտները կը դպչէին մեր զինուորներու սրտին»⁴⁵: «Այս տեսակցութիւնը, - շարունակում է Ալ. Խատիայանը, - հարկաւ տանջանք էր մեզ համար: ... Աշխատեցանք մեր խօսակացութեան նիւթը անցեալէն փոխադրելու ներկայի հրատապ հարցերուն վրա: ... Թալեաթի արտաքինը իրեն համար նպաստաւոր տպաւորութիւն մը չէր ձգէր. իր ամբարտաւան երեւոյթը, ոչ-

⁴³ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 13, թ. 7-8:

⁴⁴ Նույն տեղում, թ. 8:

⁴⁵ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, դեկտեմբեր, էջ 101:

մտաւորականի դէմքը, մարմնեղ կազմաւածքը, իր ձայնը, որ կեղծ բարեկամութեան մը շեշտը կառնէր, չէին կարող նպաստաւոր ըլլալ: Ի վերջոյ, ան խնդրեց գրաւոր կերպով ներկայացնել իրեն հայկական պահանջները, զեկուցանելու համար նախարարական խորհուրդին եւ խոստացաւ խօսիլ արտաքին գործերու նախարարին հետ: Թալէաթ փաշան խօսքով իր հաւանութիւնը կուտար մեր պահանջներուն, **բայց կըսէր թէ բոլոր հարցերն ալ խորհրդաժողովը պիտի որոշէ**⁴⁶: Թալէաթը հայ դիվանագետներին հայտնեց նաև. «Կոնֆերանսը կսկսվի հավանորեն մեկ շաբաթից»⁴⁷:

Ինչպէս տեսնում ենք, բնավ էլ պատահական չէր, որ Թալէաթ փաշան հայկական պատվիրակությանն ակնհայտորեն նպատակաւորոված մղում էր դիվանագիտական փակուղի: Բանն այն է, ինչպէս արդեն ասվել է, որ Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական դեկլարացիայի դիվանագիտական մարտավարությունը Կոստանդնուպոլսում հրավիրվելիք խորհրդաժողովը խափանելն էր:

Պատվիրակությունը հաջորդիվ դիվանագիտական այց կատարեց օսմանյան Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվեր փաշային: Ուշագրավ է պատվիրակության անդամ Ալ. Խատիսյանի հիշատակած հետևյալ պերճախոս փաստը թուրքական դիվանագիտության վարքագծի և որոշ յուրահատկությունների մասին. «Երբ մենք մտանք ընդունելության մեծ սրահը, մեր ուշադրությունը գրավեց դիմացի պատին կախված թրերի հսկայական հավաքածուն, որտեղ ոսկե տառերով արաբերենով մակագրված էր. «Թրերի շղթաների ներքո կգտնես քո դրախտը»⁴⁸: Ալ. Խատիսյանը շարունակում է. «Էնվեր փաշա անմիջապէս ընդունեց մեզ. միջահասակ եւ վայելչակազմ մեկն էր, որ առաջին անգամէն քաշուող, վերաբերմունքի մէջ պարզ եւ շատ գուսպ մարդու տպաւորութիւն մը կը ձգէր. դէմքը շատ խիստ էր եւ հանդարտ, աչքերը՝ խորաթափանց եւ խոհուն. ընդհանրապէս գրաւիչ էր արտաքինով: Այս մարդուն նայելով դժար էր հաւատալ, թէ ընդունակ է հանդարտ սրտով հարիւր հազարաւոր մարդիկ մահուան գիրկը նետել: Այդքան խաբուսիկ է թուրքերուն երեւոյթը. Ատոր համար է, որ եւրոպացիները այնքան դիրաւ կը խաբւին անոնց անուշ եւ գրաւիչ ձեւերէն»⁴⁹:

Պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանը, ողջունելով Էնվեր փաշային, հրապարակեց հիմնական և առանցքային այն խնդիրները, որոնք ներկայացրել էր Թալէաթ փաշային: Էնվերը, շնորհակալություն հայտնելով և փոխադարձ զգացումներ արտահայտելով, ասաց. «Այդ էլ սպասում էին ձեզնից: Ճշմարտությունն այն է, որ դուք ձեր հույսը դրել էիք Ռուսաստանի, ավելի շուտ Անգլիայի վրա: Թուրքիան այժմ ձեզ ան-

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 101-102:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 34, թ. 2:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 117:

⁴⁹ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, դեկտեմբեր, էջ 102:

կախություն տվեց և տվեց այդ ձեր դրության մասին երկար մտածելուց հետո: Իմ ստորագրությունը կա և երբեք չի ջնջվի: Դուք կարող եք լինել ոչ միայն մեր լավ բարեկամները, այլև մեր դաշնակիցները: Դուք էլ պիտի այդ եզրակացությանը հանգեք և կտեսնեք, որ դա ամենալավ արդյունքները կբերի հասարակական բարօրության համար:

Փախստականների հարցը. արդարև, շատ տխուր ու ցավոտ է, ինչպես և պատերազմը, բայց բոլորն էլ դրանից տանջվել են: Հայերն ուժեղ, աշխատող և եռանդուն ժողովուրդ են: Շնորհիվ այդ հատկությունների՝ ինչ վերքեր, որ ստացել է ձեր ազգը պատերազմից, բուժելի են և պիտի բուժվեն: **Վստահ ենք, որ Կովկասի մեր զորքերը, համաձայն տրված հրամանի, բոլորովին կռռեկտ պիտի վարվեն:** Կարող եմ ասել, որ թուրք ազգաբնակչությունը նույնպես փախել է Տրապիզոնից և այլ քաղաքներից մինչև Ուրֆա և Ադանա, ուստի մենք էլ ուզում ենք խաղաղություն և հանգստություն»⁵⁰: Ահա այսպես էր արտահայտվում Հայոց ցեղասպանությունը և հայրենագրությունը ծրագրած ու գործադրած մյուս գործիչը՝ Էնվեր փաշան:

Էնվեր փաշան, անդրադառնալով նաև հայ դիվանագետների՝ Հայաստանի սահմանների ընդարձակման և կենսունակ հայկական պետություն ստեղծելու պահանջին, հակադարձելով հայտարարեց. «Մենք չենք կարող մտածել սահմաններու ընդարձակման մասին, որովհետև ես յաջողեցայ ընել այն, ինչ-որ կենսական անհրաժեշտութիւն մըն է Թուրքիոյ համար: Ես եւ իմ ընկերներս ստեղծեցինք Հայաստանը եւ ատով գոհացում տուինք հայերու ազգային ձգտումներուն եւ լուծեցինք Հայկական հարցը: Միեւնոյն ատեն մենք այդ ըրինք Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս, ռուսական հողին վրայ, եւ ունեցանք երկու յաջողութիւն. ա. ստեղծեցինք Հայաստանը եւ բ. անվթար պահեցինք Թուրքիոյ հողը: Միայն այդ գնով է որ մենք համաձայնեցանք հաշտուիլ հայկական հանրապետութեան գոյութեան հետ: Արդ, ի՞նչպէս կարելի է այժմ պահանջել, որ նոր հողամասեր կցենք Հայաստանին. չէ՞ որ այդ չենք կրնար ընել առանց դպչելու հին եւ նոր Թուրքիոյ հողերուն: Կարսը, Արտահանը եւ Պաթումը նոր միայն վերադարձան իրենց հին հայրենիքին գիրկը»⁵¹:

Ինչպես վերը նշվեց, պատասխանելով պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանին՝ Էնվեր փաշան, իհարկե խուսանավելով և անուշադրության մատնելով հայ դիվանագետների ներկայացրած հիմնական պահանջների դիվանագիտական քննարկումը, ոչ միայն բարեկամություն հաստատելու, այլև դաշնակցելու կոչ արեց: Փաստորեն, նա դարձյալ շրջանառեց Հայաստանի հետ ռազմական դաշինք (entente) ստեղծելու առաջարկը⁵²: Դեռևս 1918 թ. հունիսի սկզբին Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքում թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշան խնդրանքով բազմիցս դիմել էր

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 5-6:

⁵¹ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, դեկտեմբեր, էջ 102:

⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 117:

հայկական պատվիրակության նախագահ Ալ. Խատիսյանին, որ «իրենք հաճույքով հայերի հետ ռազմական դաշինքի կզնան, ինչպես դա արել են բուլղարների հետ, և որ Հայաստանը դրանից կարող է մեծ շահ ունենալ»⁵³: Իրականում այդ առաջարկի հիմնական նպատակն էր 10 հազար հայ զինվորի ընդգրկել իրենց զորքերի կազմում՝ Համաձայնության (Անտանտ) պետությունների դեմ կռվի նետելու համար այն պահին, երբ մոտենում էր Քառյակ միության մոտալուտ պարտությունը Առաջին աշխարհամարտում: Մակայն հայկական պատվիրակությունը դիվանագիտորեն խուսանավել էր հաշվի առնելով այդ առաջարկի խիստ վնասակար և անդառնալի հետևանքները հայության համար:

Էնվեր փաշան, գիտակցելով հայ դիվանագետների մտավախությունը և անվստահությունը Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական դեկավարության նկատմամբ, Կոստանդնուպոլսում առաջարկեց այլ պայմաններ, որոնց վրա պետք է հիմնվեր իր ենթադրած ռազմական դաշինքը: «Մենք զինակից դառնալով, - ասում է նա, - չենք կարող ձեզնից պահանջել, որ դուք մեր շարքերում, մեզ հետ միասին կուլեք անգլիացոց դեմ: Մենք գիտենք, որ այդ դուք չեք անի: Բայց մենք ուզում ենք ապահով լինել, մեր զորքի թիկունքը, երբ նա շարժեց անգլիացոց կողմը, դեպի Պարսկաստան - ձեր կողմից չի կարող վտանգված լինել»⁵⁴: Մակայն հայկական պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանը դիվանագիտորեն խուսանավեց՝ ասելով. «Դա մի խնդիր է, որի մասին ինքը չունի իր կառավարութեան հրահանգները, և առանց դրան նա իրեն իրաւունք չի համարում որևէ վերաբերմունք ցույց տալ դեպի խնդիրը»⁵⁵:

Մրանով ավարտվեցին հայկական պատվիրակության առաջին դիվանագիտական այցելությունը և բանակցությունները օսմանյան Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հետ: Եվ այնուամենայնիվ, Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցող հայ-թուրքական դիվանագիտական բանակցություններում Օսմանյան կայսրությունը ջանադրաբար շարունակեց Հայաստանի Հանրապետության հետ ռազմաքաղաքական դաշինք ստեղծելու վերաբերյալ քննարկումները: Մինչդեռ 1918 թ. հուլիսին կայսերական Գերմանիան պահանջել էր իր դաշնակից օսմանյան Թուրքիայից ընդհատել այդ դաշինքի ստեղծման շուրջ քննարկումները հետևյալ հիմնավորումով. Օսմանյան կայսրությունը չի կարող առանձին, անջատ կնքել դաշնագրեր, համաձայնագրեր այլ երկրների հետ՝ առանց Քառյակ միության պետությունների փոխադարձ համաձայնության⁵⁶: Այդ հարցին կանդրադառնանք մեկ այլ առիթով:

⁵³ Նույն տեղում, թ. 116, մանրամասն տե՛ս **Գ. Պետրոսյան**, Անդրկովկասը դիվանագիտական հորձանուտում. հայոց անկախ պետականության կերտումը (1917 թ. փետրվար – 1918 թ. հունիս), Եր., 2018, ԵՊՀ հրատ., էջ 224-225:

⁵⁴ «Զանգ» լրագիր, Եր., 1 դեկտեմբերի, 1918 թ.:

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657 (2-րդ մաս), թ. 121-127:

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН – *Первые переговоры делегации Республики Армения в Константинополе (июнь, 1918 г.)*. – Статья подробно освещает сложную и трудную дипломатическую, стратегическую и тактическую деятельность армянских делегаций в Константинополе и Берлине. Особое внимание было уделено тому, что армянские дипломаты пытались найти решение Армянского вопроса в сложных реалиях геополитических, экономических и дипломатических противоречий и конфликтов интересов между Центральными державами, в частности Османской Турцией и имперской Германией. Особое внимание было также уделено первым переговорам армянской делегации (председатель Ав. Агаронян) в Константинополе с великим визирем Совета министров Османской Турции Талаатом и военным министром Энвером-пашой.

В статье анализируются геополитические факторы, под влиянием которых завершился первый дипломатический визит армянской делегации и переговоры с военным министром Османской Турции Энвером-пашой. Также, было уделено большое внимание тому, что на проходящих в Константинополе армяно-турецких дипломатических переговорах Османская империя старательно продолжала обсуждения о создании военно-политического союза с Республикой Армения. В связи с этим в июле 1918 г. Германская империя потребовала от своего союзника Османской Турции прекратить переговоры о создании этого союза на следующих основаниях: Османская империя не может подписывать пакты и соглашения отдельно с другими странами без взаимного согласия четырех союзных государств.

Ключевые слова: *Республика Армения, Центральные державы, США, Германия, Турция, Австро-Венгрия, А. Оганджанян, Ав. Агаронян, Талаат, Энвер, Берсендорф, Мухтар-бей*

GEGHAM PETROSYAN – *The First Negotiations of the Delegation of the Republic of Armenia in Constantinople (June of 1918)*. – The makes a detailed focus on the complex and difficult diplomatic, strategic and tactical activities of the Armenian delegations to Constantinople and Berlin. Particular attention has been paid to the fact that the Armenian diplomats were making attempts to find a solution to the Armenian Question in the complex and difficult realities of geopolitical, economic and diplomatic contradictions and conflicts of interest between the states of the Central Powers, in particular Ottoman Turkey and German Empire. Particular attention has been also paid to the first talks of the Armenian delegation (chairman Av. Aharonyan) in Constantinople with the Grand Vizier of the Council of Ministers of Ottoman Turkey Talaat and Minister of War Enver Pasha.

The article analyzes geopolitical factors, under the influence of which the first diplomatic visit of the Armenian delegation and negotiations with the Minister of War of Ottoman Turkey Enver Pasha were held. Particular attention has been paid to the fact that during the ongoing Armenian-Turkish diplomatic negotiations in Constantinople, the Ottoman Empire diligently continued discussions on creating a military-political union with the Republic of Armenia. In this regard, in July of 1918, German Empire demanded from its ally Ottoman Turkey to stop negotiations on the formation of this union on the following grounds. The Ottoman Empire cannot sign pacts and agreements separately with other countries without the mutual consent of the four allied states.

Keywords: *Republic of Armenia, Central Powers, USA, Germany, Turkey, Austria-Hungary, H. Ohanjanyan, Av. Aharonyan, Talaat, Enver, Bersendorf, Mukhtar Bey*

**ՀԱՎԱՔԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԽԱՂԱՂԱՊԱՀ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(2004-2010 թթ.)**

ԺԱԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

Հոդվածում քննարկվում են Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագրի կազմակերպության (ՀԱՊԿ) խաղաղապահ գործունեության իրավապայմանագրային հենքը, խաղաղապահության ոլորտում ՄԱԿ-ՀԱՊԿ համագործակցության հարցերը:

Դիտարկվում է ՀԱՊԿ պատասխանատվության գոտում ռազմաքաղաքական իրադարձությունների ազդեցությունը ՀԱՊԿ անվտանգության համակարգի (որի բաղկացուցիչ մասն են նաև ՀԱՊԿ հավաքական խաղաղապահ ուժերը) հետագա զարգացման վրա: Մասնավորապես այս համատեքստում վերլուծվել է 2010 թ. Ղրղզստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ ՀԱՊԿ որդեգրած քաղաքականությունը:

Բանալի բառեր – ՀԱՊԿ, ՄԱԿ, ՀԱԽ, Ղրղզստան, Ռուսաստանի Դաշնություն, համաձայնագիր, խաղաղապահ ուժեր, մանդատ

Սառը պատերազմի ավարտին հաջորդած ժամանակաշրջանում միջազգային հարաբերությունների համակարգում խաղաղապահության դերը շարունակաբար աճեց մի շարք հակամարտությունների ծագման պատճառով:

Հաշվի առնելով ՀԱՊԿ պատասխանատվության գոտում ռազմաքաղաքական իրավիճակը, ինչպես նաև հարևան տարածաշրջաններում զարգացումները՝ ՀԱՊԿ ստեղծումից հետո խաղաղապահ ուժերի կազմավորումը և ընդհանրապես խաղաղապահ գործունեությունը այս կազմակերպության կարևոր ոլորտներից մեկը դարձավ:

2004 թ. հունիսի 18-ին Աստանայում տեղի ունեցած ՀԱՊԿ Հավաքական անվտանգության խորհրդի (ՀԱԽ) նստաշրջանում հաստատվեց ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործունեության մեխանիզմը ձևավորելու և գործի դնելու հայեցակարգը¹: Այս փաստաթղթի ընդունումով ՀԱՊԿ-ում սկսվեց խաղաղապահ ուժերի ձևավորման գործընթացը:

¹ Տե՛ս «Концепции формирования и функционирования механизма миротворческой деятельности Организации Договора о коллективной безопасности», http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_171592.html (մուտք՝ 26.07.2022):

Աստանայի նստաշրջանում Ռուսաստանի Դաշնության (ՌԴ) նախագահ Վլադիմիր Պուտինը կարևորեց նաև այն հանգամանքը, որ ՀԱՊԿ-ն պետք է ընդլայնի համագործակցությունը միջազգային և տարածաշրջանային կազմակերպությունների հետ, ինչպիսիք են ՄԱԿ-ը, ԵԱՀԿ-ն, ՇՀԿ-ն, ընդ որում, այդ համագործակցությունը, ըստ ՌԴ նախագահի, կարող էր ներառել գործընկերությունը խաղաղապահ գործողություններում և համատեղ աշխատանքը ահաբեկչության և այլ սպառնալիքների դեմ պայքարում²: Այսպիսով, ի սկզբանե ՀԱՊԿ-ում խաղաղապահ գործունեությունը դիտարկվեց առաջնահերթություն և միջազգային այլ կազմակերպությունների հետ համագործակցությունը զարգացնելու կարևոր ուղորտ հանուն խաղաղության և անվտանգության պահպանման:

ՀԱՊԿ խաղաղապահ ուժերի ձևավորման և գործունեության համար իրավական և քաղաքական տեսանկյունից կարևոր հաջորդ քայլը կատարվեց 2007 թ. հոկտեմբերի 6-ին Դուշանբեում տեղի ունեցած ՀԱԽ նստաշրջանում՝ ՀԱՊԿ անդամ պետությունների կողմից ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործունեության մասին համաձայնագրի ստորագրումով: Այս համաձայնագրի 2-րդ հոդվածի համաձայն՝ ՀԱՊԿ անդամ պետությունները խաղաղապահ գործողություններին մասնակցելու նպատակով ստեղծում են մշտական հիմունքներով գործող խաղաղապահ ուժեր³:

Մշտական հիմունքներով խաղաղապահ ուժեր ունենալը ՀԱՊԿ-ին հնարավորություն է տալիս արագ արձագանքելու ճգնաժամային իրավիճակներին, ինչպես նաև օժտում որոշակի առանձնահատկությամբ խաղաղապահ գործունեությունում: Միջազգային փորձը ցույց է տվել, որ խաղաղապահ գործողության արդյունավետությունը (որոշում ընդունելուց մինչև խաղաղապահ ուժերի գործադրում) կախված է նաև ժամանակի գործոնից և արագությունից: Այս դեպքում խաղաղապահ գործողությունը ունենում է կրկնակի ազդեցություն. առաջին՝ կանխվում է հակամարտության հետագա խորացումը և երկրորդ՝ որոշ դեպքերում ունենում է նաև կանխարգելիչ դեր: Օրինակ՝ ՄԱԿ-ի մանդատի ներքո խաղաղապահ գործողություններ իրականացնելու համար մարտական ստորաբաժանումներ և տեխնիկա ապահովելու մասին որոշում ընդունելու օրվանից սկսած՝ երբեմն ավելի քան 6 ամիս ժամանակ է պահանջվում⁴: Այդ պատճառով էլ ժամանակի ընթացքում ՄԱԿ-ում արդիական դարձավ խաղաղապահ ռեզերվային ուժեր ունենալու հարցը⁵: Կարծում

² Տե՛ս «Стратегический ориентир совместной работы участников ОДКБ – создание влиятельной и эффективной международной организации, способной взять на себя ответственность за безопасность и стабильность в Евразии», <http://kremlin.ru/events/president/news/31194> (մուտք՝ 26.07.2022):

³ Տե՛ս «Соглашение о миротворческой деятельности Организации Договора о коллективной безопасности», <https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=102&issid=1022009006000&docid=4> (մուտք՝ 26.07.2022):

⁴ Տե՛ս «Военный персонал», <https://peacekeeping.un.org/ru/military> (մուտք՝ 27.07.2022):

⁵ Տե՛ս նույն տեղը:

ենք՝ վերոնշյալ համաձայնագիրը ստորագրելիս ՀԱՊԿ շրջանակում ուսումնասիրել և հաշվի էին առել միջազգային փորձը: Հաջորդ կարևոր խնդիրը, որը նույնպես առնչվում է արագության և ժամանակի գործոնին, խաղաղապահ գործողություն իրականացնելու մասին որոշում ընդունելու կարգն է: Համաձայն ՀԱՊԿ կանոնադրության 12-րդ հոդվածի՝ ՀԱԽ-ում որոշումները ընդունվում են կոնսենսուսով (բացի ընթացակարգայիններից): 2010 թ. դեկտեմբերի 10-ին ՀԱՊԿ կանոնադրությունում կատարված փոփոխություններից հետո ներդրվեց սահմանափակ ձևաչափով որոշում ընդունելու մեխանիզմ⁶, ինչը հնարավորություն է տալիս ՀԱՊԿ ՀԱԽ-ին ավելի ճկուն գտնվելու որոշումներ ընդունելիս:

ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործունեության մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ համաձայնագրով տարբեր են ՀԱՊԿ անդամ պետությունների տարածքում և ՀԱՊԿ-ի կազմում չգտնվող պետության տարածքում ՀԱՊԿ խաղաղապահ ուժերի գործողություն իրականացնելու համար մանդատ տրամադրող միջազգային ինստիտուցիոնալ մարմինները: Մասնավորապես՝ համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով ՀԱՊԿ անդամ պետությունների տարածքում խաղաղապահ գործողություն իրականացնելու մասին որոշումն ընդունում է ՀԱՊԿ ՀԱԽ-ը՝ հաշվի առնելով անդամ պետությունների ազգային օրենսդրությունը, անդամ պետության՝ իր տարածքում խաղաղապահ գործողություն իրականացնելու մասին պաշտոնական դիմումի հիման վրա: ՀԱՊԿ-ի մեջ չմտնող պետության տարածքում խաղաղապահ գործողություն իրականացնելու մասին որոշում ընդունվում է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի որոշման հիման վրա⁷:

Համաձայնագիրը ՀԱՊԿ-ին հնարավորություն է ընձեռում խաղաղապահ գործողություն իրականացնելիս սերտորեն համագործակցելու ՄԱԿ-ի հետ: Այսպես, համաձայն 4-րդ հոդվածի՝ ՀԱՊԿ ՀԱԽ-ը անհապաղ տեղեկացնում է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին անդամ պետության տարածքում խաղաղապահ գործողություն իրականացնելու իր որոշման մասին: Ելնելով հակամարտության իրադրությունից, ծավալներից և տարածաշրջանի վրա դրա հնարավոր ազդեցությունից՝ ՀԱԽ-ը կարող է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդից խաղաղապահ գործողություն իրականացնելու լիազորություններ հայցել կամ սահմանել խաղաղապահ գործողության ընթացքի մասին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին պարբերաբար տեղեկացնելու ընթացակարգ⁸:

⁶ Տե՛ս «Устав Организации Договора о коллективной безопасности», https://odkb-csto.org/documents/ustav_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy_bezopasnosti_#/loaded (մուտք՝ 01.10.2022):

⁷ Տե՛ս «Соглашение о миротворческой деятельности Организации Договора о коллективной безопасности», https://www.szrf.ru/szrf/doc.php?nb=102&issid=1022009006_00&docid=4 (մուտք՝ 26.07.2022):

⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

Նույն՝ 4-րդ հոդվածով նախատեսված է, որ ՀԱՊԿ անդամ պետությունների սահմաններից դուրս խաղաղապահ գործողության մասին որոշում ընդունելու դեպքում ՀԱԽ-ը դիմում է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին համապատասխան մանդատ տրամադրելու հայցով⁹:

Վերլուծելով ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործունեության մասին համաձայնագրի վերոնշյալ հոդվածները, ինչպես նաև միջազգային համագործակցության զարգացմանն ուղղված ՀԱՊԿ քաղաքականությունը՝ ակներև է դառնում ՄԱԿ-ի հետ համագործակցության կարևորությունը, որում խաղաղապահությունն առաջնահերթություններից է, ինչն արտացոլվեց նաև 2010 թ. մարտի 2-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի ընդունած 64/256 բանաձևում¹⁰: Բանաձևի նախագիծը ներկայացնելիս ՌԴ ներկայացուցիչ Վ. Չուրկինը իր ելույթում ՄԱԿ-ՀԱՊԿ համագործակցության համատեքստում նշեց նաև, որ ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործունեության ձևավորվող մեխանիզմը դյուրացնում է նրա ներուժի օգտագործումը խաղաղապահ գործողություններում, այդ թվում՝ ՄԱԿ-ի հովանու ներքո¹¹: Վերոնշյալ բանաձևի ընդունմանը հաջորդեց 2010 թ. մարտի 18-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Պան Գի Մունի և ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղար Նիկոլայ Բորդյուժայի կողմից երկու կազմակերպությունների քարտուղարությունների միջև համագործակցության մասին համատեղ հռչակագրի ստորագրումը¹²:

ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործունեության համար լուրջ փորձություն էին 2010 թ. Ղրղզստանում տեղի ունեցած իրադարձությունները, քանի որ ՀԱՊԿ-ն որոշակիորեն ներգրավվեց այդ գործողություններում:

Մասնավորապես, Ղրղզստանում ներքաղաքական իրավիճակից ելնելով՝ 2010 թ. ապրիլի 8-ին ՌԴ նախագահ Դմիտրի Մեդվեդևի (ՀԱՊԿ ՀԱԽ նախագահ) հանձնարարությամբ ՀԱՊԿ քարտուղարության ներկայացուցիչները գործուղվեցին Բիշքեկ՝ իրավիճակն ուսումնասիրելու և անհրաժեշտ կապեր հաստատելու նպատակով¹³:

Նշենք, որ 2010 թ. ապրիլի 8-ի դրությամբ, ըստ հրապարակված տեղեկությունների, բախումների հետևանքով զոհվել էր 75 մարդ, ավելի քան 1400-ը վիրավորվել: Ընդդիմության կողմից ստեղծված ժամանա-

⁹ Տե՛ս նույն տեղը:

¹⁰ Տե՛ս «64/256. Cooperation between the United Nations and the Collective Security Treaty Organization» <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/477/19/PDF/0947719.dpf?OpenElement> (մուսք՝ 04.08.2022):

¹¹ Տե՛ս «A/64/PV.74 General Assembly Sixty-fourth session, 74th plenary meeting Tuesday, 2 March 2010, 3 p.m. New York, Official Records», <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/10/255/17/PDF/N1025517.pdf?OpenElement> (մուսք՝ 04.08.2022):

¹² Տե՛ս «Совместная декларация о сотрудничестве между секретариатами Организации Объединенных Наций и Организации Договора о коллективной безопасности», https://www.odkb-csto.org/documents/documents/sovместnaya_deklaratsiya_o_sotrudnichestve_mezhdu_sekretariatami_organizatsii_obedinennykh_natsiy_i_/#loaded (մուսք՝ 04.08.2022):

¹³ Տե՛ս «О направлении представителей ОДКБ в Киргизию», https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/integracionnyie-strukturnye-prostranstva-sng/odkb/1691843/ (մուսք՝ 07.08.2022):

կավոր կառավարությունը հայտարարել էր, որ ցրում է խորհրդարանը և ստանձնում պաշտոնանկ արված նախագահ Կուրմանբեկ Բակիևի և նախկին նախարարների կաբինետի գործառույթները¹⁴:

2010 թ. ապրիլի 15-ին, համաձայն մամուլի տեղեկատվության, Կ. Բակիևը ստիպված հեռացավ Ղրղզստանից¹⁵: Սակայն ՀԱՊԿ-ն այնտեղ որևէ ուժային միջամտություն չարեց:

2010 թ. ապրիլի 23-ին Ալմա-Աթիում ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղար Ն. Բորդյուժան ըստ էության տվեց ՀԱՊԿ որդեգրած քաղաքականության բացատրությունը՝ ընդգծելով, որ Ղրղզստանում տեղի ունեցած իրադարձությունները այդ երկրի ներքին գործն են, և որ արտաքին միջամտություն չի եղել: ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղարը նշեց, որ Ղրղզստանում հակամարտության կարգավորման գործում ՀԱՊԿ ռազմական ներուժն օգտագործելու պատճառ չի տեսնում, բայց խնդրի կարգավորումից ՀԱՊԿ-ն չի խուսափում: Միաժամանակ ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղարը հայտնեց, որ ՀԱՊԿ-ն պետք է օգնի Ղրղզստանին կարգավորելու իրավիճակը և ապահովելու կայունություն: Նա հավելեց, որ ապրիլի 8-ից այնտեղ աշխատել է ՀԱՊԿ քարտուղարության խումբը, որը գնահատել է իրավիճակը, հանդիպել բոլոր քաղաքական ուժերի, կուսակցությունների, միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ¹⁶:

Անդրադառնալով ՀԱՊԿ ռազմական ներուժի օգտագործման հնարավորությանը՝ Ն. Բորդյուժան ընդգծեց, որ ՀԱՊԿ-ն իր ռազմական գորակազմը Ղրղզստանի տարածք կնստցնի միայն այն դեպքում, եթե դա լինի քաղաքականապես արդարացված և ՀԱՊԿ ՀԱԽ-ի համաձայնությամբ¹⁷:

Կենտրոնասիական այս հանրապետությունում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ ՀԱՊԿ դիրքորոշումն ավելի հստակեցվեց 2010 թ. մայիսի 8-ին Մոսկվայում տեղի ունեցած ՀԱՊԿ-ի ոչ պաշտոնական գագաթնաժողովում, որտեղ անդամ պետությունների ղեկավարները քննարկեցին Ղրղզստանում տիրող վիճակը և ընդունեցին հայտարարություն՝ արձանագրելով, որ այնտեղ տեղի է ունեցել հակասահմանադրական ճանապարհով իշխանափոխություն, և ՀԱՊԿ անդամ պետությունների ղեկավարները այդ իրադարձությունները դիտում են որպես Ղրղզստանի Հանրապետության ներքին գործ միաժամանակ անհրաժեշտ են համարում Ղրղզստանի Հանրապետության

¹⁴ Տե՛ս «В Бишкек вылетел заместитель генсека Организации Договора о коллективной безопасности», https://odkb-csto.org/news/smi/v_bishkek_vyletel_zamestitel_genseka_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy_bezопасности/#loaded (մուտք՝ 07.10.2022):

¹⁵ Տե՛ս «Кыргызстан: Курманбек Бакиев вылетел из Джалал-Абада на военном самолете в неизвестном направлении», <https://fergananews.com/news.php?id=14496&mode=snews> (մուտք՝ 07.10.2022):

¹⁶ Տե՛ս «Бордюжа: ОДКБ не будет задействовать силовой потенциал в Киргизии», https://odkb-csto.org/news/smi/bordyuzha_odkb_ne_budet_zadeystvovat_silovoy_potentsial_v_kirgizii_/#loaded (մուտք՝ 25.08.2022):

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը:

ժողովրդին ցուցաբերել մարդասիրական և այլ օգնություն երկրում իրավիճակը արագորեն կայունացնելու համար¹⁸:

Սա ՀԱՊԿ պաշտոնական դիրքորոշումն էր և գնահատականը Ղրղզստանում տեղի ունեցած իրադարձություններին: Այս համատեքստում մայիսի 12-ին ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղարը հաստատեց, որ Ղրղզստանի նախագահ Կ. Բակիևը խնդրել է ՀԱՊԿ անդամ պետությունների ղեկավարներին Ղրղզստան գործ ուղարկել, սակայն մայիսի 8-ին տեղի ունեցած ոչ պաշտոնական զագաթնաժողովի ընթացքում այդ հարցը չի քննարկվել¹⁹:

2010 թ. հունիսի 10-ից Ղրղզստանի հարավում իրավիճակը կրկին սրվեց, և միջերկիկ բախումներ սկսվեցին²⁰: Հունիսի 12-ին, մամուլում հրապարակված տեղեկության համաձայն, Ղրղզստանի անցումային շրջանի նախագահ, ժամանակավոր կառավարության ղեկավար Ռոզա Օթունբաևան խնդրեց ՌԴ Դ. Մեդվեդևին ռուսաստանյան խաղաղապահ ուժեր ուղարկել Ղրղզստան²¹: ՌԴ նախագահը նույն օրը հանձնարարեց ՌԴ առողջապահության և սոցիալական զարգացման, արտակարգ իրավիճակների նախարարներին մարդասիրական օգնություն ցուցաբերել Ղրղզստանին, ինչպես նաև որպես ՀԱՊԿ ՀԱԽ-ի նախագահ հանձնարարեց անդամ պետությունների Ավտանդության խորհուրդների քարտուղարների խորհրդակցություններ անցկացնել հավաքական արձագանքման միջոցառումներ մշակելու վերաբերյալ: Դ. Մեդվեդևը խորհրդակցությունների շարք անցկացրեց նաև Ղազախստանի նախագահ Նուրսուլթան Նազարբաևի և ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղար Ն. Բորդյուժայի հետ: Միաժամանակ պաշտոնական Մոսկվան հայտարարեց, որ մտադիր չէ խաղաղապահներ ուղարկել Ղրղզստան²²: Չի բացառվում, որ ՌԴ-ն խուսափեց խաղաղապահներ ուղարկել Ղրղզստան Արևմուտքի հետ հնարավոր լարվածությունից գերծ մնալու համար: Այդուհանդերձ, թե՛ երկկողմ, թե՛ ՀԱՊԿ շրջանակներում ՌԴ-ն շարունակեց իրավիճակի կայունացման ուղղությամբ ակտիվ շփումները Ղրղզստանի նոր իշխանությունների հետ:

¹⁸ St`u «Заявление Глав государств-членов Организации Договора о коллективной безопасности – Республики Армения, Республики Беларусь, Республики Казахстан, Российской Федерации, Республики Таджикистан, Республики Узбекистан о ситуации в Кыргызской Республике», <https://www.odkb-csto.org/documents/statements/zayavlenie-glav-gosudarstv-chlenov-organizatsii-dogovora-o-kollektivnoy-bezopasnosti-respubliki-arme/> #loaded (մուսք` 26.07.2022):

¹⁹ St`u «Бордюжа: ОДКБ не обсуждала предложение Бакиева ввести войска в Киргизию», https://odkb-csto.org/news/smi/bordiyuzha_odkb_ne_obsuzhdala_predlozhenie_bakieva_vvesti_voyska_v_kirgiziyu/#loaded (մուսք` 26.07.2022):

²⁰ St`u «Киргизия: в Оше - межнациональный конфликт», <https://www.svoboda.org/a/2068305.html> (մուսք` 08.10.2022):

²¹ St`u «Правительство Киргизии обратилось к РФ за миротворческой помощью», <https://ria.ru/20100612/245434882.html>, տե՛ս նաև «Роза Отунбаева: дай бог, получим положительный ответ от России», <https://www.kommersant.ru/doc/1387772> (մուսք` 08.10.2022):

²² St`u «Дмитрий Медведев получает подробную информацию о ситуации в Киргизии», <http://kremlin.ru/events/president/news/8031> (մուսք` 06.09.2022):

Հունիսի 13-ին Դ. Մեդվեդևը Ռ. Օթունբանայի հետ հեռախոսագրույցում քննարկեց Ղրղզստանի ներքաղաքական իրավիճակը ՌԴ նախագահը վերջինիս հայտնեց, որ հանձնարարել է անցկացնել ՀԱՊԿ անդամ պետությունների Անվտանգության խորհուրդների քարտուղարների խորհրդակցություն, որին մասնակցելու է նաև Ղրղզստանի ներկայացուցիչը²³: Հունիսի 14-ին նախագահ Դ. Մեդվեդևը ՌԴ Անվտանգության խորհրդի քարտուղար Նիկոլայ Պատրուշևի և ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղար Ն. Բորդյուժայի հետ քննարկեց իրավիճակը Ղրղզստանում: Ն.Պատրուշևը ՌԴ նախագահին հայտնեց, որ ՀԱՊԿ անդամ պետությունների Անվտանգության խորհուրդների քարտուղարների խորհրդակցության արդյունքում մշակվել է միջոցառումների նախագիծ, որը կողարկվի ՀԱՊԿ անդամ պետությունների ղեկավարներին և նրանց կողմից հաստատվելու դեպքում կիրականացվեն իրավիճակի կարգավորմանն ուղղված միջոցառումներ: Իր հերթին Ն. Բորդյուժան պարզաբանեց, որ խոսքը առաջին հերթին Ղրղզստանի իրավապահ մարմիններին հրատապ օգնություն ցուցաբերելու մասին է, քանի որ այնտեղ բավականաչափ ուժեր կան, բայց չկան բավարար քանակով հատուկ միջոցներ և հատուկ տեխնիկա, ուղղաթիռներ, ցամաքային տրանսպորտ և այլն: ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղարի կարծիքով՝ այդպիսի օգնությունը կնպաստի անկարգությունները դադարեցնելուն և կարգուկանոնը վերականգնելուն²⁴:

Արդեն հունիսի 17-ին Ղրղզստանի Հանրապետության Անվտանգության խորհրդի քարտուղար Ալիկ Օրոզովը հայտնեց, որ ՀԱՊԿ անդամ պետությունների ղեկավարները հաստատել են ՀԱՊԿ անդամ պետությունների Անվտանգության խորհուրդների քարտուղարների առաջարկած՝ Ղրղզստանի հարավում իրավիճակի կայունացման պլանը, իսկ Բելառուսը խոստացել է այն հաստատել հունիսի 17-ին²⁵: Նույն օրը հայտնի դարձավ նաև, որ Ղրղզստանը հետ է կանչել երկիր խաղաղապահ ուժեր մտցնելու վերաբերյալ իր դիմումը²⁶: Այս իրադարձություններին հաջորդած ժամանակաշրջանում ՀԱՊԿ-ում շարունակեցին ուշադիր հետևել Ղրղզստանի ներքաղաքական իրավիճակին:

2010 թ. օգոստոսի 20-ին Երևանում տեղի ունեցավ ՀԱՊԿ անդամ

²³ St' u «Телефонный разговор с главой временного правительства Киргизии Розой Отунбаевой», <http://kremlin.ru/events/president/news/8035> (մուտք՝ 07.10.2022):

²⁴ St' u «Встреча с Секретарём Совета Безопасности Николаем Патрушевым и генеральным секретарём ОДКБ Николаем Бордюжей», <http://kremlin.ru/events/president/news/8043> (մուտք՝ 08.10.2022):

²⁵ St' u «Главы государств ОДКБ, кроме белорусского лидера, уже одобрили план стабилизации ситуации на юге Кыргызстана, предложенный им секретарями Совета безопасности», <https://24.kg/archive/ru/osh/76842-glavy-gosudarstv-odkb-krome-belorusskogo-lidera.html/> (մուտք՝ 26.09.2022):

²⁶ St' u «**Бордюжа**: речь об отправке в Киргизию миротворцев не идет», https://odkb-csto.org/news/smi/bordyuzha_rech_ob_otpravke_v_kirgiziyu_mirotvortsev_ne_idet/#loaded (մուտք՝ 07.10.2022):

պետությունների ոչ պաշտոնական հանդիպում, որտեղ քննարկվեցին նաև Ղրղզստանի իրադարձությունները: Այստեղ ՌԴ նախագահ Դ. Մեդվեդևը իր ելույթում նշեց, որ իրենք բաց քննարկել են, թե ինչ է տեղի ունեցել Ղրղզստանում, և ինչ դասեր պետք է քաղել դրանից, ինչպես կարող են օգնել այդ պետությանը, և ինչ անել, որ այնտեղ արդյունավետ գործեն պետական կառույցները²⁷: Նույն օրը ՌԴ նախագահը հանդիպեց նաև Ղրղզստանի նախագահ Ռ. Օթունբաևայի հետ: Վերջինս նշեց, որ ՀԱՊԿ շրջանակում քննարկել են Ղրղզստանի ճգնաժամին առնչվող հարցեր ընդգծելով, որ չորս ամիսներին մշտապես զգացել են Ռուսաստանի աջակցությունը²⁸:

2010 թ. սեպտեմբերի 27-ին ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղար Ն. Բորդյուժան, անդրադառնալով Ղրղզստանի հարավում ստեղծված իրավիճակը կարգավորելու համար խաղաղապահ ուժեր ուղարկելու մասին հարցին, նշեց, որ ժամանակը ցույց տվեց, որ ճիշտ որոշում էր ընդունվել, քանի որ Ղրղզստանում հակամարտությունը ներքին քաղաքական պայքար էր, և ՀԱՊԿ-ն չցանկացավ իր վրա վերցնել ոստիկանական գործառույթներ ու միջամտել այլոց քաղաքական գործընթացներին²⁹:

Անդրադառնալով Ղրղզստանի իշխանություններին ցուցաբերած օգնությանը՝ ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղարը նշեց, որ ձեռնարկվել են մի շարք քայլեր գործնական օգնություն ցուցաբերելու ուղղությամբ՝ անկարգությունների կազմակերպիչների որոնում, համագործակցության համակարգում՝ Աֆղանստանից ահաբեկչական խմբավորումների գործունեությունը զսպելու համար և այլն³⁰:

Թե ինչու ՀԱՊԿ-ն խաղաղապահ ուժեր չուղարկեց Ղրղզստան, ավելի ուշ՝ 2013 թ., դրա պատճառներից մեկը անուղղակիորեն նշեց նաև ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղարի տեղակալ Վալերի Մեմերիկովը: Վերջինիս դիտարկումից կարելի է եզրակացնել, որ Կ. Բակիևը, լինելով Ղրղզստանի օրինական նախագահ, իշխանությունից հեռացվել էր ժողովրդական հուզումների միջոցով, այդ իսկ պատճառով ՀԱՊԿ անդամ պետությունների ղեկավարներին Ղրղզստան գործ ուղարկելու վերաբերյալ նրա խնդրանքը օրինականության խնդիր ուներ, մյուս կողմից՝ Ղրղզստանում ժամանակավոր կառավարությունը իշխանությունը գրավել էր առանց ազգային օրենսդրության ընթացակարգերի պահպանման, հետևաբար այստեղ ևս օրինականության խնդիր կարող էր ծագել³¹:

²⁷ Տե՛ս «Заявления для прессы по итогам неформальной встречи глав государств ОДКБ», <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/8702> (մուտք՝ 26.09.2022):

²⁸ Տե՛ս «Встреча с Президентом Киргизии Розой Отунбаевой», <http://kremlin.ru/events/president/news/8703> (մուտք՝ 04.10.2022):

²⁹ Տե՛ս «ОДКБ: Мы не Варшавский договор», <https://inosmi.ru/20100927/163215832.html> (մուտք՝ 05.10.2022):

³⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

³¹ Տե՛ս «Заместитель Генерального секретаря ОДКБ Валерий Семериков выступил с основным докладом на 1-й Международной конференции ОДКБ по миротворческой деятельности», https://odkb-csto.org/news/news_odkb/zamestitel_generalnogo_sekretarya_odkb_valeriy_semerikov_

2010 թ. գարնան-ամռան ընթացքում Ղրղզստանի ներքաղաքական զարգացումները որոշակիորեն ազդեցին ՀԱՊԿ հետագա գործունեության վրա, ինչի մասին է վկայում 2010 թ. դեկտեմբերի 10-ին Մոսկվայում կայացած ՀԱՊԿ ՀԱԽ-ի նստաշրջանը, որտեղ ՌԴ նախագահը հայտարարեց, որ Ղրղզստանի իրադարձությունները հստակ ցույց տվեցին անհրաժեշտ է բարձրացնել ՀԱՊԿ արդյունավետությունը ժամանակակից մարտահրավերներին հակազդելու գործում: Դ. Մեդվեդևը նշեց, որ հենց այդ նպատակով էլ Երևանում որոշումներ են կայացվել փոփոխություններ կատարելու ՀԱՊԿ կանոնադրական փաստաթղթերում³²: Միաժամանակ նա հայտնեց, որ ավարտվում է կազմակերպության խաղաղապահ ուժերի կազմավորումը՝ բաղկացած 3500 մարուց. նախապատրաստական աշխատանքներ են տարվում խաղաղապահ գործողություններ իրականացնելու³³:

Մոսկովյան նստաշրջանում ընդունվեց նաև հայտարարություն ՀԱՊԿ խաղաղապահ ուժերի մասին, որտեղ նշվում էր, որ ՀԱՊԿ անդամ պետությունները միջազգային և տարածաշրջանային անվտանգության ամրապնդման նպատակով ՄԱԿ-ի խաղաղապահ գործունեությանն աջակցելը համարում են ՀԱՊԿ հրատապ խնդիրներից մեկը³⁴:

Վերոնշյալ նստաշրջանում ստորագրվեց ՀԱՊԿ հավաքական անվտանգության համակարգի ուժերի և միջոցների կազմավորման և գործունեության կարգի մասին համաձայնագիրը, ըստ որի՝ իրավական առումով ՀԱՊԿ հավաքական անվտանգության համակարգի ուժերի և միջոցների կազմի մեջ ներառվեցին նաև հավաքական խաղաղապահ ուժերը³⁵:

Ամփոփելով նշենք, որ ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործունեության համար ստեղծված իրավապայմանագրային հենքը մի շարք առավելություններ է տալիս ՀԱՊԿ-ին խաղաղապահ գործունեություն իրականացնելիս: ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործունեության մասին համաձայնագիրը ամբողջովին հնարավորություն էր տալիս 2010 թ. Ղրղզստանի իրադարձությունների ժամանակ խաղաղապահներ ուղարկել այս հանրապետություն, սակայն ՀԱՊԿ-ն ձեռնպահ մնաց խաղաղապահ ուժեր ուղարկելուց, ինչը հիմնականում բացատրվեց այդ երկրի ներքին գործերին չմիջամտելու քաղաքականությամբ: Այս մոտեցումը հետագայում իրավական առումով ամրագրվեց 2010 թ. դեկտեմբերի 10-ի Մոսկ-

vystupil_s_osnovnym_dokladom_na_1_y_mezhdun/#loaded(մուտք՝ 10.10.2022):

³² 2010 թ. դեկտեմբերի 10-ի ՀԱՊԿ ՀԱԽ նստաշրջանում ստորագրված փաստաթղթերի մասին մանրամասն տե՛ս «Сессия СКБ “Москва - декабрь 2010”», <https://odkb-csto.org/session/2010/session2010/#loaded> (մուտք՝ 05.10.2022):

³³ Տե՛ս նույն տեղը:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղը:

³⁵ Տե՛ս «Соглашение о порядке формирования и функционирования сил и средств системы коллективной безопасности Организации Договора о коллективной безопасности», <https://szrf.ru/szrf/doc.php?nb=102&issid=1022013005000&docid=9> (մուտք՝ 10.10.2022):

վայի նստաշրջանում, Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագրում, մասնավորապես՝ 4-րդ հոդվածում կատարված փոփոխությանը, իսկ ընդհանուր առմամբ այս նստաշրջանում ստորագրված փաստաթղթերը ՀԱՊԿ-ի համար փուլային նշանակություն ունեցան:

Մյուս կողմից՝ վերը նշված զարգացումները կարևոր հիմք դարձան հետագայում նորովի գնահատելու ՀԱՊԿ խաղաղապահ գործունեության ներուժը անդամ պետությունների առջև ծառայած մարտահրավերներին դիմակայելու ասպարեզում:

ЖАК МАНУКЯН – Особенности миротворческой деятельности Организации Договора о коллективной безопасности (2004-2010 гг.). – Статья посвящена анализу договорно-правовой базы миротворческой деятельности Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), вопросам сотрудничества ООН-ОДКБ в миротворческой сфере.

В статье рассматривается влияние военно-политических событий, произошедших в зоне ответственности ОДКБ, на дальнейшее развитие системы коллективной безопасности ОДКБ (составной частью которой являются и Коллективные миротворческие силы ОДКБ). В этом контексте, в частности, исследуется политика ОДКБ в отношении событий, происходивших в Кыргызстане в 2010 г.

Ключевые слова: *ОДКБ, ООН, СКБ, Кыргызстан, Российская Федерация, соглашение, миротворческие силы, мандат*

ZHAK MANUKYAN – Collective Security Treaty Organization Peacekeeping Specifics (2004-2010). – The article refers to the legal basis of the Collective Security Treaty Organization (CSTO) peacekeeping, UN-CSTO cooperation issues in the peacekeeping sphere.

An attempt has been made to examine the influence of military and political developments in the CSTO zone of responsibility on the further development of the CSTO collective security system (including CSTO Collective Peacekeeping Forces as its constituent part). In this context particular attention is paid to the CSTO policy towards the events in Kyrgyzstan in 2010.

Key words: *CSTO, UN, CSC, Kyrgyzstan, Russian Federation, agreement, peacekeeping forces, mandate*

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ՀԱՐԱՎԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲԱՂԱԴՐՈՒՄԻ
ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ՄԻՆՉԵՎ 2022 Թ.***

ԱԼԵՆ ՂԵՎՈՆՂՅԱՆ

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ՌԴ-ն ունեցել է արտաքին քաղաքականության 5 հայեցակարգ՝ 1993, 2000, 2008, 2013, 2016-ին: Անկախացման առաջին տարիների ՌԴ-ի հայեցակարգերը նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակին հարմարվելու, սեփական տեղն ու դերը գտնելու խնդիր ունեին: Հետագայում, սակայն, նպատակ դրվեց, որդեգրել բազմաբևեռ աշխարհի հայեցակարգը՝ գործակցելով Չինաստանի, Հնդկաստանի և այլ պետությունների հետ:

Նշենք, որ հիշյալ բոլոր հայեցակարգերում ՌԴ-ն մեծ կարևորություն էր տալիս Հարավային Կովկասին ու հետխորհրդային տարածաշրջանին առհասարակ: Մոսկվան մի կողմից ակտիվ գործակցում էր հարավկովկասյան երկրների հետ, մյուս կողմից՝ փորձում միջնորդական առաքելությամբ մասնակից լինել այդտեղ առկա կոնֆլիկտների լուծմանը՝ ինտեգրացիոն նախաձեռնություններին հարավկովկասյան երկրներին ներգրավելով:

Բանալի բառեր - ՌԴ, արտաքին քաղաքականության հայեցակարգ, Հարավային Կովկաս, ՀԱՊԿ, ԵԱՏՄ, ինտեգրացիա, հակամարտություններ, Լեռնային Ղարաբաղ, Հայաստանի Հանրապետություն, Ադրբեյջան

ՌԴ-ն ավանդաբար եղել ու այսօր էլ շարունակում է մնալ տարածաշրջանային և համաաշխարհային ուժային այն բևեռը, որի շահերի, արտաքին անվտանգային քաղաքականության նպատակները աշխարհաքաղաքական եղանակ են ստեղծում ինչպես եվրոպական մայրցամաքում, Մերձավոր Արևելքում, այնպես էլ Հվ. Կովկասում: Ունենալով կենսական շահեր ուժային սուր մրցակցության թատերաբեմ Հվ. Կովկասում՝ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ՌԴ-ն մի քանի անգամ վերանայել է տարածաշրջանային իր ռազմավարությունը. տարածաշրջանի որոշ երկրների հետ գործընկերային հարաբերությունները վերածվել են մրցակցային-թշնամականի, իսկ մի շարք այլ երկրների հետ հակառակը դրանք խորացել են դառնալով դաշնակցային:

Փոփոխվել են նաև տարածաշրջանում ՌԴ-ի ռազմատեխնիկական ներկայության ձևն ու աշխարհագրությունը, որը մի կողմից՝ Արև-

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-5F218 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

մուտք-ՌԴ մրցակցության, մյուս կողմից՝ երկրի էլիտաների քաղաքական մտեցումների, ինչպես նաև տարածաշրջանի պետություններում նրա դերի ու նշանակության վերագնահատման, նոր իրողություններին իր արտաքին քաղաքականությունը հարմարեցնելու նպատակ էր հետապնդում: Իրականում նման փոխակերպումները միանգամայն օրինաչափ ու արդարացված էին, քանի որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո էլ-ցինյան ՌԴ-ի համաշխարհային դերակատարման հստակեցման անհրաժեշտություն էր առաջացել: Հարկավոր էր վերականգնել նախկին ազդեցությունը հետխորհրդային երկրներում, ապահովել կայունության միջավայր, դառնալ համաշխարհային տնտեսության ու միջազգային հանրույթի լիարժեք անդամ: Հենց այս առումով ՌԴ արտաքին քաղաքական հայեցակարգը(ԱՔՀ) և կովկասյան ուղղությամբ նրա փոխակերպումների համակողմանի ուսումնասիրությունը կարևոր են:

Հողվածի հետազոտության հիմք ենք դարձել նախագահներ Բ. Ելցինի (1991-1996, 1996-2000), Վ. Պուտինի (2000-2008, 2012 - մինչ օրս) և Դ. Մեդվեդևի (2008-2012) կառավարման ժամանակահատվածները և ՌԴ-ում ընդունված (1993, 2000, 2008, 2013, 2016) ԱՔՀ-ները համադրելու, ընդհանրություններն ու տարբերությունները վեր հանելու մեթոդը:

ՌԴ-ում արտաքին քաղաքական առաջին հայեցակարգը ընդունվել է 1993 թ. ապրիլին, որը մասնագիտական գրականության մեջ կոչվում է «Կոզիրևի դոկտրին»։ Այն արտաքին քաղաքական հիմնական մտեցումները հայեցակարգայնացնելու ՌԴ ղեկավարության առաջին փորձն էր։ Այն, բացի նման փաստաթղթերի համար պարտադիր դրույթներից («անվտանգության և ինքնիշխանության ապահովում, ՌԴ քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների պաշտպանություն, ներքին զարգացման համար արտաքին բարենպաստ պայմանների ստեղծում» և այլն), կրում էր ժամանակի աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների դրոշմը, նոր աշխարհում իր տեղն ու դերը գտնելու օրակարգը, ինչպես նաև՝ արդեն հետխորհրդային երկրների հետ նոր կարգավիճակում հարաբերություններ ձևավորելու իրողությունները:

1993-ի դոկտրինը բաժանվում էր 15 հիմնական ուղղությունների՝ 1) Համագործակցության երկրներ, 2) սպառազինությունների վերահսկողություն և միջազգային անվտանգություն, 3) տնտեսական բարեփոխումներին աջակցություն, 4) ԱՄՆ, 5) Եվրոպա, 6) ասիախաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջան, 7) Հարավային և Արևմտյան Ասիա, 8) Մերձավոր Արևելք, 9) Աֆրիկա, 10) Լատինական Ամերիկա, 11) ՄԱԿ և միջազգային այլ կազմակերպություններ, 12) Չմիացած երկրների շարժում, 13) մարդու իրավունքներ և հիմնարար ազատություններ, 14) կրոն և կրոնական կազմակերպություններ, 15) բնապահպանական խնդիրներ: Թեև միջազգային քաղաքական տիրույթին վերաբերող ուղղությունները գրեթե նույնը մնացին նաև հետագա հայեցակարգերում,

սակայն «Կոզիրևի դոկտրինը» հաջորդներից տարբերվում էր նրանով, որ հստակ ուղենշված չէին ՌԴ համաշխարհային և տարածաշրջանային առաջնահերթությունները:

1993-ի հայեցակարգը վառ արտահայտված հռչակագրային բնույթ ուներ¹, իսկ դրույթները աչքի էին ընկնում ձևակերպումների անորոշությամբ, պարունակում էին մեծաքանակ կրկնություններ, որից եզրակացնում ենք՝ այն ընդունվել էր սառը պատերազմի ավարտի ու ԽՍՀՄ փլուզման պայմաններում և փաստորեն արտացոլում էր հետևյալ չորս հիմնական միտումները.

1) հետխորհրդային տարածքի երկրների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների զարգացման անհրաժեշտություն,

2) ջանքերի կենտրոնացում Արևմուտքի առավել զարգացած երկրների համայնքին ՌԴ-ի ինտեգրմանը,

3) շուկայական բարեփոխումներ իրականացնելու համար արտաքին բարենպաստ պայմաններ ապահովելու ձգտում,

4) Ասիայի, Մերձավոր Արևելքի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի երկրների հետ փոխշահավետ հարաբերությունների պահպանման նոր կուրս:

Շետխորհրդային տարածաշրջանում ու Հվ. Կովկասում վերոնշյալ հայեցակարգի դրույթները կյանքի կոչելու տեսանելի քայլերից ամենից նշանակալին 1991 թ. դեկտեմբերին Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) ձևավորումն էր: ՌԴ-ն փաստորեն դե յուրե հանդես էր գալիս ԽՍՀՄ իրավահաջորդ. դա ենթադրում էր միջազգային բոլոր կազմակերպություններում (այդ թվում՝ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում տեղի պահպանում) մասնակցություն և միջազգային պայմանագրերի կատարում: ՌԴ-ն նաև ժառանգեց ԽՍՀՄ միջուկային զինանոցը և պետական պարտքը: Այսպես կոչված «քաղաքակիրթ բաժանման» շնորհիվ կարգավորվեցին նախկին միութենական հանրապետությունների հետ քաղաքական, իրավական, տնտեսական, հումանիտար և այլ հարցեր²: ՌԴ և հետխորհրդային երկրների շահերի տեսանկյունից կարևոր քայլ էին նաև 1992 թ. մայիսին Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կնքումը, 1993 թ. հունվարին ԱՊՀ կանոնադրության ընդունումը³, որոնցով ավարտվեց կազմակերպության ինստիտուցիոնալացման գործընթացը, և «ԱՊՀ-ում ռազմական դիտորդների և խաղաղության պահպանման հավաքական ուժերի խմբերի մասին համաձայնագրի ստորագրումը» (1992 թ. մարտի 20), որը տարածաշրջանում խաղաղապահ գործողություններ իրականացնելու

¹ Տե՛ս **Неймарк М. А.** Эволюция внешнеполитической стратегии России. М., Проспект, 2020, էջ 73:

² Տե՛ս **Козырев А. В.** Преображение., М. Международные отношения, 1994, էջ 53:

³ Տե՛ս **Козырев А. В.** Внешняя политика преобразующейся России // Вопросы истории. 1994, № 1, էջ 6-7:

անհրաժեշտ ենթակառուցվածք է:

Չնայած ձեռնարկված քայլերին, այնուամենայնիվ ՌԴ-ն ու արտասահմանյան մերձավոր երկրները չկարողացան պահպանել ռազմավարական և տնտեսական միասնական տարածքները, որտեղ գործունեությունը պետք է իրականացվեր միավորված զինված ուժերի և միասնական ռուբլու գոտու միջոցով: Ավելին, 1994-ին «Ազատ առևտրի գոտու մասին» համաձայնագրի ստորագրումը թույլ չտվեց Համագործակցության ներսում առևտրատնտեսական կապերի սրընթաց կրճատումը⁴: Ցավոք, Համագործակցության բոլոր երկրների անդամակցությունը ԵԱՀԿ-ին և 1975 թ. Հելսինկյան եզրափակիչ ակտում շարադրված պարտավորությունները չդարձան երաշխիք ընդդեմ բազմաթիվ հակամարտությունների, որոնք բռնկվել էին նախկին ԽՍՀՄ տարածքում. Մերձդնեստրը՝ Մոլդովայում, Աբխազիան ու Չվ. Օսիան՝ Վրաստանում, Լեռնային Ղարաբաղը՝ Ադրբեջանում, քաղաքացիական պատերազմը Տաջիկստանում: Դրանցից յուրաքանչյուրի կարգավորման գործում ՌԴ-ն կարևորագույն դեր ուներ: Այսպես, օրինակ, դեռևս 1992-ից ՌԴ-ն Մինսկի գործընթացի համանախագահ երկիր էր և ոչ միայն ակտիվ միջնորդական ջանքեր էր գործադրում մի կողմից Ադրբեջանի, մյուս կողմից ԼՂՀ-Հայաստանի միջև հակամարտությունում, այլև հասավ այն բանին, որ հենց նրա միջնորդությամբ այդ համակարտության գոտում 1994 թ. մայիսի 12-ին կրակի դադարեցման եռակողմ համաձայնագիր ստորագրվի:

Այս փուլում ՌԴ-ն կարևոր դեր ստանձնեց նաև Վրաստանում. 1992 թ. հունիսի 24-ին այդ երկու երկրները ստորագրեցին «Վրաց-օսական հակամարտության կարգավորման սկզբունքների մասին համաձայնագիր» (ավելի հայտնի է Մոչիի կամ Դագոմիսի համաձայնագիր), որի համաձայն խաղաղության հաստատման և իրավակարգի պահպանման համար տարածաշրջանում ստեղծվում էր վերահսկիչ խառը հանձնաժողով՝ կազմված ՌԴ-ի, Վրաստանի և Չվ. Օսիայի ներկայացուցիչներից:

2000 թ. հունիսի 28-ին հաստատվեց ՌԴ արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգը, որը բովանդակային հիմք ծառայեց հետագա՝ 2008 թ., 2013 թ. և 2016 թ. հայեցակարգերը մշակելիս: Նշենք, որ առաջին փաստաթղթի կառուցվածքը մինչ օրս գրեթե նույնն է.

1) «Հնդհանուր դրույթներ», որտեղ տրված է հայեցակարգի սահմանումը, փաստաթղթի իրավական հիմքը, ինչպես նաև ձևակերպված են ՌԴ-ի արտաքին քաղաքական ուղեգծի հիմնական նպատակներն ու գերակայությունները:

2) «Ժամանակակից աշխարհը և ՌԴ-ի արտաքին քաղաքականությունը», որն ընդհանուր պատկերացում էր տալիս տվյալ պատմա-

⁴ Ст' u Послание Президента Российской Федерации Б. Н. Ельцина Федеральному собранию от 16 февраля 1995 // Дипломатический вестник. 1995, № 3, էջ 3-7:

կան ժամանակաշրջանում միջազգային հարաբերությունների հիմնական միտումների և դրանց մեջ ՌԴ-ի տեղի մասին:

3) «ՌԴ-ի առաջնահերթությունները համաշխարհային խնդիրների լուծման գործում», որտեղ ամփոփված էին այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք էին «նոր աշխարհակարգի ձևավորումը», «միջազգային անվտանգության ամրապնդումը», միջազգային տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը, մարդու իրավունքների պաշտպանությունը և արտաքին քաղաքականության տեղեկատվական սպասարկումը:

4) «Տարածաշրջանային գերակայություններ», որտեղ շարադրված էին ՌԴ-ի և ԱՊՀ-ի, Եվրոպայի (ինչպես նաև՝ ԱՄՆ-ի), Ասիայի, Մերձավոր Արևելքի, Աֆրիկայի և Կենտրոնական ու Հարավային Ամերիկաների երկրների միջև հարաբերությունների վիճակն ու հեռանկարները:

5) «ՌԴ արտաքին քաղաքականության ձևավորում և իրականացում», որում թվարկվում էին արտաքին քաղաքական ուղեգծի մշակմանը և իրականացմանը մասնակցող հիմնական մարմինները:

Նշենք, որ 2000 թ. ՌԴ ԱԲՀ-ն գաղափարապես սերտորեն փոխկապակցված էր ռազմավարական փաստաթղթերի մեկ այլ փաթեթի, մասնավորապես՝ ՌԴ 1997 թ. Ազգային անվտանգության հայեցակարգի հետ, որի նպատակը միաժամանակ երկու խնդիրներ լուծելն էր: Նախ՝ առաջնային էր համարում ամրագրել 1990-ականների երկրորդ կեսին արտաքին քաղաքական ուղեգծում տեղի ունեցած փոփոխությունները և հստակեցնել XXI դարում գործարկելի մոտեցումները: Փաստենք, որ նոր հայեցակարգի էությունը տեղավորվում էր բազմաբևեռ աշխարհ ունենալու ՌԴ ռազմավարական նպատակի մեջ, որտեղ, ըստ պաշտոնական Մոսկվայի, պետք է հատկացվեին իր ներուժին ու ազդեցությանը համապատասխան դերն ու կարգավիճակը: Այս նպատակին հասնելու ՌԴ ընտրած գործելաոճը երկակի էր. մի կողմից նա ցանկանում էր ինտեգրվել տնտեսական և քաղաքական համաշխարհային կառույցներին, ինստիտուտներին, մյուս կողմից՝ իր ազգային շահերի դիրքերից, որը նաև ձևակերպում էր որպես բազմաբևեռություն, ազդեցություն ունենալ համաշխարհային որոշումների կայացման վրա: Հատկապես վերջին գործոնը նաև արձագանք էր Արևմուտքի որդեգրած միաբևեռ աշխարհակարգի մոդելի բացասական հետևանքներին և ենթադրում էր ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակիցների ռազմաքաղաքական և տնտեսական գերակայություն, որի դրսևորումն էին նաև Հարավսլավիա (1999 թ.) և Իրաք (2003 թ.) ներխուժումները:

Հիշեցնենք, որ աշխարհակարգի իր տեսլականն առաջ մղելու համար ՌԴ-ն, ի թիվս այլ քայլերի, դեռևս 1997-ին Չինաստանի հետ ստորագրեց երկկողմ հռչակագրեր⁵, իսկ 1998 թ. հանդես եկավ որպես «ՌԴ – Հնդկաստան – Չինաստան» ռազմավարական ձևաչափի ստեղծման

⁵ Տե՛ս «Բազմաբևեռ աշխարհի և նոր միջազգային կարգի ձևավորման մասին» (1997 թ.), «XXI դարում միջազգային կարգի մասին» (2005 թ.) և այլն:

նախաձեռնող, ինչը դարձավ ապագա «BRICS»-ի նախատիպը: Զուգահեռաբար ՌԴ-ն շարունակեց արևմտյան և միջազգային ինստիտուտներում իր ներկայության ամրապնդման գործընթացը⁶: Այս մոտեցման ռազմավարական հեռատեսության արդյունավետությունը ապացուցվեց ոչ միայն 2000-ականներին ՌԴ տնտեսության դինամիկ զարգացմամբ (տարեկան 6-7 %), այլև 2006-ին ԽՍՀՄ պետական պարտքերի վաղաժամկետ մարումով:

ԱՄՆ-ի հետ ռազմավարական ու ռազմական համաշխարհային հավասարակշռության հասնելու իր նախաձեռնություններում ՌԴ-ն հաստատում էր միջուկային զինանոցի կրճատման պատրաստակամությունը, որի վկայությունն էր «Հակահրթիռային պաշտպանության համակարգերի» (ՀՀՊՀ) սահմանափակման վերաբերյալ Նյու Յորքի պայմանավորվածությունների ձեռքբերումը (1997 թ.). դա մոտ յոթ տարի տևած ներքաղաքական քննարկումների արդյունք էր, որին հաջորդեց «Ռազմավարական հարձակողական սպառազինությունների կրճատման մասին» (ՌՀՄԿ) պայմանագրի վավերացումը: Սակայն այդ բոլոր համաձայնությունները չեղարկվեցին, երբ 2002 թ. ԱՄՆ-ն միակողմանորեն դուրս եկավ ՀՀՊՀ-ից: ԱՄՆ-ն այս քայլի հիմնական պատճառը նշում էր 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին տեղի ունեցած ահաբեկչությունը: Նա պնդում էր, որ այս գործընթացի մասնակից էին «չարիքի առանցքի երկրները», որոնք զանգվածային ոչնչացման զենք են մշակում և հովանավորում են ահաբեկչությունը⁷: Վաշինգտոնի գործողությունների բացասական հետևանքները հարթելու նպատակով ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի ռազմավարական հարձակողական սպառազինությունների թիվը մինչև 1500 միավոր նվազեցնելու նախաձեռնությամբ հանդես եկավ և ստորագրեց «Ռազմավարական հարձակողական զինանոցի կրճատման մասին պայմանագիրը» (2002 թ.), ըստ որի՝ ՌԴ-ն ու ԱՄՆ-ն պարտավորվում են իրենց միջուկային զինանոցները կրճատել՝ հասցնելով 1700-2200 միավորի:

Փաստենք, որ ԱՄՆ-ի կողմից ՀՀՊ համաշխարհային համակարգի ընդլայնման ծրագրերը իրականում բավականին լուրջ հարված էին միջազգային անվտանգությանն ընդհանրապես⁸ և համաշխարհային

⁶ 1997-1998 թթ. ավարտվեց «G-7»-ի վերափոխման գործընթացը «G-8»-ի: 2006 թ.-ին ՌԴ-ն նախագահեց ակումբում: Բացի այդ, ՌԴ-ն համագործակցում էր միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների (մասնավորապես ԱՄՆ-ի, Համաշխարհային բանկի և այլն) հետ համաշխարհային տնտեսության մեջ ներդրումների գործընթացի շարունակականության և 1998-ի դեֆոլտից հետո ՌԴ-ի տնտեսական ներուժի վերականգնման համար:

⁷ Այդ ցուցակում ԱՄՆ պետքարտուղարությունը տեսնում էր Իրանին, Լիբիային, Իրաքին, Սիրիային, Աֆղանստանին և այլ երկրների, որոնք, ըստ նրա, հնարավորություն ունենին ՁՈՁ զենք արտադրել ու հովանավորում էին միջազգային ահաբեկչական մի շարք ցանցերի:

⁸ Տե՛ս և Интервью Президента РФ В.В. Путина немецкой компании АРД. 19 сентября, 2002г.: www.kremlin.ru/events/president/transcript/interviews/21335.

ռազմավարական կայունությանը մասնավորապես: Չէ՞ որ դա մշակվել էր տասնամյակներ շարունակ՝ սառը պատերազմի ուժային հավասարակշռությունը պահպանելու նպատակով⁹: ՌԴ-ն այս նախագիծը (հատկապես Վաշինգտոնի կողմից ՀՀՊՀ-ի տարրեր Լեհաստանում և Չեխիայում տեղակայելու պլանները հրապարակելուց հետո) դիտարկում էր որպես իր ազգային անվտանգությանը սպառնալիք: Որպես այլընտրանք՝ Մոսկվան առաջ էր քաշում մի շարք նախաձեռնություններ (ռադիոլոկացիոն կայանների համատեղ օգտագործում Ադրբեջանում և ՌԴ-ի հարավում (Արմավիր), միջին և փոքր հեռահարության հրթիռների վերացման պայմանագրի ունիվերսալացում և այլն), որոնք, այնուամենայնիվ, պատշաճ արձագանք չստացան Ջ. Բուշ կրտսերի վարչակազմում:

Մեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչական գործողությունները ԱՄՆ-ում անվտանգային նոր միջավայրի անհրաժեշտություն ստեղծեցին աշխարհում: ՌԴ-ն, որ բազմիցս էր բախվել ահաբեկչական գործողությունների իր տարածքում¹⁰ ու դրանց դեմ պայքարի շոշափելի փորձ ուներ, փորձեց իր ներդրումն ունենալ այդ նոր չարիքի դեմ համաշխարհային անվտանգության ապահովման ասպարեզում:

Հենց այդ համատեքստում 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչությունից հետո ՌԴ-ն դեմ չեղավ Վաշինգտոնի ստեղծած միջազգային հակաահաբեկչական կոալիցիայի շրջանակներում Ղրղզստանում «Մանաս» ռազմաբազա հիմնելու ԱՄՆ-ի որոշմանը (գործառեց մինչև 2009 թ.), ինչպես նաև Ուզբեկստանի Քարշի-Խանաբադ օդանավակայանը (գործառեց մինչև 2005 թ.) որպես Աֆղանստանում «Թալիբանի» դեմ պայքարի համար անհրաժեշտ ռազմական ենթակառուցվածքի մաս օգտագործելու նախաձեռնությանը:

ՌԴ-ի համար ԱՔՀ-ում հետխորհրդային տարածաշրջանը և նրա հարավկովկասյան ուղղությունը կարևորագույն գործոն էին, որտեղ նոր կարգավիճակ ձեռք բերած հարևան երկրների հետ փորձում էր արդի իրողություններին համահունչ հարաբերություններ հաստատել: Դրանք, իհարկե, տարբեր նպատակներ էին հետապնդում՝ պայմանավորված այն բանով, թե հարաբերման մյուս սուբյեկտը որ երկիրն է, և ինչ է փոխվել անկախացման այս շրջանում նրանց միջև: Հետաքրքիր է, որ դեռևս այս շրջանում Մոսկվան որոշել էր հետխորհրդային տարածաշրջանի երկրների հետ իր հարաբերություններում օգտագործել ինտեգրացիոն միավորներ ստեղծելու գործելաոճը, որի միջոցով ինչպես անհատական, այնպես էլ հավաքական տարաբնույթ ձևաչափեր էր կիրառելու: Ըստ ՌԴ քաղաքական նպատակներ մշակող շրջանակների՝

⁹ Ст'ю Добрынин А. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962-1986). Гл. 4. М.: Центрполиграф, 2016:

¹⁰ Շ. Բասակի զինյալների կողմից Բուդյոնովսկի հիվանդանոցի գրավում (1995 թ.), պայթյուններ Մոսկվայի, Վոլգոդոնսկի և Բույնակսկի բնակելի տներում (1999 թ.):

իրենց համար նախկին ԽՍՀՄ տարածքում ամենահեռանկարային ինտեգրացիոն նախագիծը պետք է դառնար 1999 թ. ձևավորված ՌԴ և Բելառուս միութենական պետությունը, որի ուղղությամբ գործուն քայլեր ձեռնարկվել էին դեռևս 1996-ից:

Ավելին, 2001 թ., զարգացնելով 1994 թ. Մոսկվայի համալսարանում Ղազախստանի նախագահ Ն. Նազարբանի հնչեցրած գաղափարը, Ղրղզստանը, Տաջիկստանը, Ուզբեկստանը (և Հայաստանը՝ դիտորդի կարգավիճակում) արդեն առկա Մաքսային միության հիմքի վրա ձևավորեցին Եվրասիական տնտեսական համայնքը (*ԵվրԱզԷՄ*), որի նպատակն էր Մաքսային միության և Միասնական տնտեսական տարածքի ձևավորումը: Իսկ մեկ տարի անց այդ նույն երկրները (բացառությամբ Ուզբեկստանի) Հավաքական անվտանգության պայմանագիրը (1992 թ.) վերափոխեցին հավաքական անվտանգության ապահովման միջազգային կազմակերպության, որը կոչվեց Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպություն (ՀԱՊԿ):

Ռուսական նախաձեռնություններին զուգահեռ՝ հետխորհրդային տարածաշրջանում տեսանելի էր նաև այլ միտում, որը իրողություն էր դառնում հիմնականում արևմտյան գործընկերների քաղաքական ու տնտեսական հովանավորության ներքո: Մասնավորապես ինտեգրացիոն «միջուկից» ՌԴ-ից աստիճանաբար հեռանում էին որոշ երկրներ, օրինակ՝ Վրաստանը, Ուկրաինան, Ադրբեջանը և Մոլդովան, որոնք 1997 թ. կազմավորել էին ՎՈՒԱՄ-ը: Նրանց հետ կապերը պահպանելու համար ՌԴ-ն նախաձեռնեց երկկողմ և բազմակողմ մի շարք հարթակներ: Չնայած ՎՈՒԱՄ-ի գոյությանը՝ ՌԴ-ն ջանքեր էր գործադրում Կիևին վերադարձնելու իր հետ գործակցային հարաբերությունների խորացման միջակայք, որի դրսևորումը երկար բանակցություններից հետո եղավ 1997 թ. մայիսին նրանց միջև ստորագրված «Բարեկամության, համագործակցության և գործընկերության մասին» պայմանագիրը, ինչպես նաև ՌԴ-ի Սևծովյան նավատորմի ներկայությունը Ղրղիմում ապահովող հասուկ համաձայնագիրը: 2003-2004 թթ. ՌԴ-ն այս քայլերը ձեռնարկեց Ուկրաինային ներգրավելու բազմակողմ ինտեգրացիոն համատեղ նախագծերին. մասնավորապես խնդիր էր դրված, որ Կիևը ստորագրի Միասնական տնտեսական տարածքի մասին համաձայնագիրը (որը կմիավորեր ՌԴ-ն, Ուկրաինան, Բելառուսը և Ղազախստանը), որը սակայն ձախողվեց «Նարնջագույն հեղափոխության» հետևանքով:

Ինտեգրացիոն ծրագրերում նախաձեռնող լինելուց գատ՝ ՌԴ քաղաքականությունը հետխորհրդային և հատկապես կովկասյան տարածաշրջանում ածանցվում էր նաև այնտեղ առկա հակամարտությունները խաղաղ լուծելու գործընթացներում կարևոր ու ազդեցիկ դերակատարի գործոնից. դա վերաբերում էր ինչպես Մոլդովայում Մերձդնեստրյան հակամարտությանը, այնպես էլ արխազական ու հա-

րավօսական հակամարտությանը Վրաստանում և իհարկե՝ ԼՂ հակամարտությանը Ադրբեջանում:

1997-ից, որպես ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահներից մեկը (ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի հետ), ՌԴ-ն մասնակցել էր Ղարաբաղյան խնդրի վերջնական կարգավորման տարբեր ծրագրերի մշակմանը և մաքոքային դիվանագիտությանը: Այսպես, օրինակ, ըստ 1996-ին Մոսկվայի կազմած «փաթեթային» տարբերակի՝ առաջարկվում էին Ստեփանակերտի և Երևանի կողմից Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության ճանաչում և նրա կազմում ինքնավարության ամենից բարձր կարգավիճակով ԼՂ-ի պետաիրավական միավորի ստեղծում: Քանի որ այդ նախագիծը մերժվել է ինչպես Ադրբեջանի, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղի կողմից, ՌԴ-ն, ԱՄՆ-ն և Ֆրանսիան հանդես են եկել կարգավորման «փուլային» տարբերակի առաջարկով, որի համաձայն՝ առաջին փուլը կներառեր ԼՂ-ի որպես «անկլավի» վերացումը, Հայաստանի և ԼՂՀ-ի միջև Լաչինի միջանցքի պահպանումը՝ 1992-1994 թթ. պատերազմի ժամանակ անջատված յոթ շրջանները Ադրբեջանին վերադարձնելու դիմաց (ԼՂ «անվտանգության գոտի»), Հայաստանի շրջափակման վերացում, ինչպես նաև անվտանգության գոտու սահմաններում միջազգային խաղաղապահ ուժերի վերահսկողություն, իսկ երկրորդ փուլում կհստակեցվեր ԼՂ-ի կարգավիճակը Ադրբեջանի սահմաններում: Այս տարբերակը ևս Ստեփանակերտի և Երևանի իշխանությունները մերժեցին:

Այս ժամանակահատվածում բարդ էին ՌԴ-ի հարաբերությունները Վրաստանի հետ, որի պատճառը Աբխազիայի և Հվ. Օսիայի շուրջ ձևավորված իրավիճակն էր: Չնայած հակամարտության հատուկ ենտ բռնկումներին (իրադարձությունները Գալիի շրջանում 1996 թ. և Կոդորի կիրճում՝ 2001 և 2006 թթ.), վրաց-աբխազական դիմակայությունը այս ժամանակահատվածում չհանգեցրեց ռազմական լայնածավալ գործողությունների՝ Վրաստանում ՄԱԿ-ի դիտորդական առաքելության և ռուս զինծառայողներով համալրված ԱՊՀ Հավաքական ուժերի տեղակայված լինելու շնորհիվ: Նման զարգացում է նկատվել նաև վրաց-հարավօսական հակամարտությունում, որտեղ 2004 թ. իրավիճակի սրումը պատերազմի չվերածվեց ՌԴ-ի, Վրաստանի և Հվ. Օսիայի ներկայացուցիչներից բաղկացած խառը վերահսկողական հանձնաժողովի գործունեության շնորհիվ:

Այնուամենայնիվ, չնայած ՌԴ և Վրաստանի հարաբերություններում դիպլոմատիայի համագործակցությանը (ինչպես, օրինակ, 2003-2004 թթ. Աջարիայի ճգնաժամի ժամանակ), Անդրկովկասում ստեղծված ստատուս քվոն խախտվեց է 2008 թ. օգոստոսին, երբ վրացական իշխանությունները ռազմական ներխուժում ձեռնարկեցին Հվ. Օսիա՝ անմիջականորեն հարձակվելով նաև այնտեղ տեղակայված ռուս խաղաղապահների վրա:

2008 թ. ՌԴ նախագահ ընտրվեց Դ. Մեդվեդևը, որը հուլիսի 15-ին հրամանագիր ստորագրեց ԱԲՀ-ն խմբագրելու վերաբերյալ: Հայեցակարգը, որի հիմքում 2000-ի համաձայնագիրն էր, այնուամենայնիվ պարունակում էր որոշակի տարբերակիչ գծեր, մասնավորապես.

- Խմբագրված հայեցակարգի գործառնական առաջնահերթություններից էր դարձել «միջազգային իրավունքի գերակայությունը»:

- «ՌԴ արտաքին քաղաքականության ձևավորում և իրականացում» բաժնում առաջին անգամ հիշատակվում էր ՌԴ կառավարության կարևոր դերը, ինչն ընկալվեց որպես երկրի արտաքին քաղաքական կուրսի վրա վարչապետի ազդեցության դրսևորում:

Նոր հայեցակարգի հիմնական փոփոխությունները վերաբերում էին ոչ թե արտաքին քաղաքականության ռազմավարության «տառին», այլ «ռզուն», որը, չնայած արտաքին քաղաքական ուղեգծի շարունակականությանը, հարստացավ նոր միտումներով: Մասնավորապես, հենց այս շրջանում ՌԴ-ն առաջ քաշեց մի շարք ընդգրկուն նախաձեռություններ, որոնք ուղղված էին համաշխարհային և տարածաշրջանային ամենատարբեր հարցերի շուրջ տարաձայնությունները մեղմելուն (առավելապես Արևմուտքի երկրների հետ):

Շարունակելով պաշտպանել միջազգային խնդիրների լուծման ժամանակ «հավաքական հիմքերի» զարգացման անհրաժեշտության թեզը՝ ՌԴ-ն այս ժամանակահատվածում առաջ քաշեց «ցանցային դիվանագիտության» հայեցակարգը, որը հակադրվում էր ռազմաքաղաքական դաշինքների բազմակողմ փոխգործակցության թեզին. «ցանցային դիվանագիտությունը» ենթադրում էր խնդիրների լուծման համար ստեղծել «ճկուն» կառույցներ, որոնք բաց կլինեն շահագրգիռ բոլոր երկրների համար և չեն պահանջի բյուրոկրատական նոր կառույցների ձևավորում (այսինքն՝ կազմակերպությունում ստեղծել մշտապես գործող քարտուղարություն, ընդունել կանոնադրություն և այլն)¹¹:

Բազմիցս արտահայտվելով Չինաստանի, Հնդկաստանի, դինամիկ զարգացող այլ պետությունների «G-8»-ի աշխատանքների ներգրավելու օգտին՝ ՌԴ-ն 2008-ին կանգնած էր «G-20»-ի գազաթնաժողովի ակունքներում, որը հետագայում դարձավ աշխարհի երկրների ֆինանսատնտեսական զարգացման առանցքային ասպեկտները բազմակողմ համակարգելու առաջատար համաժողով: Մեկ տարի անց Եկատերինբուրգի գազաթնաժողովում սկզբնավորվեց Բրազիլիայի, ՌԴ-ի, Հնդկաստանի, Չինաստանի ներկայացուցիչների ամենամյա հանդիպումների պրակտիկան, որը 2011-ին ՀԱՀ-ի ներգրավմամբ վերափոխվեց մշտապես գործող միավորման՝ ստանալով «BRICS» անվանումը: Ի վերջո, հենց ՌԴ-ն էր, որ, գազի ոլորտում գործողությունների համակարգման շուրջ պայմանավորվածության հասնելով Քաթարի հետ, վճռորոշ դեր

¹¹ Ст' у Интервью Президента РФ Д.А.Медведева информационному агентству Рейтер. 25 июня 2008г.: <http://www.kremlin.ru/events/resident/transkripts/542>.

խաղաց Մոսկվայում 2008-ին «Գագ արտահանող երկրների ֆորումի» իրավաբանական ձևակերպման հարցում: Այն առավել հայտնի է որպես «գագային ՕՊԵԿ»¹²:

ՌԴ-ի և ԱՄՆ-ի հարաբերությունների «վերաբեռնման» շրջանակներում սպառազինությունների վերահսկման ոլորտում գլխավոր ձեռքբերումներից էր 2010-ին «Ռազմավարական հարձակողական սպառազինությունների կրճատման մասին» պայմանագրի ստորագրումը: Դրանով Մոսկվան և Վաշինգտոնը պարտավորվել են երկուստեք կրճատել «ռազմավարական կրիչները՝ հասցնելով դրանք մինչև 700 միավորի, դրանց վրա թողնել մինչև 1550 միջուկային մարտագլխիկ, իսկ «միջուկային եռամիացության» արձակման կայանքները հասցնել 800 միավորի» միաժամանակ թույլ տալով անհատապես որոշել սեփական ռազմավարական հարձակողական սպառազինությունների կառուցվածքն ու կազմը¹³:

Վերադառնալով հետխորհրդային տարածքին՝ նշենք, որ ինչպես և նախորդ տարիներին, ՌԴ արտաքին քաղաքական հիմնական ակտիվությունը կենտրոնացած էր ինտեգրացիոն գործընթացները տարբեր ձևաչափերով շարունակելու և բազմաթիվ հակամարտությունների կարգավորմանն աջակցելու վրա: Օրինակ, շարունակելով հումանիտար համագործակցության զարգացման ուղղությամբ աշխատանքը, 2011-ին ՌԴ-ն ԱՊՀ շրջանակներում կառույցի գործընկերների հետ ստորագրեց «Ազատ առևտրի գոտի» ստեղծելու համաձայնագիրը: Որոշակի հաջողություններ գրանցվեցին նաև ԵվրԱզԷՄ-ի շրջանակներում, որտեղ ինտեգրացիոն նախագծի երեք մասնակիցներ (ՌԴ-ն, Բելառուսը և Ղազախստանը) 2010 թ. հունվարի 1-ին ստեղծեցին Մաքսային միությունը, իսկ երկու տարի անց՝ Միասնական տնտեսական տարածքը¹⁴, որի շրջանակներում փաստորեն գործարկվեց հետխորհրդային տարածքում ինտեգրման առաջին վերագգային մարմինը՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովը:

Թեև տարածաշրջանում հակամարտությունները «սառեցված» էին՝ այս շրջանում դրանց կարգավորման գործում նկատվեց Մոսկվայի միջնորդական ջանքերի ակտիվացում: ՌԴ-ն խաղաղություն պարտադրելու գործողությունները ավարտելուց հետո, որն իրականացվել էր 2008 թ. օգոստոսի 6-12-ը Հվ. Օսիայի և այնտեղ գտնվող ռուս խաղաղապահների վրա Վրաստանի հարձակման հետևանքները հաղթահարելու նպատակով, ընդունեց, այսպես կոչված, «Մեղվեդև-Մարկոզի»

¹² Տե՛ս Пресс-конференция по итогам российско-катарских переговоров. 12 февраля 2007г., www.kremlin.ru/events/president/pranscripts/24038.

¹³ Տե՛ս Подписан российско-американский договор о сокращении и ограничении СНВ. 8 апреля 2010г., www.kremlin.ru/events/president/transcripts/7396.

¹⁴ Տե՛ս Пресс-конференция Президента РФ Д. А. Медведева по итогам заседаний Высшего совета Евразийского экономического сообщества. 9 декабря 2010г., www.kremlin.ru/events/presidents/transcripts/9764.

2008 թ. օգոստոսի 12-ի պլանը և մի շարք լրացուցիչ կետեր, որոնց հիման վրա էլ իրականացվեցին ռուս խաղաղապահների դուրսբերումը Վրաստանից, իսկ վրացական զորքերի վերադարձը տեղակայման վայրեր, ԵՄ-ի ռազմական դիտորդների ներդրումը, ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի դիտորդների պահպանումը, ինչպես նաև Ժնևում միջազգային քննարկում անցկացնելը: Ավելին, այս իրավիճակում ՌԴ-ին այլ ընտրություն չէր մնում, քան պաշտոնապես ճանաչել Աբխազիայի և Հվ. Օսիայի անկախությունը, ինչն իր հերթին հանգեցրեց Մոսկվայի և Թբիլիսիի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների խզման:

Այս ժամանակահատվածում դիվանագիտական ակտիվության աճ էր նկատվում նաև ԼՂ հակամարտության գոտում, որի լուծման ուղղությամբ իր ջանքերը Մոսկվան ձգտում էր առաջ տանել ոչ միայն ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ավանդական ձևաչափով, այլև ՌԴ նախագահ Դ. Մեդվեդևի միջնորդությամբ Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների միջև ուղիղ բանակցություններ կազմակերպելու միջոցով (ընդհանուր առմամբ՝ 11 եռակողմ հանդիպում): Որպես կարգավորման հիմք ՌԴ-ն դիտարկել է 2009-2013 թթ. «G-8» և «G-20» գագաթնաժողովների շրջանակներում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի եռանախագահող երկրների դեկլարների հայտարարությունները (ՌԴ, ԱՄՆ, Ֆրանսիա): Ենթադրվում էր ԼՂ-ի հարակից տարածքների վերադարձ Ադրբեջանին, ԼՂ-ին միջանկյալ կարգավիճակի շնորհում՝ ինքնակառավարման և անվտանգության երաշխիքների տրամադրման պարտադիր պայմանով, Հայաստան - Լեռնային Ղարաբաղ կապող միջանցքի պահպանում, ԼՂ-ի վերջնական իրավական կարգավիճակի հստակեցում՝ նրա ժողովրդի ազատ կամարտահայտման միջոցով, որը պետք է ունենար պարտադիր իրավական ուժ, փախստականների և ներքին տեղահանված անձանց նախկին բնակության վայրեր վերադառնալու իրավունքների տրամադրում, անվտանգության միջազգային երաշխիքների ապահովում (ներառյալ՝ խաղաղապահ գործողության անցկացում):

2012 թ. կրկին ՌԴ նախագահ դարձավ Վ. Պուտինը և իր պաշտոնավարումից մեկ տարի անց՝ 2013-ի փետրվարի 12-ին, հաստատեց արտաքին քաղաքականության հայեցակարգի հերթական տարբերակը: Ստեղծված ավանդույթի համաձայն՝ արտաքին քաղաքական գլխավոր փաստաթղթի այս տարբերակը ժառանգել է նախորդ հայեցակարգի կառուցվածքը՝ միայն «կոսմետիկ» փոփոխություններով: Առաջին անգամ հայեցակարգում պարբերությունների բաժանվեց և ամրապնդվեց մինչև օրս արդիական՝ տարածաշրջանային գերակայությունների հիերարխիան, որում աշխարհաքաղաքական «Եվրատլանտյան տարածաշրջան» բառակապակցությունը դուրս է մղել «Եվրոպա» և «ԱՄՆ» անվանումներով բաժինների ավանդական բաժանումը, իսկ «Լատինական Ամերիկան» առաջ էր անցել «Աֆրիկայից»: Որպես առանձին խնդիր՝ առանձնացվել էր «արտասահմանում տնտեսական

ներկայացուցիչների շահերի դիվանագիտական սպասարկումը»: Չնայած փաստաթղթի կառուցվածքում տեսանելի փոփոխությունների բացակայությանը՝ դրա ի հայտ գալը համընկավ ՌԴ-ի արտաքին քաղաքականության մեջ նկատվող տեկտոնական փոփոխություններին, որոնք բնութագրվում էին Արևմուտքի հետ բաց և տոտալ դիմակայության մեջ ՌԴ-ի հարկադրված ներգրավվածությամբ. նման իրողությունը չէր որոշում միայն արտաքին քաղաքականության հայեցակարգային հիմքերը, այլև նրա՝ որպես պետության գործողությունների բոլոր ուղղությունները:

2011 թ. Սիրիայում «լիբիական սցենարի» կրկնությանը, այսինքն՝ պետականության կործանմանն ընդդիմանալով՝ ՌԴ-ն ներքաշվեց Արևմուտքի երկրների հետ աշխարհաքաղաքական դիմակայության մեջ, որոնք քաղաքացիական պատերազմի սպառնալիքով պահանջում էին Ասադի հրաժարականը: Ջանալով Դամասկոսին պաշտպանել արտաքին ճնշումներից՝ Մոսկվան ձգտում էր արտաքին քաղաքական անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծել ազգային հաշտեցման և Սիրիայի ժողովրդի ապագան որոշելու հարցում: Հենց այդ պատճառով քննադատելով Ամերիկայի, Ֆրանսիայի և Արաբական երկրների լիգայի կազմակերպած և ՄԱԿ-ի «Սիրիայի աջակցման խումբը» շրջանցող գործողությունները՝ ՌԴ-ն նախաձեռնեց Սիրիայի վերաբերյալ համաժողով (Ժնև-1, 2012 թ., Ժնև-2, 2014 թ.) և հակամարտության կարգավորման բանակցային գործընթաց: Ավելին, հենց ՌԴ-ն մշակեց ճգնաժամից դուրս գալու ծրագիր¹⁵, ինչպես նաև աջակցեց, որ նույն թվականին Սիրիայի քիմիական զենքի զինանոցները ոչնչացվեն, և Դամասկոսը անդամագրվի «Քիմիական զենքի արգելման կազմակերպությանը»: Միաժամանակ, ահաբեկչական սպառնալիքը կանխելու նպատակով, որը պայմանավորված էր ԻԳԻԼ-ի, «Ջաբհաթ ան Նուսրայի» և ահաբեկչական այլ խմբավորումների ակտիվությամբ, ՌԴ-ն Դամասկոսի պաշտոնական իշխանությունների հրավերով 2015 թ. ռազմական գործողություն սկսեց՝ զուգահեռաբար Սիրիայում մի քանի ռազմակայաններ հիմնելով:

Իրադարձությունները Սիրիայում ռուս-ամերիկյան հարաբերություններում խորացող ճգնաժամի առաջին նախանշաններն էին, որ շուտով ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի և ԱՄՆ նախագահ Բ. Օբամայի միջև հարաբերությունների սառեցման պատճառ դարձավ: Ավելին, Վաշինգտոնի կողմից ՌԴ ներքին քաղաքականության սուր քննադատությունը (Բոլտոնայա հրապարակում բողոքի ակցիաները ոստիկանական ուժի գործադրմամբ ցրելը, «Pussy Riot»-ի գործ, օտարերկրյա գործակալների մասին ՌԴ-ի օրենք և այլն), ինչպես նաև «Մազնիտսկու ակտ»-ի ընդունումից հետո (2012 թ.) Մոսկվայի դեմ առաջին «պատժիչ

¹⁵ Նշյալ հակամարտությունն առաջացել է 2013-ին Սիրիական Գուտ քաղաքում քիմիական նյութերի կիրառմամբ գրոհի հետևանքով:

միջոցների» սահմանումը ամերիկա-ռուսական հարաբերությունները մտքրեցին սուր հակադրության փուլ:

2013-ից ի վեր հետխորհրդային տարածքում ՌԴ շահերը և նպատակները տեղավորվում էին ինտեգրացիոն նախագծերի խորացման ու նոր որակի համախմբման գործողություններում, որի առարկայական դրսևորումը 2014 թ. Եվրասիական տնտեսական միության (ԵԱՏՄ) ձևավորումն էր: Այն ՌԴ-ի, Բելառուսի և Ղազախստանի դիվանագիտական բազմամյա ջանքերի արդյունք էր, որին միացան նաև ՀՀ-ն և Ղրղզստանը: Ինչ վերաբերում է Ուկրաինային, որը երկար ժամանակ համարվում էր Եվրասիական ինտեգրման պոտենցիալ մասնակից, ապա երկրում բռնկված քաղաքացիական պատերազմը կանխելու ուղղությամբ ՌԴ-ի՝ որպես միջնորդի ջանքերը «նորմանդական քառյակի» (ՌԴ, Գերմանիա, Ֆրանսիա և Ուկրաինա) շրջանակներում ավարտվեցին 2015 թ. փետրվարի 12-ին Մինսկի համաձայնագրերի ստորագրմամբ: Հետագա իրողությունները, սակայն, փաստեցին, որ Ուկրաինան, միննույնն է, պոկվելու է հետխորհրդային այդ ձևաչափից, ավելին՝ ՌԴ-ի հետ նրա հարաբերություններն ընդամենը մի քանի տարի հետո դառնալու էին թշնամական:

ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի 2016 թ. նոյեմբերի 30-ի հրամանագրով հաստատվեց երկրի արտաքին քաղաքականության հայեցակարգի վերջին խմբագրությունը. այն մինչ օրս գործող արտաքին քաղաքականության ուղենիշային և հիմնարար փաստաթուղթն է, որում ամփոփված են երկրի արտաքին քաղաքականության առանցքային սկզբունքները, առաջնահերթությունները, նպատակներն ու խնդիրները¹⁶: Հայեցակարգի այս տարբերակի նորամուծություններից կարելի է առանձնացնել հետևյալը.

- արտաքին քաղաքական գործունեության հիմնական նպատակների վերաձևակերպում. «ազգային շահերի ապահովում և ռազմավարական առաջնահերթությունների իրականացում»,

- նոր խնդիրների ավելացում, մասնավորապես, «ՌԴ-ի՝ որպես ժամանակակից աշխարհի ազդեցիկ կենտրոններից մեկի դիրքերի ամրապնդում» և «համաշխարհային տեղեկատվական տարածքում ռուսական ՁԼՄ-ների դիրքերի ամրապնդում, միջազգային գործընթացների վերաբերյալ ռուսական տեսակետը համաշխարհային հանրության լայն շրջանակներում լուսաբանում,

- ՌԴ-ի գործառական առաջնահերթություններից մեկի փոփո-

¹⁶ Նշենք, որ ըստ մամուլում տարածված տեղեկատվության, 2021-2022 թթ. ՌԴ-ում տեղի են ունեցել արտաքին քաղաքական հայեցակարգային սույն փաստաթղթի դրույթների խմբագրումներ, որոնք համապատասխանեցվել են աշխարհաքաղաքական ներկա իրողություններին ու ՌԴ-Արևմուտք սրվածության ներկա վիճակին, սակայն այն նման խմբագրմամբ դեռևս չի հանրայնացվել (В МИД РФ обсудили новую редакцию Концепции внешней политики России, <https://rg.ru/2022/05/16/v-mid-rt-obsudili-novuiu-redakciiu-koncepcii-vneshnej-politiki-rossii.html>):

խում. «արդար և կայուն աշխարհակարգի ձևավորում»,

- տարածաշրջանային առաջնահերթությունների բաժնում շեշտադրումների փոփոխություն. եվրատլանտյան ուղղությամբ դադարում էին որպես սուբյեկտներ շրջանառվել Արևելյան Եվրոպայի, Բալթիկայի և Բալկանների երկրները :

ՌԴ-ի արտաքին քաղաքականության առանցքային հայեցակարգային հիմքերից էր նոր աշխարհակարգի հիմունքների տեսլականը: Այդ կապակցությամբ ՌԴ-ն դեռ 1990-ականներից հանդես էր գալիս բազմակենտրոն¹⁷, բազմաբևեռ¹⁸ աշխարհ կառուցելու օգտին, որը հիմնված կլիներ աշխարհի տարածաշրջանները ներկայացնող ուժային կենտրոնների միջև փոխգործակցության բազմակողմ ձևաչափերի (միջազգային կազմակերպությունների և «ցանցային» դաշինքների), միջազգային իրավունքի և պետությունների միջև իրավահավասար, գործընկերային հարաբերությունների գերակայության վրա՝ պահպանելով միջազգային հարաբերություններում ՄԱԿ-ի կենտրոնական համակարգող դերը: Ընդ որում, նշենք, որ Մոսկվան իրեն համարում է աշխարհի այս բազմաբևեռ կառուցվածքի ինքնուրույն կենտրոն: Հարկ է նշել, որ բազմակենտրոն աշխարհակարգի ձևավորումը, որը տեղի է ունենում «երկբևեռ աշխարհից» անցնում կատարելու ճանապարհով՝ շրջանցելով «միաբևեռության» կարճ ժամանակահատվածը, ընկալվում է որպես օբյեկտիվորեն ձևավորվող գործընթաց, որը պատմական երկար ժամանակաշրջան է տևելու: Որպես գալիք փոփոխությունների նախանշան պետք է դիտարկել Արևմուտքի օբյեկտիվ թուլացումը և որպես հետևանք՝ ուժի նոր կենտրոնների քաղաքականապես և ֆինանսատնտեսապես հզորանալը, որը ժամանակակից աշխարհում մշակույթների, քաղաքակրթությունների բազմազանության, ինչպես նաև պետությունների ներքին զարգացման մոդելների արտացոլանքն է:

2016-ի հայեցակարգում առանցքային էր պետության կողմից ուժի կիրառման նախապայմանների ու լեգիտիմության հարցադրումը: ՌԴ արտաքին քաղաքականության 2016 թ. հայեցակարգի և 2014 թ. ռազմական դոկտրինի դրույթների համաձայն՝ նման գործողությունների իրականացման համար իրավական հիմքեր են ինքնապաշտպանության նպատակով ուժի կիրառումը (ՄԱԿ-ի կանոնադրության 51-րդ հոդվածի համաձայն), այդ թվում՝ զանգվածային ոչնչացման զենքերի տարածման և միջազգային ահաբեկչության, Միութենական պետության և ՀԱՊԿ-ի դաշնակիցների դեմ ագրեսիայի դեպքերում, խաղաղության պահպանման կամ վերականգնման (համաձայն ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի և հավաքական անվտանգության այլ կառույցների որոշումների), ինչպես նաև արտերկրում գտնվող ՌԴ քաղաքացիների

¹⁷ Տե՛ս **Козырев А. В.** Стратегия партнерства // Международная жизнь. 1994, № 5, էջ 9:

¹⁸ Տե՛ս **Примаков Е.М.** Международные отношения накануне XXI века: проблемы и перспективы // Международная жизнь. 1996, № 10, էջ 3-14:

պաշտպանության համար¹⁹:

Իսկ ինչ վերաբերում է ՌԴ դաշնակիցներին, թեև ըստ ռուսական ընկալման՝ իրենց միակ դաշնակիցները արժեքաբանական և ռեալպոլիտիկի առումով իրենց «բանական ու նավատորմն» են, այնուամենայնիվ ռազմաքաղաքական տեսանկյունից որպես դաշնակիցներ են դիտվում ՀԱՊԿ անդամ երկրները (Հայաստան, Բելառուս, Ղազախստան, Ղրղզստան, Տաջիկստան), որոնց վրա տարածվում է Հավաքական անվտանգության պայմանագրի 4-րդ հոդվածը, իսկ քաղաքական առումով ՌԴ-ն որպես դաշնակից է ընդունում նաև BRICS-ի, ՇՀԿ-ի, Լատինական Ամերիկայի, Աֆրիկայի, Ասիայի մի շարք պետություններին:

Հարկ է նշել, որ արտաքին քաղաքականության հայեցակարգային հիմքերի մասին դատողությունները թերի ու ոչ լիարժեք կլինեին՝ առանց հաշվի առնելու այն արժեքները, որոնց վրա նախ՝ ՌԴ-ն կառուցում է իր ազգային շահերի հայեցակարգը, ապա՝ դրանցով ներկայանում աշխարհին: ՌԴ-ի արտաքին քաղաքականության բարոյահոգեբանական ու արժեքային համակարգում կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում պահպանողականությունը, որը բխում է ուղղափառ քրիստոնեական ավանդույթից: Քննադատելով Արևմուտքին քրիստոնեական արժեքները զանց առնելու համար՝ ՌԴ-ն դիրքավորվում է որպես բարոյահոգեբանական այնպիսի ուղենիշների հենարան, ինչպիսիք են հասարակության մեջ կրոնի դերը, ավանդական ընտանիքը՝ որպես տղամարդու և կնոջ միություն, հայրենասիրությունը՝ բառի ամենալայն իմաստով և այլն, որոնք հատուկ են ոչ միայն քրիստոնեությանը, այլև համաշխարհային բոլոր կրոններին ու դավանանքներին:

Այսպիսով պետք է նշել, որ ՌԴ ԱԲՀ-ի հիմնադրույթները և հատկապես հետխորհրդային երկրների ու Հարավային Կովկասի նկատմամբ նրա քաղաքական կուրսը այնուամենայնիվ միատարր չեն: Այսպես օրինակ՝ օգտագործելով «մերձավոր արտասահմանն» ձևակերպումը՝ այն դիտարկում է մի քանի ենթատարածաշրջանների համատեքստում՝ արևելավրոպական ուղղություն (Բելառուս, Ուկրաինա, Մոլդովա), կովկասյան ուղղություն (Ադրբեջան, Հայաստան, Վրաստան, ինչպես նաև Աբխազիա և Հարավային Օսիա) և կենտրոնասիական ուղղություն (Ղազախստան, Ղրղզստան, Տաջիկստան, Թուրքմենստան և Ուզբեկստան): Ընդհանուր սահմաններ ունենալով յուրաքանչյուր ենթատարածաշրջանի հետ՝ ՌԴ-ն իր արտաքին քաղաքականությունը ածանցում է երեք հիմնական խնդիրների լուծման օրակարգից.

- ինտեգրացիոն տարբեր խմբավորումների և միջազգային կազմակերպությունների (ԱՊՀ, միութենական պետություն, ԵԱՏՄ, ՀԱՊԿ) ամրապնդում,

¹⁹ Ст' u Военная доктрина 2014г., <http://www.rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html>.

- երկկողմ հարաբերությունների զարգացում պետություններից յուրաքանչյուրի հետ,

- «սառեցված» հակամարտությունների կարգավորում (Ուկրաինա-ՌԺՀ և ԼժՀ, Մոլդովա-Մերձդնեստր, Վրաստան-Աբխազիա և Հվ. Օսիա):

ԱՊՀ-ն համարելով ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո «քաղաքակիրթ քաղաքական ապահարգան»-ի կառույց և հետևողականորեն փորձելով այն զարգացնել՝ ՌԴ-ն նրա ինստիտուցիոնալ կայացմանն ուղղված իր ջանքերը զուգահեռեց երկու հիմնական կազմակերպությունների՝ ՀԱՊԿ-ի և ԵԱՏՄ-ի հիմնադրմանն ու զարգացմանը: Տրամաբանական ու հասկանալի է, որ ինտեգրացիոն նման բաղադրիչների զարգացումը ինչ-որ մի փուլից ենթադրելու էր այդ անդամ կազմակերպությունների միջև նոր որակի քաղաքական ինտեգրման հեռանկար, որը, սակայն, առնվազն 2022-ի դրությամբ առավել շատ խնդիրներ, քան լուծումներ, առավել շատ տարակարծություններ, քան դրանց հարթման մեխանիզմներ ունի: Հենց այս համատեքստում է հարկավոր դիտարկել ԵԱՏՄ-ն՝ որպես հետխորհրդային տարածքում ՌԴ շահերի տեսանկյունից ամենազիսավոր ինտեգրացիոն նախագիծ: Գնահատելով ԵԱՏՄ դերը՝ պետք է նշել, որ ստեղծելով և զարգացնելով այդ կազմակերպությունը՝ ՌԴ-ն երկու խնդիր է լուծում. նախ՝ հետխորհրդային տարածաշրջանը վերածել տնտեսական ներգրավման կենտրոնի, ապա ասիախաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանի ինտեգրացիոն գործընթացներում ներդրումներ կատարել: Ընդ որում՝ այս նախագծի հիմնական «շարժիչը» մնում է հենց ՌԴ-ն, որի տնտեսության ծավալը կազմում է միավորման ընդհանուր շուկայի 90%-ը: Այսպիսով, փոխգործակցության հաջողությունը (առաջին հերթին՝ երկրների միջև ապրանքաշրջանառության աճը) ուղղակիորեն կախված է ռուսական տնտեսության վիճակից:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ՌԴ-ն հետխորհրդային և կովկասյան տարածաշրջաններում քաղաքականության պլանավորումն իրականացնում էր ինտեգրացիոն և հակամարտությունների լուծման միջնորդական ներգրավվածության գործիքակազմով: Այդ առումով ՌԴ արտաքին քաղաքականության համար Հվ. Կովկասում ամենից բարդ հիմնախնդիրը ԼՂ հակամարտությունն էր, որը վերաճել էր միջազգայինի՝ իր մեջ ներգրավելով մրցակից շահեր ունեցող միջնորդ երկրների:

2020-ին Հվ. Կովկասի երկրների (հատկապես ՀՀ-ի ու Ադրբեջանի) միջև ուժային հավասարակշռության խախտմամբ պայմաններ ստեղծվեցին նույն թվականին ԼՂ հակամարտության բանակցային տրամաբանությունը տեղափոխելու «ինքնորոշման իրավունքի» տիրույթից դեպի «տարածքային ամբողջականության» տիրույթ: Դա բավականին շահեկան էր առաջին հերթին Ադրբեջանի համար, որը և 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին լայնածավալ հարձակման անցավ ԼՂ-Ադրբեջան

շփման գծի ողջ երկայնքով: 44 օր տևած ռազմական գործողությունների հետևանքով հայկական կողմը քաղաքական որոշում կայացրեց և ՌԴ միջնորդությամբ ստորագրեց նոյեմբերի 9-ի հայտնի հայտարարությունը: Այն փաստորեն միակողմանի կապիտուլյացիոն փաստաթուղթ էր, որը պարունակում էր Արցախի Հանրապետության ու ՀՀ-ի ազգային շահերի դեմ դրույթներ, որոնք հետագայում կարող էին ծնել նաև գոյութենական ռիսկեր երկու երկրների համար: ՌԴ նախաձեռնությամբ հաստատված հրադադարի կայունության համար Արցախում տեղակայվեցին ռուսական խաղաղապահ ստորաբաժանումներ, որոնք իրենց տրված խաղաղապահի մանդատով պետք է ապահովեն տեղի բնակչության անվտանգությունն ու կենսագործունեությունը, խաղաղության ռեժիմը:

Ամփոփելով կարելի է արձանագրել, որ ՌԴ ԱԶՀ-ի փոխակերպումները մի կողմից՝ ՌԴ-ում իշխանության փոխակերպման, մյուս կողմից՝ աշխարհում ուժային հավասարակշռության փոփոխության արդյունք ու դրսևորում էին: Այդ առումով ՌԴ արտաքին քաղաքականությունն ավանդաբար ռեակցիոն էր և փորձ էր համապատասխանեցնելու դա օրվա համաշխարհային աշխարհաքաղաքական օրակարգերին՝ դրանից առավելագույն օգուտներ քաղելու համար: Հարավային Կովկասը համարվում է Մոսկվայի կենսական շահերի ոլորտ, սակայն համաշխարհային մրցակցության, ՌԴ-ի և Արևմուտքի ծայրահեղ հակադրության պայմաններում այն վերածվել է նաև այլ երկրների ազգային շահերի իրացման վայրի, որին ՌԴ-ն ոչ միշտ է անհրաժեշտ չափով ու արագությամբ արձագանքում տարածաշրջանային գործընկեր որոշ երկրների ոչ միշտ ռուսական դիրքորոշմանը համահունչ մոտեցումների, Ուկրաինայում ՌԴ հատուկ գործողության ներկա փուլի բարդությունների, տնտեսական պատժամիջոցների և ՌԴ-ի ներսում քաղաքական իրավիճակի սրացումներից խուսափելու պատճառով:

АЛЕН ГЕВОНДЯН – Трансформация внешнеполитической концепции и ее южно-кавказской составляющей РФ до 2022г. – После распада СССР и приобретения независимости в РФ было сформулировано 5 концепций внешней политики (1993, 2000, 2008, 2013, 2016 гг.). В первые годы независимости Концепция решала задачи по адаптации РФ к новым геополитическим реалиям, определению ее роли и места. Далее главные задачи Концепции изменились. Была поставлена задача по реализации концепции многополярного мира и в этом контексте активизировать сотрудничество с Китаем, Индией, и другими странами.

Отметим, что во всех своих концепциях первоочередную роль РФ отдавала постсоветскому пространству и Южному Кавказу. Москва с одной стороны активно сотрудничала со странами Южного Кавказа, с другой стороны - была посредником в решении региональных конфликтов, одновременно активизируя свои усилия по реализации интеграционных проектов с участием стран Южного Кавказа.

Ключевые слова: РФ, концепция внешней политики, Южный Кавказ, ОДКБ, ЕВРАЭС, интеграция, конфликты, Нагорный Карабах, Республика Армения, Азербайджан

ALEN GHEVONDYAN – *The Transformation of the Russian Federation Foreign Policy Doctrine and its South Caucasus Component until 2022.* – Since the collapse of the Soviet Union and restoration of the independence Russian Federation has developed 5 foreign policy doctrines (1993, 2000, 2008, 2013, 2016). Right after the restoration of the independence the main purpose of the foreign policy doctrines was to adapt to the new realities and fix Russia's role in it. Later, it was changed. The main goal became the realization of multipolar policies, including cooperation with China, India, and other countries.

It is worth mentioning that in all Doctrines special importance has been attributed to the post-soviet region, including the South Caucasus. On the one hand Moscow was actively cooperating with the South Caucasian States, from the other hand it was trying to engage in existing conflict resolution formats as a mediator. Simultaneously Russia was pushing South Caucasian States to engage in the ongoing integration initiatives.

Key words: *RF, foreign policy doctrine, South Caucasus, CSTO, EEU, integration, Nagorno Karabakh, the Republic of Armenia, Azerbaijan*

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ «ՎԱՐԴԵՐԻ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ»-Ը ԱՄՆ-Ի ԱԶԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ԴԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԷԴԳԱՐ ՉԱԽՈՅԱՆ

Հոդվածը նվիրված է Վրաստանում «Վարդերի հեղափոխության» ժամանակ (2003 թ.) Միացյալ Նահանգների ուղղակի կամ անուղղակի աջակցության հիմնական պատճառների և նրա դերի ուսումնասիրությանը: Վերլուծվում են Խորհրդային Միության փլուզումից հետո ԱՄՆ-ի կողմից Վրաստանին հատկացված ֆինանսական, խորհրդատվական ու տեխնիկական օժանդակության հեռահար նպատակները և Վրաստանում «Վարդերի հեղափոխության» ժամանակ գործունեություն ծավալած հասարակական կազմակերպությունների, հատկապես «Կմարա» երիտասարդական կազմակերպության, հիմնադրամների («Բաց հասարակության Վրաստանի հիմնադրամ»), ՋԼՄ-ների («Ռուսթավի-2»), ինչպես նաև միջազգային լրատվամիջոցների («CNN»), Էքզիթ փոլերի և PVT-ների ազդեցությունը քաղաքական դաշտում:

Ուշադրություն է դարձված ԱՄՆ-ի նախկին և այդ ժամանակվա բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ Վրաստանի երկրորդ նախագահ Է. Շևարձնաձեի անձնական կապերին, նրա վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ Միացյալ Նահանգների դժգոհություններին, ինչպես նաև Ջ. Բուշ Կրտսերի՝ «փափուկ ուժի» միջոցով քաղաքական արժեհամակարգի ձևավորման միտումներին:

Մանրամասնորեն լուսաբանված է նախագահ Շևարձնաձեի, ընդդիմության առաջնորդներ Մ. Սաակաշվիլիի, Ջ. Ժվանիայի, Ն. Բուրջանաձեի, հասարակական կազմակերպությունների ղեկավարների, Թբիլիսիում ԱՄՆ դեսպան Ռ. Մայլսի և այլ մասնագետների ու պաշտոնյաների կարծիքները «Վարդերի հեղափոխության» ժամանակ ԱՄՆ-ի դերի վերաբերյալ:

Հոդվածում առանձնակի տեղ է հատկացված ամերիկյան պաշտոնյաների հայտարարությունների, ընդդիմության կողմից կիրառված տեխնոլոգիաների և Վրաստանում նոյեմբերի 2-ի խորհրդարանական ընտրություններից հետո տիրող քաղաքական իրավիճակի վերլուծությանը:

Բանալի բառեր – Վրաստան, «Վարդերի հեղափոխություն», բաց հասարակության Վրաստանի հիմնադրամ, «Կմարա» (Բավական է), «Ռուսթավի-2» հեռուստարնկերություն, Ազատության ինստիտուտ

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ԱՄՆ-ն և իր դաշնակից պետությունները միլիարդավոր դոլարներ ծախսեցին նորանկախ երկրներում, այդ թվում

նան Վրաստանում «արևմտյան արժեքներ» տարածելու համար: 1990-ական թվականներից սկսած՝ Արևմուտքի երկրները նոր ձևավորված հանրապետություններում ձգտում էին հասնել իրենց նպատակներին ինչպես անմիջականորեն, այնպես էլ միջնորդավորված՝ միջազգային կազմակերպությունների տեխնիկական, ֆինանսական ու խորհրդատվական օժանդակության միջոցով: Նրանք վերջնական արդյունքի հասնելու ճանապարհին խոչընդոտ էին համարում Խորհրդային Միության իրավահաջորդ Ռուսաստանի Դաշնությունը՝ հատկապես 2000-ական թվականներից սկսած, երբ իշխանության եկավ Վլադիմիր Պուտինը: Վերջինս վարում էր հարևան երկրներում ռուսական ազդեցությունը պահելու քաղաքականություն, որը վտանգում էր Արևմուտքի կողմից միլիարդավոր դոլարների ներդրումներից սպասվող արդյունքները¹:

Տվյալ դեպքում Միացյալ Նահանգները և իր դաշնակիցները նախընտրում էին հետխորհրդային երկրներում եթե ոչ համապետական ընտրությունների ճանապարհով, ապա հեղափոխության միջոցով հասնել իշխանափոխության, որը, անշուշտ, տարածաշրջանային կայունության տեսանկյունից կարող էր անկանխատեսելի հետևանքներ ունենալ: Հետևաբար Արևմուտքի և Ռուսաստանի շահերի բախումը հետխորհրդային երկրներում, մասնավորապես Վրաստանում, տարածաշրջանային անկայունության հիմքեր էր ստեղծում: Ռուսաստան-Արևմուտք առձակատումը Վրաստանում անմիջականորեն առնչվում էր նաև Հայաստանի կենսական շահերին, քանի որ Վրաստանն այն պետությունն է, որի միջոցով Հայաստանը ելք ունի դեպի Սև ծով:

Պատմության ընթացքում տեղի ունեցած հեղափոխությունների և ռազմական հեղաշրջումների իրականացմանը նպաստել են նաև արտաքին միջամտությունները: Առանձնակի դեր են խաղացել այդ երկրների կողմից հովանավորվող կազմակերպությունները, խմբերը, ինչպես նաև անհատները:

Ուստի սառը պատերազմի տրամաբանության շրջանակներում ԱՄՆ-ն հետխորհրդային տարածքի մի շարք երկրներում ռուսական ազդեցությունը թուլացնելու և արևմտյան կողմնորոշում ունեցող գործիչներին իշխանության բերելու նպատակով գործի է դրել հնարավոր ազդեցության լծակները և ֆինանսական հնարավորությունները:

Ջորջ Բուշի նախագահության օրոք աշխարհում ժողովրդավարության խթանումը ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության օրակարգում առաջնային տեղ էր զբաղեցնում²: Այդ ժամանակ ԱՄՆ-ից եկող աջակցության տեսանկյունից Վրաստանը դիտարկվեց որպես ժողովրդավարության տարածման հավակնորդ երկրներից մեկը:

¹ St' u Президент России, Концепция внешней политики Российской Федерации, Документы, 15 июля 2008 года, <http://kremlin.ru/acts/news/785>, մուտքը՝ 15.11.2021:

² St' u **George W. Bush**, "President Bush's Second Inaugural Address," Speech, NPR, January 20, 2005, <http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=4460172>, մուտքը՝ 16.11.2021:

Եվ պատահական չէ, որ Միացյալ Նահանգները կարևոր դերակատարություն է ունեցել Վրաստանում «Վարդերի հեղափոխության» իրականացման գործում, այդ թվում՝ նախապատրաստական աշխատանքներում:

Առաջին հայացքից տրամաբանական էր, որ Վրաստան-ԱՄՆ հարաբերությունների համատեքստում ԱՄՆ-ն պետք է աջակցեր Վրաստանի իշխանություններին, սակայն իրականում խաղում էր երկակի քաղաքական խաղեր և՛ իշխանության, և՛ ընդդիմության հետ: Միացյալ Նահանգները պետական և ոչ պետական աղբյուրներով ավելի շատ աջակցում էր իրենց տեղական առաջ տանող, ավելի վստահելի առաջնորդներին և նոր ձևավորված ընդդիմադիր կուսակցություններին, քան օրվա իշխանություններին և նախագահ Է. Շևարձնաձենին: Պատճառները տարբեր էին: Շևարձնաձեն, «Ռուսթավի-2» հեռուստաալիքի նկատմամբ հետապնդումների միջոցով սահմանափակելով ազատ խոսքի իրավունքը, անտեսում էր Բուշի առաջ քաշած ժողովրդավարության արժեքները³: Վրաստանի իշխանությունն ի վիճակի չէր պայքարել երկրում մեծ ծավալների հասած կոռուպցիայի և մաքսանենգության դեմ: Մյուս պատճառն այն է, որ տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական խնդիրները լուծելու անհրաժեշտությունը Վրաստանին դրդեց շատ արագ բարելավելու Ռուսաստանի հետ տնտեսական կապերը, ինչպես նաև խորացնելու քաղաքական հարաբերությունները⁴:

Քանի որ Շևարձնաձեն ընտրեց Ռուսաստանի հետ էներգետիկ գործարքների կնքման ուղին, ԱՄՆ-ն սկսեց անվստահություն դրսևորել նրա հանդեպ: Խնդիրն այն է, որ 2003 թ. ընտրություններից մի քանի ամիս առաջ Արևմուտքից և վրաց հասարակությունից գաղտնի Շեվարձնաձեի կառավարությունը պայմանագիր էր կնքել Ռուսաստանի պետական «Գազպրոմ» ընկերության հետ: Բացի այդ հայտնի դարձավ ռուսական էլեկտրաէներգիայի խմբի՝ «ՌԱՕ Միասնական էներգետիկ համակարգեր»-ի (RAO Unified Energy Systems) կողմից ամերիկյան էներգետիկ ընկերությանը՝ «ԱԷՍ Մետաքսի ճանապարհ»-ին (AES Silk Road) պատկանող Թբիլիսիի էլեկտրական ցանցերի «Թելասի» բաժնետոմսերի 75 տոկոսը ձեռք բերելու մասին⁵:

Այս համաձայնագրերով Ռուսաստանը ապահովեց իր դերը որպես Վրաստան գազի մատակարար առաջիկա 25 տարիներին և գերիշխող դիրք ստացավ էլեկտրաէներգիայի շուկայում⁶:

³ Տե՛ս **Giorgi Kandelaki**, Georgia's Rose Revolution: A Participant's Perspective, United States Institute of Peace, Special Report 167, July 2006, էջ 4:

⁴ Տե՛ս **Саакашвили М. Н.** Пробуждение силы: Уроки Грузии – для будущего Украины, 2016, էջ 44:

⁵ Տե՛ս **Zeyno Baran**, Deals Give Russian Companies Influence Over Georgia's Energy Infrastructure, Eurasianet, Aug 18, 2003, <https://eurasianet.org/deals-give-russian-companies-influence-over-georgias-energy-infrastructure>, մուտքը՝ 17.11.2021:

⁶ Տե՛ս **რევაზ ქიავა, ედომერ ზალათურია, იულია ნიციტიანი**, საქართველო და რუსეთი: ორმხრივი ხედვა მეოთხედი საუკუნის ურთიერთობებზე, კვლევის ანგარიში, კავკასიური სახლი, 2017 (**მსაღ ზქაღ, ლქღერ ზაღათორქა, ზოქაღ**

Փաստորեն, Վաշինգտոնն ավելի շատ մտահոգված էր այն հանգամանքով, որ Վրաստանն ամերիկյան էլեկտրաէներգիայի ընկերությունը փոխարինեց ռուսականով: Սրանով արևմտյան տերությունների և Վրաստանի ընդդիմության օրակարգերը համընկան: Ավելին, այս համաձայնագրերը ԱՄՆ-ի համար բացահայտեցին Շևարդնաձեի՝ որպես ռազմավարական գործընկերոջ անվատահեղիությունը:

Վրաստանն անկախությունից հետո հայտնվել էր քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամի մեջ, ամենուրեք կոռուպցիա էր, քաղաքացիները չէին վճարվում իրենց աշխատանքի դիմաց, թոշակները շատ ցածր էին, աղքատության ցուցանիշները գնալով մեծանում էին, և հաճախակի էին դարձել քաղաքացիական բախումները, իսկ նորանկախ պետության կառավարությունը չունեի այդ խնդիրները լուծելու բավարար կամք և միջոցներ: Վրաստանը նույնիսկ կորցրել էր վերահսկողությունը իր տարածքների մեծ մասի նկատմամբ՝ Աբխազիայի, Հարավային Օսիայի, Աջարիայի և Պանկիսի կիրճի⁷:

Վրաստանում դժգոհություններն էլ ավելի մեծացան, և հեղափոխության առիթ դարձան 2003 թ. նոյեմբերի 2-ի խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքները, քանի որ ընտրությունները դիտարկված ոչ կառավարական կազմակերպությունները հայտնում էին բազմաթիվ խախտումների մասին⁸: Այնուամենայնիվ, Վրաստանի Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը (ԿԸՀ), ընտրությունները ճանաչելով կայացած, հայտարարեց «Հանուն նոր Վրաստանի» իշխանական դաշինքի հաղթանակը⁹, սակայն «Ռուսթավի-2» հեռուստաընկերությունը հաղորդեց, որ ըստ էքզիթ փոլի (exit poll) արդյունքների՝ հաղթել է Սաակաշվիլիի «Ազգային շարժում» դաշինքը¹⁰: Նույն գիշերը Թբիլիսիում անցկացվեցին ընդդիմության առաջին հանրահավաքները:

Ըստ երևույթին ընդդիմությունը բողոքի գործողությունների էր նախապատրաստվել դեռևս 2000 թ. Վրաստանի նախագահի ընտրության արդյունքների վերլուծությունից հետո, երբ Շևարդնաձեն ուժեղ ու կազմակերպված ընդդիմության բացակայության պայմաններում 79,82 տոկոս ձայների առավելությամբ ընտրվել էր երկրի նախագահ¹¹:

Նիկիտինա, Վրաստան և Ռուսաստան. երկկողմ տեսլական քառորդարյա հարաբերությունների մասին, հետազոտական զեկույց, Կովկասյան տուն, 2017 թ.), էջ 25-26:

⁷ Տե՛ս **Thomas Goltz**, *Georgia Diary: A Chronicle of War and Political Chaos in the Post Soviet Caucasus*, Routledge; 1st edition, London and New York, March 4, 2015, էջ 195, 245:

⁸ Տե՛ս **Francoise J. Companjen**, "Georgia," In *The Colour Revolutions in the Former Soviet Republics, Successes and failures*, Ed. Donnacha Ó Beacháin and Abel Polese, Routledge, London and New York, 2010, էջ 14:

⁹ Տե՛ս ընտրությունների պաշտոնական, PVT-ների և էքզիթ փոլի ամբողջական արդյունքները **Lincoln A. Mitchell**, *Uncertain Democracy*, "U.S. Foreign Policy and Georgia's Rose Revolution," University of Pennsylvania Press Philadelphia, 2009, էջ 61:

¹⁰ Տե՛ս **Cory Welt**, "Georgia's Rose Revolution: From Regime Weakness to Regime Collapse," In *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*, Ed. Valerie Bunce, Michael McFaul and Kathryn Stoner-Weiss, Cambridge University Press, 2010, էջ 166:

¹¹ Տե՛ս ցեկզո, Նախօրոշակ - ճիշտացումներ 1990-2010, էջ 13 (Վրաստանի

Հատկանշական է, որ իշխող «Վրաստանի քաղաքացիների միությունը» երկար տարիներ նախագահ Էդուարդ Շևարդնաձեի քաղաքական հիմնասյունն էր: Սակայն տևական ժամանակ կառավարման ոչ արդյունավետ ու արխայիկ մեթոդները, ինչպես նաև վարչակարգի աստիճանական հեղինակագրկումը հանգեցրին այն բանին, որ իշխող մեծամասնությունից դուրս էին գալիս մի շարք քաղաքական գործիչներ, որոնք ծանրակշիռ ազդեցություն ունեին վրացական քաղաքական դաշտում¹²:

Այդ քաղաքական գործիչները բաժանվեցին տարբեր խմբերի: Առաջինը ներկայացնում էր Վրաստանի գործարար շրջանակների շահերը, որոնք հեռանալով քաղաքական մեծամասնության խորհրդարանական խմբակցությունից, ստեղծեցին «Նոր աջեր» կուսակցությունը, ինչը հանգեցրեց իշխանական դիրքերի խաթալմանը¹³: Երկրորդ խումբն առաջնորդում էր գործող իշխանական վերնախավում դեռևս արդարադատության նախարարի պաշտոնը զբաղեցնող Միխեիլ Սաակաշվիլին, որը, 2001 թվականի սեպտեմբերին լքելով իշխող կուսակցության շարքերը, դեկտեմբերին ստեղծում է ընդդիմադիր «Ազգային շարժում» կուսակցությունը¹⁴: Իրադարձությունների նման զարգացումը վկայում էր Շևարդնաձեի իշխանության թուլության ու նորաստեղծ քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ հասարակության վստահության մասին:

2002 թ. գարնանը Շևարդնաձեի ճամբարից Զուրաբ Ժվանիայի և Նինո Բուրջանաձեի հեռացմամբ վերջնականապես դադարեց գործել «Վրաստանի քաղաքացիների միություն» կուսակցությունը, և նրանք ստեղծեցին «Միացյալ դեմոկրատների» կուսակցությունը¹⁵: Ստեղծվեցին նաև ընդդիմությանը աջակցող «Լեյբորիստական» (Labour Party) ու «Արդյունաբերությունը կփրկի Վրաստանը» կուսակցությունները: Շևարդնաձեի կողմնակից ուժերը միավորվեցին «Հանուն նոր Վրաստանի» դաշինքում: Նրան աջակցում էր նաև Ասլան Աբաշիձեի գլխավորած «Վերածնունդ» կուսակցությունը¹⁶:

Նախագահի ուժերի մասնատումը հանգեցրեց նրան, որ արդեն 2002 թ. Վրաստանում տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններում գործող իշխանության աջակիցները ձախողվեցին

կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով, Վրաստան - Ընտրությունների պատմություն 1990-2010), <https://cesko.ge/res/old/other/9/9077.pdf>, մուսքը՝ 20.11.2021:

¹² Տե՛ս **Cory Welt**, նշվ. աշխ., էջ 157-158:

¹³ 2005 թվականից դարձել է «Նոր պահպանողական» կուսակցություն:

¹⁴ 2004 թ. նոյեմբերին «Ազգային շարժում» և «Միացյալ դեմոկրատներ» կուսակցությունների միավորմամբ ձևավորվում է «Միացյալ ազգային շարժումը»:

¹⁵ Տե՛ս **Ghia Nodia, Alvaro Pinto Scholtbach**, *The Political Landscape of Georgia: Political Parties: Achievements, Challenges and Prospects*, Eburon, Delft 2006, էջ 18:

¹⁶ Տե՛ս U.S. 108th Congress 2nd Session, Georgia's "Rose Revolution," Printed for the use of the Commission on Security and Cooperation in Europe, Washington, 2004, էջ 2:

ծանր պարտություն կրելով նորաստեղծ կուսակցություններից¹⁷:

Հաշվի առնելով վերջին տարիներին իշխանության դեմ զանգվածային բողոքները, երկրում ժողովրդականության կտրուկ անկումը և 2002 թ. Թբիլիսիի ավագանու ընտրություններին ընդդիմության աջակցության բարձր աստիճանը՝ ԱՄՆ-ն կանխատեսում էր, որ իշխող կուսակցությունը պարտվելու է «արդար» ընտրություններում: Հետևաբար, Միացյալ Նահանգներն ակտիվ ջանքեր գործադրեց իշխող վերնախավին կեղծիքներից հեռ պահելու համար՝ ընտրությունների դիտորդական խմբեր հավաքագրելով, էքզիթ փուլեր և PVT-ներ (The Parallel Vote Tabulation) կազմակերպելով¹⁸:

ԱՄՆ-ն ուղղակիորեն և ԵԱՀԿ ծրագրերի միջոցով Վրաստանում ընտրությունների կազմակերպմանն աջակցելու նպատակով ծախսել է 2,4 մլն դոլար՝ ընտրության կազմակերպիչների վերապատրաստման, զուգահեռ քվեարկություն անցկացնելու և տեղեկատվական ծրագրեր իրականացնելու համար¹⁹:

Ստեղծված իրավիճակը հարմար առիթ էր Միացյալ Նահանգների համար հեղափոխության միջոցով ամրապնդելու ժողովրդավարական ինստիտուտները Վրաստանում և ավելացնելու ազդեցության լծակները տարածաշրջանում: Սրա մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ Միացյալ Նահանգների Միջազգային զարգացման գործակալությունը (USAID) ընտրությունների թափանցիկությունն ապահովելու և դիտարկում կատարելու նպատակով աջակցել է Վրաստանում քվեարկության համակարգի արդիականացմանը, դիտորդական խմբերի ձևավորմանն ու վերապատրաստմանը²⁰:

Շևարդնաձեն անձնական սերտ կապեր ունեւր ինչպէս նախագահներ Ջորջ Բուշ Ավագի, Ջ. Բուշ Կրտսերի, նախկին պետքարտուղարի և աշխատակազմի ղեկավար Ջեյմս Բեյքերի, այնպէս էլ ազդեցիկ այլ պաշտոնյաների հետ²¹: Անկախ Միացյալ Նահանգներում Շևարդնաձեի ունեցած անձնական կապերից՝ ԱՄՆ-ի բարձրաստիճան տարբեր պաշտոնյաներ և քաղաքական գործիչներ ընտրությունների նախապատրաստման փուլում մի քանի անգամ այցելել են Վրաստան՝ ազատ

¹⁷ Տե՛ս ցեկզո, სავარჯველო - არჩევნების ისტორია 1990-2010 (Վրաստանի կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով, Վրաստան - Ընտրությունների պատմություն 1990-2010), էջ 14, <https://cesko.ge/res/old/other/9/9077.pdf>, մուտքը՝ 22.11.2021:

¹⁸ Տե՛ս **Corry Welt**, “Regime Vulnerability and Popular Mobilization in Georgia’s Rose Revolution,” In Center on Democracy, Development, and The Rule of Law Working Papers, № 67, September 2006, էջ 35-39:

¹⁹ Տե՛ս U.S. Department of State, “Presidential Election in Georgia,” Press Statement, Adam Ereli, Deputy Spokesman, Washington, DC, November 21, 2003, <https://2001-2009.state.gov/r/pa/prs/ps/2003/26539.htm>, մուտքը՝ 27.11.2021:

²⁰ Տե՛ս Embassy of The USA, USAID/Caucasus-Georgia Country Strategy 2004-2008 (Richard Miles, Tbilisi, July 31, 2003), August 7, 2003, էջ 67-69:

²¹ Տե՛ս **Khelashvili, George** and **Macfarlane, S. Neil**, “The Evolution of US Policy towards the Southern Caucasus,” Uluslararası İlişkiler, Volume 7, № 26, Summer 2010, էջ 110-111:

և արդար ընտրություններ անցկացնելու նպատակով²²: Օրինակ՝ 2003 թ. հուլիսի 3-ին Սպիտակ տան մամուլի խոսնակը հաղորդագրություն տարածեց, որ նախկին պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերը, որը հանդես էր գալու որպես ԱՄՆ նախագահի հատուկ բանագնաց, հուլիսի 4-ին և 5-ին այցելելու է Թբիլիսի, իսկ առաքելության հիմնական նպատակը լինելու է Վրաստանի նախագահ էդուարդ Շևարդնաձեի հետ նոյեմբերին ազատ և արդար խորհրդարանական ընտրություններ կազմակերպելու և Վրաստանում քաղաքական ու տնտեսական բարեփոխումներն առաջ տանելու ուղիների քննարկումը²³: Բեյքերը լիազորված էր նաև բանակցելու Վրաստանի բոլոր այն քաղաքական ուժերի հետ, որոնք կողմ էին համակարգային բարեփոխումներին և կարող էին պայքարել կոռուպցիայի դեմ՝ հիմքեր ստեղծելով երկրում ժողովրդավարության և տնտեսության կայուն զարգացման համար: Նա Վրաստանում ազատ, արդար ընտրություններ անցկացնելու նպատակով իշխանություններին առաջարկեց ընդունել 10 կետից բաղկացած ծրագիր²⁴, այդ թվում իրականացնել ընտրական հանձնաժողովների բարեփոխումներ և կազմակերպել ԿԸՀ-ին զուգահեռ ձայների հաշվարկ (The Parallel Vote Tabulation-PVT)²⁵:

2004 թ. մարտի 17-ին Վաշինգտոնի համալսարանի Սենտ Լուիսի միջազգային և տարածքային հետազոտությունների տնօրեն Ջեյմս Վ. Վերցի (James V. Wertsch) հետ հարցազրույցում Բեյքերը հաստատել է Շևարդնաձեի և Վրաստանում ընդդիմադիր ուժերի ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների փաստը և ընդգծել, որ և՛ Շևարդնաձեն, և՛ Սասկաշվիլին, ինչպես նաև մյուսները համաձայնել են իր առաջարկած 10 սկզբունքներին²⁶:

Այս հաղորդագրությունը հստակ արձանագրում է ԱՄՆ-ի պաշտոնական մոտեցումը Շևարդնաձեի վարչակազմի նկատմամբ, քանի որ Բեյքերի քողարկված գլխավոր առաքելությունն էր Վրաստանում գտնել այնպիսի ընդդիմադիր ուժեր, որոնք միշտ հավատարիմ կլինեին Միացյալ Նահանգների առաջ քաշած քաղաքական արժեքներին ու

²² Տե՛ս **David Usupashvili**, “An Analysis of the Presidential and Parliamentary Elections in Georgia: a Case Study, November 2003-March 2004,” In Election Assessment in the South Caucasus (2003-2004): Armenia, Azerbaijan, Georgia, International IDEA, 2004, էջ 96:

²³ Տե՛ս The White House, President George W. Bush, “Presidential Envoy James Baker to Visit Tbilisi, Georgia,” Statement by the Press Secretary, <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/07/20030703-15.html>, մուտքը՝ 30.11.2021:

²⁴ Անձնական նամակների միջոցով նման առաջարկությամբ հանդես էին եկել ԱՄՆ-ի մի շարք կոնգրեսականներ, այդ թվում նաև հանրապետական Սաքքեյնը, որը շատ մտերիմ էր ընդդիմադիր Մ. Սասկաշվիլիի հետ:

²⁵ Տե՛ս **Corry Welt**, “Regime Vulnerability and Popular Mobilization in Georgia’s Rose Revolution,” էջ 37, <https://civilresistance.info/biblio-item/2006/regime-vulnerability-and-popular-mobilization-georgias-rose-revolution>

²⁶ Տե՛ս **Zurab Karumidze** and **James V. Wertsch**, “ENOUGH!” The Rose Revolution in The Republic of Georgia 2003, “Interview with James Baker,” Nova Science Publishers, New York, 2005, էջ 80:

սկզբունքներին²⁷:

Շևարդնաձեի նկատմամբ Բուշի անվստահությունը հավաստում է նաև Բեյքերի հետ ուղարկված նամակով, որի միջոցով նախագահ Ջորջ Բուշն իր վրացի գործընկերոջը հորդորում էր հնարավորություն ընձեռել երիտասարդներին իշխանության գալու²⁸:

Այսպիսով, կային բազում պատճառներ՝ կարծելու, որ ԱՄՆ-ն պատրաստվում էր Վրաստանում իրականացնել հեղափոխություն՝ իր վստահելի առաջնորդին իշխանության բերելու և ունեցած ազդեցությունը մեծացնելու նպատակով:

Խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքների հրապարակման պահից սկսվեց այսպես կոչված «Վարդերի հեղափոխությունը»: Սաակաշվիլին իր հուշերում վկայում է, որ նույնիսկ հեղափոխության անվանումը տվել է ամերիկյան «CNN» հեռուստաընկերության լրագրող Ռայան Չիլկոտը, որը հարցազրույցների միջոցով ներկայացրել է Վրաստանում կատարվող իրադարձությունները: Սաակաշվիլին նաև պնդում է, որ Վրաստանում ԱՄՆ-ի դեսպան Ռիչարդ Մայլսը, օգտագործելով իր հնարավորությունները և կապերը, խանգարել է ընդդիմադիր ուժերին իրականացնելու հեղափոխություն²⁹: Հետաքրքրական է, որ միննույն ժամանակ Սաակաշվիլին ամերիկյան ՋԼՄ-ներին իրեն աջակից է անվանում, իսկ Թբիլիսիում ԱՄՆ-ի դեսպանին՝ խանգարող:

Սաակաշվիլիի մեղադրանքներին ի պատասխան՝ Վրաստանում ԱՄՆ-ի դեսպան Ռիչարդ Մայլսը պնդում էր, որ հեղափոխության օրերին չի աջակցել ո՛չ Մ. Սաակաշվիլի, Չ. Ժվանիա, Ն. Բուրջանաձե եռյակին, ո՛չ էլ Է. Շևարդնաձեին, ավելին, կապի մեջ լինելով ընդդիմության բոլոր լիդերների հետ՝ չի միջամտել իշխանության և ընդդիմության միջև բանակցություններին, քանի որ դրանով զբաղվում էր ՌԴ ԱԳ նախարար Իվանովը³⁰: Միննույն ժամանակ ԱՄՆ դեսպանը նշում է, որ խոսել է բոլորի հետ միայն բռնությունից խուսափելու նպատակով³¹:

Սաակաշվիլին հաշվի չէր առել ԵԱՀԿ-ում Միացյալ Նահանգների կառավարության անունից արված հայտարարությունները: 2003 թ. նոյեմբերի 13-ին ԵԱՀԿ-ում ԱՄՆ առաքելության փոխղեկավար Դուգլաս Դևիդսոնը հորդորել էր Վրաստանի իշխանություններին կազմակերպել ընտրություններ Վրաստանի ընտրական օրենսգրքով, միջազգա-

²⁷ Տե՛ս «Baker Delivered Bush's Message to Shevardnadze», *Civil.ge*, Tbilisi, 05.07.2003, <https://civil.ge/archives/103644>, մուտքը՝ 03.12.2021:

²⁸ Տե՛ս **Ivlian Haindrava**, «Georgia: Through Elections to the “Rose Revolution,” In Election Assessment in the South Caucasus (2003-2004): Armenia, Azerbaijan, Georgia, International IDEA, 2004, էջ 106:

²⁹ Տե՛ս **Саакашвили М. Н.** Пробуждение силы: Уроки Грузии - для будущего Украины, էջ 14:

³⁰ Տե՛ս **Zurab Karumidze and James V. Wertsch**, «Interview with Richard Miles», նշվ. աշխ., էջ 72:

³¹ Տե՛ս նույն տեղը:

յին և ԵԱՀԿ չափանիշներով սահմանված կարգով, նաև ապահովել քվեարկության անցկացման թափանցիկությունը³²:

2003 թ. նոյեմբերի 17-ին Թբիլիսիում ԱՄՆ դեսպանատունը հայտարարություն տարածեց Վրաստանի խորհրդարանական ընտրություններին ԱՄՆ-ի կառավարության արձագանքի վերաբերյալ: Պետդեպարտամենտի խոսնակ Ռիչարդ Բուչերը (Richard Boucher) ընտրությունների վերաբերյալ մտահոգություն էր հայտնում ձայների հաշվարկի ողջ ընթացքում, իսկ նոյեմբերի 19-ին, երբ Վրաստանի ընտրությունների արդյունքները հրապարակվեցին, նա անմիջապես հիասթափություն հայտնեց արդյունքների և Վրաստանի ղեկավարության գործողությունների վերաբերյալ³³:

Նոյեմբերի 20-ին ընտրությունների պաշտոնական արդյունքների հրապարակումից հետո, Պետդեպարտամենտի խոսնակի տեղակալ Ադամ Էրելին այդ օրվա մամուլի ճեպագրույցի ընթացքում լրագրողներին տեղեկացրեց, որ տեսնելով հրապարակված արդյունքները՝ խորապես հիասթափված են Վրաստանի իշխանություններից ինչպես Աջարիայում, այնպես էլ Վրաստանի այլ շրջաններում, քանի որ տեղի են ունեցել ձայների զանգվածային կեղծումներ³⁴: Հատկանշական է, որ հեղինակավոր անկախ կազմակերպությունների զուգահեռ անցկացրած քվեարկության արդյունքները և էքզիթ փուլերն էապես տարբերվում էին Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի հրապարակած տվյալներից, և այդ անհամապատասխանությունները, պաշտոնական Վաշինգտոնի կարծիքով, վկայում էին ձայների հաշվարկի շահարկման մասին: Հետևաբար ԱՄՆ-ն չճանաչեց Վրաստանում խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքները: Ստեղծվեց իրավիճակ, երբ ԱՄՆ-ն կարող էր Վրաստանին զրկել ֆինանսական աջակցությունից և պատժամիջոցներ կիրառել Բուշի սահմանած ժողովրդավարության արժեքները ոտնահարելու և ֆինանսական աջակցություններն անտեղի վատնելու համար:

Այդուհանդերձ, ԱՄՆ-ի կառավարությունը միայն 2003 թ. նոյեմբերի 21-ին պաշտոնական հայտարարություն տարածեց, որտեղ ասվում էր, որ Վրաստանի իշխանությունները, անտեսելով ԵՀԱԿ-ի և ԱՄՆ-ի սահմանած ազատ և արդար ընտրություններ կազմակերպելու կանոնները, արհամարհել են ժողովրդի կամքը և կեղծել ընտրությունների

³² St' u U.S. Department of State, Statement on the Georgia Parliamentary Elections, "Douglas Davidson, Deputy Chief of U.S. Mission to the OSCE," Vienna, November 13, 2003, <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/rm/2003/26256.htm>, մուտքը 08.12.2021:

³³ St' u U.S. Embassy in Georgia, Statement of the Embassy of the United States on the U.S. Government Response to the 2003 Georgian Parliamentary Elections (November 17), Tbilisi, 17 November, 2016, <https://ge.usembassy.gov/statement-2003-georgian-elections/>, մուտքը 11.12.2021:

³⁴ St' u U.S. Department of State, Daily Press Briefing, Adam Ereli, Deputy Spokesman, Washington, DC, November 20, 2003, <https://2001-2009.state.gov/r/pa/prs/dpb/2003/26502.htm>, մուտքը 13.12.2021:

արդյունքներ³⁵:

Սա առաջին անգամ էր, երբ ԱՄՆ-ն ոչ միայն բացահայտորեն մեղադրեց նախկին Խորհրդային Միության տարածքում ձևավորված նորանկախ պետության ղեկավարությանը ընտրություններ կեղծելու մեջ, այլ նաև պաշտոնապես չճանաչեց ընտրությունների արդյունքները:

Խնդրի վերջնական հանգուցալուծումը եղավ այն, որ Շևարդնաձեն հրաժարական տվեց, և նախագահի ժամանակավոր պաշտոնակատար նշանակվեց խորհրդարանի խոսնակ Նինո Բուրջանաձեն, որը նշանակեց նախագահի արտահերթ ընտրությունների օրը³⁶:

Միացյալ Նահանգների ու Մ. Սաակաշվիլիի գլխավորությամբ նոր ձևավորվող վրացական իշխանությունների միջև հարաբերությունների սերտացման կարևոր վկայություն էր նաև այն իրողությունը, որ Վրաստանում իրենց գործունեությունն էին ակտիվացնում Միացյալ Նահանգներում տեղակայված Ջորջ Մորոսին պատկանող «Բաց հասարակության հիմնադրամների» մասնաճյուղերը, որոնց ուղղված մեղադրանքներ էին հնչում Վրաստանում իրավիճակն ապակայունացնելու համար³⁷: Մասնավորապես ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ մինչև «Վարդերի հեղափոխությունը», ընդամենը երեք ամսվա ընթացքում Մորոսի հիմնադրամները վրացական ընդդիմությանը փոխանցել են շուրջ 42 միլիոն դոլար, որն ըստ երևույթին ուղղված էր Շևարդնաձեի իշխանության տապալմանը³⁸:

2005 թ. Թբիլիսում Ջ. Մորոսը հայտարարեց. «Ես շատ ուրախ ու հպարտ եմ հիմնադրամի գործունեությամբ, որն ուղղված է վրացական հասարակությանը «Վարդերի հեղափոխությանը» նախապատրաստելուն, սակայն հիմնադրամի ու իմ անձի դերակատարությունն այս աշխարհում չափազանցված են»³⁹:

Իր հերթին Թբիլիսիում Միացյալ Նահանգների դեսպան Ռիչարդ Մայլսը արդարանալու նպատակով Ջուրաբ Կարումիձեի և Ջեյմս Վ. Վերցի հետ հարցազրույցում հայտարարում է, որ ո՛չ Թբիլիսիում ԱՄՆ դեսպանատունը, ո՛չ էլ Մորոսն ու «Ազատության ինստիտուտն» են աջակցել Վրաստանում «Վարդերի հեղափոխությանը», այլ Շևարդնաձեն իր ձախողումներն արդարացնելու համար է նման թեզ առաջ քաշում, բայց եթե նույնիսկ ծնված չլինեք Մորոսը և դեսպան չլինեք Մայլ-

³⁵ Տե՛ս U.S. Department of State, "Presidential Election in Georgia," Press Statement, Adam Erel, Deputy Spokesman, Washington, DC, November 21, 2003, <https://2001-2009.state.gov/r/pa/prs/ps/2003/26539.htm>, մուտքը՝ 12.01.2022:

³⁶ Տե՛ս United States Department of State, "Background Note: Georgia," Georgia and the Caucasus Region, Ed. Fran W. Haro, Nova Science Publishers, New York, 2010, էջ 103:

³⁷ Տե՛ս **Lincoln A. Mitchell**, նշվ. աշխ., էջ 117:

³⁸ Տե՛ս **Richard Carlson**, Georgia on His Mind, *Washington Examiner*, May 24, 2004, <https://www.washingtonexaminer.com/weekly-standard/georgia-on-his-mind>, մուտքը՝ 14.01.2022:

³⁹ **Sarah Miller Beebe, Randolph H. Pherson**, Cases in Intelligence Analysis: Structured Analytic Techniques in Action, SAGE, Los Angeles, 2012, էջ 211:

ար, միննույն է՝ հեղափոխությունը Վրաստանում անխուսափելի էր⁴⁰:

Մայլսը հավաստում էր, որ ԱՄՆ պետքարտուղար Ք. Փաուլը սատարել և օժանդակել է ՌԴ ԱԳ նախարար Իվանովի առաքելությանը, երբ վերջինս ժամանել էր Թբիլիսի քաղաքական ճգնաժամը հանդարտեցնելու նպատակով⁴¹: Դեսպան Մայլսը հմտորեն ակնարկում էր Վրաստանում «Վարդերի հեղափոխության» մեջ Ռուսաստանի անմիջական մասնակցության գործոնի մասին:

Փաստ է՝ «Վարդերի հեղափոխությունը» իրականություն չէր դառնա առանց Վրաստանում ԱՄՆ-ի դեսպանատան, ամերիկյան ՋԼՄ-ների, ԱՄՆ-ից հովանավորվող հասարակական կազմակերպությունների և ամերիկացի միլիարդատեր Ջ. Մորոսի հիմնադրամներից ֆինանսական աջակցության:

Այս գործում մեծ դեր խաղացին նաև հասարակական կազմակերպությունները՝ USAID-ին, «Կմարա» երիտասարդական կազմակերպությունը, «Միջազգային հասարակությունը արդար ընտրությունների և ժողովրդավարության համար» (ISFED) հասարակական կազմակերպությունը, «Ազատության ինստիտուտ» ՀԿ-ն, «Արդար ընտրություններ հիմնադրամը», Երիտասարդ իրավաբանների ասոցիացիան, «Բաց հասարակության Վրաստանի հիմնադրամը» և այլն, որոնց ֆինանսապես աջակցում էր ԱՄՆ-ն:

Ժողովրդավարություն, արդարություն, հավասարություն, օրենքի գերակայություն քարոզող այս կազմակերպությունները պաշտոնապես կամ անուղղակի վարում էին այնպիսի քաղաքականություն, որը միտված էր հասարակության շրջանում վստահություն ձեռք բերելուն և Վրաստանում ազատ, արդար և անկախ ընտրություններ անցկացնելու մեխանիզմներ ու միջոցներ ստեղծելու նկատմամբ վստահություն սերմանելուն, որն էլ իր հերթին նպաստեց իշխանափոխությանը: Ժողովրդավարության արժեքների համահունչ ընտրություններ կազմակերպելու համար ԱՄՆ-ի բարձր մակարդակի դիվանագիտության աջակցությունը (ներառյալ նախկին պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերի նախընտրական այցը, որը իշխանություններին հորդորեց ընդունել PVT և ընտրական հանձնաժողովների բարեփոխումներ), USAID-ի կողմից ընտրողների ցուցակի բարեփոխման ֆինանսավորումը, PVT ուսուցումն ու իրականացումը, ինչպես նաև տեղական ընտրություններին դիտորդական առաքելություն իրականացնող հասարակական կազմակերպություններ ստեղծելը և Մորոսի կողմից «Կմարա» երիտասարդական կազմակերպության համար դասընթացներ հովանավորելը տարատեսակ գործոններ էին, որոնք մեծացնում էին ճնշումը կառավարության վրա՝ իրենց պայմաններին համապատասխան ընտրությո-

⁴⁰ Տե՛ս **Zurab Karumidze** and **James V. Wertsch**, “Interview with Richard Miles”, նշվ. աշխ., էջ 78:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 75:

յուններ անցկացնելու նպատակով, և բարձրացնում կեղծիքների հայտնաբերման հավանականությունը⁴²:

2000-ական թթ. նշյալ կազմակերպություններն ու հիմնադրամներն ավելի ակտիվացան ուսանողների միջոցով, երբ Վրաստանում տնտեսական ու քաղաքական խնդիրների պատճառով բազմաթիվ երիտասարդներ գործազուրկ էին: Երիտասարդների և ուսանողների շրջանում կուտակված դժգոհությունը ստիպեց նրանց ինքնակազմակերպվել: Այդպիսի առաջին խումբը ձևավորվեց 2000 թ. Թբիլիսիի պետական համալսարանում, որը հիմնականում քարոզչություն էր իրականացնում կրթական համակարգում տարածված կոռուպցիայի դեմ և կոչ էր անում արմատական բարեփոխումներ իրականացնել ոլորտում⁴³: Թեպետ խումբը իրականացրեց մի շարք հաջող ակցիաներ, սակայն արմատական փոփոխությունների համար անհրաժեշտ էին համակարգային բարեփոխումներ:

Երկրորդ խումբը, որն իրեն անվանում էր «Ուսանողների շարժում Վրաստանի համար», ասպարեզ մտավ 2001 թ. հոկտեմբերին՝ ուսանողական բողոքների ժամանակ, երբ Շևարդնաձեն փորձում էր փակել «Ռուսթավի-2» հեռուստաընկերությունը⁴⁴: Այսպիսով, այս երկու խմբերի համատեղ գործողությունը պսակվեց «Կմարա» երիտասարդական շարժման (կազմակերպության) ստեղծմամբ:

«Ազատության ինստիտուտը» և Վրաստանի քաղաքացիական իրավունքների առաջատար ՀԿ-ն առանցքային դեր են խաղացել «Կմարայի» հիմնադրման ընթացքում: Այս կառույցները հասանելի էին դարձնում «Կմարայի» ակտիվիստներին տեխնիկական ու նյութական ռեսուրսները և աջակցում էին իրազեկման, վերապատրաստման ու քաղաքական ընդդիմության հետ գործողությունների համակարգմանը, իսկ ձեռքբերված ղեկավարության դեպքում երիտասարդական շարժման ակտիվիստներին իրավաբանական ծառայություններ էր մատուցում Վրաստանի երիտասարդ իրավաբանների ասոցիացիան⁴⁵:

«Կմարա» կազմակերպությունը կրկնել է սերբական «Օտպոր» (դիմադրություն) երիտասարդական կազմակերպության մարտավարությունը, քանի որ նախքան խորհրդարանական ընտրությունները «Օտպորի» ակտիվիստները հատուկ ժամանել էին Թբիլիսի իրենց փորձը փոխանցելու և ապագա հեղափոխությանը պատրաստելու համար⁴⁶:

⁴² Տե՛ս **Cory Welt**, Georgia: Causes of the Rose Revolution and Lessons for Democracy Assistance, USAID, Center for Strategic and International Studies, Washington, March 18, 2005, էջ 9:

⁴³ Տե՛ս **Giorgi Kandelaki**, նշվ. աշխ., էջ 6:

⁴⁴ Տե՛ս **Olena Nikolayenko**, Youth Movements and Elections in Eastern Europe, "Kmara! Enough of Corruption and Poverty in Georgia," Cambridge University Press, 2017, էջ 156-157:

⁴⁵ Տե՛ս **Zurab Karumidze and James V. Wertsch**, "Interview with David Zurabishvili," նշվ. աշխ., էջ 64-65:

⁴⁶ Տե՛ս **Stephen Jones**, "Georgia's 'Rose Revolution' of 2003: Enforcing Peaceful Change," In Civil Resistance and Power Politics; The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present, Ed. Adam Roberts Timothy Garton Ash, Oxford University Press, 2009, էջ 324:

«Կմարան» ակտիվացավ հատկապես Վրաստանում խորհրդարանական ընտրություններից հետո (2003 թ. նոյեմբերի 4-ից), երբ երիտասարդ ակտիվիստները Թբիլիսիի փողոցներում քայլերթով բողոքում էին կառավարության կողմից ընտրությունների արդյունքների կեղծման դեմ և վստահորեն պնդում, որ տեղի է ունենում «ժողովրդի արտահայտած կամքի գողություն», կառավարությունը կատարում է աններելի հանցագործություն և վտանգի տակ դնում սեփական ժողովրդին⁴⁷: Երթի մասնակիցները դատապարտում էին նոյեմբերի 2-ին կայացած խորհրդարանական ընտրությունները կեղծելը:

Նոյեմբերի 14-ին «Վերածնունդ» և «Արդյունաբերողներ» երիտասարդական կազմակերպությունների նախագահներ Կոկա Կվինիկաձեն և Իրակլի Դոլաբերիձեն մամուլի ասուլիսի ընթացքում «Կմարայի» ակտիվիստներին մեղադրեցին Սորոսի հիմնադրամից 2 մլն ամերիկյան դոլար ստանալու համար, որը նրանք օգտագործելու էին Վրաստանում անհնազանդություն կազմակերպելու և ցույցերին ավելի մեծ թվով քաղաքացիների, այդ թվում աշակերտների և ուսանողների ընդգրկելու համար⁴⁸:

Այդ ընթացքում մամուլում հայտնվեցին այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք վկայում էին, որ 2003 թ. խորհրդարանական ընտրություններին ընդառաջ OSGF-ը (Open Society Georgia Foundation/«Բաց հասարակություն Վրաստան հիմնադրամ») նախատեսում էր ֆինանսական աջակցություն տրամադրել «Կմարային» և «Միջազգային հասարակությունը արդար ընտրությունների և ժողովրդավարության համար» (ISFED) կազմակերպությանը⁴⁹:

Բացի այդ, ISFED-ի ջանքերին աջակցում էին Վրաստանի այլ կազմակերպություններ, հատկապես Վրաստանի երիտասարդ իրավաբանների ասոցիացիան (GYLA): Այս կառույցները ֆինանսավորել է նաև USAID-ին: Օրինակ՝ GYLA-ն ստացել է մոտ 230,000 ԱՄՆ դոլար, իսկ ISFED-ն՝ 250,000 ԱՄՆ դոլար դրամաշնորհ⁵⁰: Այս կազմակերպությունները տարիներ շարունակ իրենց գործունեությամբ մեծացրել էին վստահությունը վրաց հասարակության շրջանում, քանի որ նրանց կողմից իրավիճակի մշտադիտարկումը և դրան համապատասխան արձագանքը կարևոր դեր էին կատարել քաղաքացիների շրջանում իշխանությունների վերաբերյալ կարծիք ձևավորելու համար:

⁴⁷ Տե՛ս «ახალი თაობა» გაზეთი, “კმარამ” თბილისის ქუჩებში საპროტესტო მსვლელობა მოაწყო, 2003 წ., 5 ნოემბერი («Ախալի թաութ» (Նոր սերունդ) թերթ, «Կմարան» բողոքի երթ է կազմակերպել Թբիլիսիի փողոցներում, 2003 թ. նոյեմբերի 5), էջ 5:

⁴⁸ Տե՛ս **Շոնա Գաձաձյե**, “ახალი თაობა” გაზეთი, “კმარამ” სტორის ფონდისგან 2 მლნ დოლარი აიღო, 2003 წ. 14 ნოემბერი, (**Նոնա Ցաքաձե**, «Ախալի թաութ» (Նոր սերունդ) թերթ, «Կմարան» Սորոսի հիմնադրամից ստացել է 2 միլիոն դոլար, 2003 թ. նոյեմբերի 14), էջ 10:

⁴⁹ Տե՛ս **Сергей Кара-Мурза**, Революция на экспорт, “Грузия-2003; “Революция роз,”” 2006 г. https://litrec.net/kara_murza-sergei/revoliutsii-na-eksport/, (Ebook):

⁵⁰ Տե՛ս **Lincoln A. Mitchell**, նշվ. աշխ., էջ 45:

Վրաստանում տեղի ունեցած իրադարձություններին առանցքային նշանակություն ունեցան նաև «Վարդերի հեղափոխությանը» մասնակից առաջնորդների, տարբեր երկրների քաղաքական գործիչների, պաշտոնյաների և այլ մասնագետների կարծիքները:

Ըստ նախագահ Շևարդնաձեի՝ իրեն իշխանությունից հեռացնելու հանգամանքն ընդունելի էր և՛ ռուսների, և՛ ամերիկացիների համար: Դրա արդյունքում Պուտինը ՌԴ-ում նախագահական ընտրություններից առաջ կարող էր առավելություն ստանալ, քանի որ ինքը կապված էր Խորհրդային Միության փլուզման և այլ հակառուսական գործողությունների հետ, իսկ ԱՄՆ-ն ի սկզբանե ցուցարարներին աջակցել է Թբիլիսիում ԱՄՆ դեսպանատան որոշ աշխատակիցների միջոցով, որոնք լիազորված էին իրականացնելու նպատակային առաքելություն: Դրա հետ մեկտեղ՝ Ազգային ժողովրդավարական ինստիտուտը բացահայտ նպատակադրված գործունեություն էր ծավալում, իսկ Ջորջ Սոքոսը օգտագործում էր իր ֆինանսական մեծ ռեսուրսները⁵¹:

Շևարդնաձեն բացահայտորեն մեղադրում էր ԱՄՆ-ին, նրա կողմից հովանավորվող հասարակական կազմակերպություններին, հիմնադրամներին, ընդդիմադիրներին աջակցող ՋԼՄ-ներին, Թբիլիսիում ԱՄՆ դեսպանատանը և ամերիկացի միլիարդատեր, «Բաց հասարակության» հիմնադրամների համահիմնադիր ղեկավար Ջ. Սորոսին Վրաստանում «Վարդերի հեղափոխություն» կազմակերպելու և հովանավորելու մեջ:

Մյուսները (ընդդիմության երեք առաջնորդները՝ Միխեիլ Սաակաշվիլին, Ջուրաբ Ժվանիան, Նինո Բուրջանաձեն, Ազգային անվտանգության հարցերով խորհրդական Թեդո Ջափարիձեն, «Ազատության ինստիտուտ» ՀԿ-ի ղեկավար Դավիթ Ջուրաբիշվիլին, Վրաստանում ԱՄՆ-ի դեսպան Ռիչարդ Մայլսը, ԱՄՆ-ի նախկին պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերը, ԱՄՆ-ի նախկին պետքարտուղարի տեղակալ Սթրոբ Թալբորը, Միջազգային խաղաղության համար «Քարնեգի» հիմնադրամի մոսկովյան գրասենյակից Ալեքսեյ Մալաշենկոն) գրեթե համանման կարծիքներ են հայտնել հեղափոխության կազմակերպիչների, աջակիցների և իրականացնողների վերաբերյալ՝ նշելով, որ Վրաստանում «Վարդերի հեղափոխությանը» ո՛չ ԱՄՆ-ն, ո՛չ Ռուսաստանը, ո՛չ էլ մեկ այլ երկիր չի միջամտել, այն տեղի է ունեցել քաղաքացիների հույզերի, ցանկությունների ու համառ պայքարի շնորհիվ⁵²: Այնուամենայնիվ, նրանք նաև չեն բացառել նշված երկրների և կազմակերպությունների ունեցած հետաքրքրություններն ու որոշակի ազդեցությունը:

Այն հարցերին, թե «Վարդերի հեղափոխությունը» կազմակերպելու և իրականացնելու համար ինչ դեր են ունեցել ՋԼՄ-ները («Ռուսթա-

⁵¹ Տե՛ս **Zurab Karumidze and James V. Wertsch**, “Interview with Eduard Shevardnadze,” նշվ. աշխ., էջ 29-30:

⁵² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 23-92:

վի-2» հեռուստաընկերությունը), ՀԿ-ները («Կմարան», «Ազատության ինտերնետ» և այլն), Վրաստանում ԱՄՆ դեսպանատունը՝ դեսպան Ռիչարդ Մայլսի գլխավորությամբ, ՌԴ ԱԳ նախարար Իվանովը հնչեցրել են գրեթե նույն պատասխանները. նախադրյալներ են եղել հեղափոխության կազմակերպման և իրականացման համար, գլխավոր դերակատարներն ընդդիմության ներկայացուցիչներն էին՝ իրենց առաջնորդների հետ, մեծ դեր է խաղացել «Ռուսթավի-2»-ի կողմից ինֆորմացիայի արագ տարածումը, ՀԿ-ների՝ «Կմարայի» և մյուս կազմակերպությունների գործողությունները եղել են օժանդակող⁵³:

Ձ. Ժվանիան ընդգծել է, որ Վրաստանում «Վարդերի հեղափոխության» ժամանակ չափազանց կարևոր դեր են խաղացել ոչ միայն ԱՄՆ դեսպանատունը, դեսպան Ռ. Մայլսը, այլ նաև Բուշի վարչակազմը⁵⁴:

Հետագայում ևս վրաց որոշ պաշտոնյաներ հաստատում են ԱՄՆ-ի մեծ դերակատարությունը Վրաստանում «Վարդերի հեղափոխության» իրականացման գործում: Օրինակ՝ 2005 թ. դեկտեմբերի 7-ին Վրաստանի փոխվարչապետ Գեորգի Բարամիձեն, էլույթ ունենալով Վաշինգտոնում անցկացվող Ատլանտյան խորհրդում, հայտարարել է, որ «Վարդերի հեղափոխությունը» իրականություն դարձավ միայն ԱՄՆ-ի սատարման և ֆինանսական աջակցության շնորհիվ, բայց ԱՄՆ-ին դա փոխհատուցվել է, քանի որ Վրաստանը դարձել է Միացյալ Նահանգների հավատարիմ և երկարաժամկետ գործընկերը, ինչպես նաև փաստել է, որ Վրաստանի ժողովուրդը դարձել է, երևի թե, ամենաամերիկամետն աշխարհում⁵⁵:

Այս համատեքստում պետք է դիտարկել նաև Ռիչարդ Մայլսի նշանակումը Վրաստանում ԱՄՆ դեսպանի պաշտոնում: 1996-1999 թթ. նա Բելգրադում (Հարավսլավիա) եղել է առաքելության ղեկավար և Սլաբոդան Միլոշևիչին իշխանությունից հեռացնելու նպատակին հասնելու համար սերտ կապեր է հաստատել սերբական ընդդիմության հետ⁵⁶: Եվ ամենայն հավանականությամբ, նա այս անգամ Վրաստանում էր՝ կառավարելու իշխանությունը Շևարձնաձեից վրաց հասարակության համակրանքը վայելող երիտասարդ ընդդիմությանը խաղաղ կերպով փոխանցելու գործընթացը:

Արևմուտքի գործադրած ջանքերի արդյունքում Վրաստանում Խորհրդային Միության փլուզումից ի վեր իշխանության ղեկին գտնվող քաղաքական ուժերը, որոնք քաղաքացիների ճնշող մեծամաս-

⁵³ Տե՛ս նույն տեղը:

⁵⁴ Տե՛ս **Zurab Karumidze and James V. Wertsch**, “Interview with Zurab Zhvania,” նշվ. աշխ., էջ 36:

⁵⁵ Տե՛ս «Վարդերի հեղափոխությունը» անհնար կլիներ առանց ԱՄՆ-ի օգնության, Ազատություն ռադիոկայան, դեկտեմբեր 07, 2005, <https://www.azatutyun.am/a/1579599.html>, մուտքը՝ 12.07.2021:

⁵⁶ Տե՛ս Georgia's Day After; Waiting for Ambassador Miles, World Press Review (Vol. 51, № 2), February 2004, <https://www.worldpress.org/Europe/1742.cfm>, մուտքը՝ 03.03.2022:

նության շրջանում նույնացվում էին կոռուպցիայի, հովանավորչության ու բազմաթիվ օրինազանցությունների հետ, տապալվեցին հենց արևմտամետ կողմնորոշում ունեցող ուժերի կողմից կազմակերպված հեղափոխությամբ:

Երեք հիմնական բաղադրիչներ վճռական դեր խաղացին «Վարդերի հեղափոխությունը» հնարավոր դարձնելու գործում: ԱՄՆ-ի և նրա կողմից հովանավորվող ՀԿ-ների ակտիվ մասնակցությունը, ընդդիմադիր կուսակցություններն ու նրանց առաջնորդները, հատկապես Միխեիլ Սաակաշվիլին, Ջուրաբ Ժվանիան և Նինո Բուրջանաձեն, ինչպես նաև ԶԼՄ-ները «Ռուսթավի-2» վրացական լրատվամիջոցը և մեծ լսարան ունեցող ամերիկյան «CNN» հեռուստաընկերությունը: Նրանցից յուրաքանչյուրը առանձնահատուկ դեր խաղաց հեղափոխությունը առանց բռնությունների իրականացնելու հարցում:

Այսպիսով, Միացյալ Նահանգներն ունեցել է հստակ պատճառներ Վրաստանում հեղափոխություն կամ իշխանափոխություն կազմակերպելու համար, քանի որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո միլիոնավոր դոլարների ֆինանսական ու տեխնիկական օժանդակությունը ցանկալի արդյունք չէր տալիս նորանկախ երկրի տնտեսության, ժողովրդավարության և քաղաքացիական հասարակության զարգացման հարցերում, ինչին մեծապես նպաստում էր Շևարդնաձեի վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը: Վրաստանի իշխանությունները խորը դժգոհություն և հիասթափություն առաջացրին ՌԴ-ի հետ կապերի ամրապնդմամբ և Վրաստանում Միացյալ Նահանգների դերի նվազեցմամբ, ուստի Հարավային Կովկասում Վրաստանի միջոցով ազդեցություն ունենալու միակ տարբերակը մնում էր Շևարդնաձեի փոխարեն արևմտամետ գործչի իշխանության բերելը: Ուստի պատահական չէ, որ Միացյալ Նահանգներն իր քաղաքական նպատակին հասնելու համար ստանձնեց ինչպես «Վարդերի հեղափոխության» հովանավորի, այնպես էլ անմիջական կազմակերպչի վճռորոշ դերերը:

Միննույն ժամանակ, կարևոր է ընդգծել, որ Միացյալ Նահանգներում «Վարդերի հեղափոխությունն» ընկալվում էր Հարավային Կովկասում ժողովրդավարության տարածման գործընթացի շրջանակներում, որի արդյունքը համարվում էր ոչ միայն Շևարդնաձեի խաղաղ հեռացումը, այլև նոր կառավարության կողմից Վրաստանը արևմտամետ ու ժողովրդավարական պետության վերածելու պատրաստակամությունը:

ЭДГАР ЧАХОЯН – Основные причины, роль и значение поддержки США «Революции роз» в Грузии. – В данной статье рассматриваются основные причины прямой и косвенной поддержки США во время Революции роз в Грузии (2003 г.), ее роль и значение. Соответственно, подробно показаны долгосрочные цели финансовой, консультативной и технической помощи США Грузии после распада Советского Союза. Значение и влияние на политической арене неправительствен-

ных организаций, действовавших в Грузии во время «революции роз», особенно молодежной организации «Кмара», фонда «Открытое общество – Грузия», СМИ - «Рустави-2», в том числе международной компании CNN, экзитполов и ППГ также было рассмотрено.

Обращается внимание на личные связи действующих и бывших высокопоставленных чиновников США и Шеварднадзе, недовольство США внутренней и внешней политикой режима в Грузии, а также склонность Дж. Буша-младшего к формированию политических ценностей с помощью мягкой силы.

Мнения президента Шеварднадзе, лидеров оппозиции М. Саакашвили, З. Жвания, Н. Бурджанадзе, руководителей неправительственных организаций, посла США в Тбилиси Р. Майлза, а также других экспертов и официальных лиц о роли США в «революции роз» представлены в деталях.

Статья посвящена заявлениям официальных лиц США, технологиям, которые были использованы оппозицией, и анализу политической ситуации в Грузии после парламентских выборов 2 ноября.

Ключевые слова: *Грузия, «Революция роз», Открытое общество, «Кмара» (Довольно), «Рустави-2», Институт свободы.*

EDGAR CHAKHOYAN – *The Main Reasons, Role and Significance of the US Support for the “Rose Revolution” in Georgia.* – This article focuses on the main reasons for the direct and indirect support of the United States during the Rose Revolution in Georgia (2003), its role and significance. Accordingly, the long-term goals of the US financial, advisory, and technical assistance to Georgia after the collapse of the Soviet Union are shown in details. The importance and impact in the political arena of the non-governmental organizations operating in Georgia during the Rose Revolution, especially youth organization “Kmara”, the Open Society Georgia Foundation, the media, Rustavi-2, including the international CNN, exit polls and PVTs have been also focused on.

Attention has been paid to the personal connections of the acting and former high-ranking officials of the USA and Shevardnadze, the United States’ dissatisfaction with the regime’s domestic and foreign policy in Georgia, as well as J. Bush Jr.’s tendencies to shape political values through soft power.

The opinions of President Shevardnadze, opposition leaders M. Saakashvili, Z. Zhvania, N. Burjanadze, heads of Non-Governmental Organizations, US Ambassador to Tbilisi R. Miles and other experts and officials on the role of the United States in the Rose Revolution are presented in details.

The article focuses on the statements of the US officials, the technologies used by the opposition, and the analysis of the political situation in Georgia after the November 2 parliamentary elections.

Key words: *Georgia, “Rose Revolution”, Open Society, “Kmara” (It is Enough), “Rustavi-2” TV, Freedom Institute*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐԸ

ԱՆԺԵԼԱ ՄԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Ազգային անվտանգության ապահովման համատեքստում անհրաժեշտ է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ընթանա աշխարհաքաղաքական բոլոր զարգացումներին համաքայլ: Միջազգային և տարածաշրջանային իրողությունների փոփոխման ժամանակաշրջանում, երբ դիվանագիտությունը ցանկացած պահի կարող է փոխարինվել ռազմական ուժի կիրառմամբ, պաշտոնական Երևանը պետք է ակտիվորեն ներգրավվի միջազգային ռազմաքաղաքական գործընթացներին՝ անդամակցելով տարածաշրջանային և միջազգային զանազան կազմակերպությունների՝ համապատասխանաբար օգտվելով որոշ առավելություններից և ստանձնելով որոշակի պարտավորություններ: Հոդվածում դիտարկվում և վերլուծվում են Հայաստանի Հանրապետության ռազմական անվտանգության ապահովման հիմնադրույթները, մասնավորապես պաշտպանական ոլորտի բարեփոխումները, ռազմարդյունաբերական համալիրի զարգացումը և ռազմական դիվանագիտությունը:

***Բանալի բառեր** – պաշտպանական ոլորտի բարեփոխումներ, ռազմարդյունաբերական համալիրի զարգացում, ռազմական դիվանագիտություն, ռազմական անվտանգություն, բանակաշինություն, զինված ուժեր*

Պայմանավորված Ղարաբաղյան հակամարտությամբ՝ ռազմական անվտանգությունը Հայաստանի Հանրապետության անվտանգային համակարգում առանձնահատուկ դեր է զբաղեցնում: Պաշտպանական կարողությունների լիարժեք, շարունակական և հետևողական գործունեությունը ոչ այլ ինչ է, քան զինված ուժերի՝ որպես ազգային անվտանգության հիմնական երաշխավորի զարգացումն ապահովող միջոց: ՀՀ զինված ուժերը Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության հիմնական երաշխավորը և պետության կենսունակության խորհրդանիշն են: Ներկա և ապագա սպառնալիքներին դիմակայելու համար զինված ուժերում բարեփոխումների իրականացմանը չկա այլընտրանք: Անժխտելի է, որ այս ուղղությամբ մինչ օրս կատարվել են զգալի աշխատանքներ, դեռևս շատ են որոշակի խնդիրներն ու բացթողումները, ինչը պայմանավորված է մի քանի գործոններով: Գտնում ենք, որ Հայաստանի Հանրապետության ռազմական անվտանգության ապահովման համար անհրաժեշտ է ապահովել պաշտպանական ոլորտի շարունակական բարեփոխումները, ամրապնդել ՀՀ ռազմարդյունաբե-

րական համալիրը և զարգացնել ռազմական դիվանագիտությունը:

Պաշտպանական ոլորտի բարեփոխումները: «Բարեփոխումները» կարելի է ձևակերպել որպես երկարաժամկետ գործողությունների ամբողջություն, ինչը նպատակաուղղված է աստիճանական, փոխկապակցված և կազմակերպված գործողությունների միջոցով զինված ուժերի կատարելագործմանը: Բարեփոխումների արդյունավետ իրագործման համար անհրաժեշտ են առկա խնդիրների լուծման նոր մեթոդաբանություն և դրանց իրագործմանն ուղղված միջոցների հստակեցում ու կիրառում: Համաձայն ՀՀ ռազմական դոկտրինի՝ «ՀՀ ռազմական անվտանգության համակարգի բարեփոխումների առաջնային նպատակը քաղաքացիական վերահսկման և պաշտպանական պլանավորման ու կառավարման ժողովրդավարական հիմնարար սկզբունքների վրա հիմնված, արդիական ռազմական պահանջներին համապատասխանող, առավել ճկուն և ժամանակակից ռազմական անվտանգության համակարգի ստեղծումն է, որը կապահովի երկրի ռազմական անվտանգությունը, կպաշտպանի ազգային անվտանգության հիմնարար արժեքները և կապահովի միջազգային պարտավորությունների կատարումը»¹:

Քաղաքական վերլուծաբաններ Վիկտորչիկը և Ռոմանչուկը ռազմական բարեփոխումները ներկայացնում են որպես պետության ռազմական քաղաքականության, բանակաշինության, պաշտպանության համակարգի մեջ արմատական փոփոխությունների ամբողջություն, որը նպատակ ունի պատերազմական իրավիճակում զինված ուժերը բերել պատրաստվածության պատշաճ մակարդակի՝ համապատասխանեցնելով երկրում առկա ներուժին և ազգային-պետական միջոցներին, որոնք կարող են իրականացվել իշխանության մարմինների որոշմամբ՝ պետաիրավական և կազմակերպական միջոցներով²: Ըստ Ռուսաստանի Դաշնության անվտանգության խորհրդի նախկին քարտուղար Անդրեյ Նիկոլանի՝ պաշտպանական բարեփոխումները պետության ռազմական քաղաքականությունն է, որը ուղղված է ռազմական շինարարության կատարելագործմանը³: Ըստ քաղաքական վերլուծաբան, տարածաշրջանային հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն Ռիչարդ Կիրակոսյանի՝ պաշտպանական բարեփոխումների ավելի լայն ոլորտում Հայաստանը ներկայումս մոտենում է մի կարևոր սահմանագծի, քանի որ ռազմական բարեփոխումների արդյունքում պետք է իրականացվեն «երրորդ սերնդի» բարեփոխումները: «Առաջին սերնդի» բարե-

¹ ՀՀ Նախագահի հրամանագիրը Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դոկտրինը հաստատելու մասին, ՀՀ պաշտպանության նախարարության պաշտոնական էջ, 25.12.2007, www.mil.am/files/LIBRARY/Hayecakargayin/824.pdf, հասանելի՝ 03.07.2022:

² Տե՛ս **Викторчик О., Романчик В.** Актуальные проблемы военной политики, М., 1996, էջ 28:

³ Տե՛ս **Николаев А.** Абстрактная доктрина абстрактного государства, «Независимое военное обозрение», 26.11.1999, https://nvo.ng.ru/concepts/1999-11-26/5_abstraction.html, հասանելի՝ 03.07.2022:

փոխումների փուլում հիմնականում կարևորվում էր արդիական և մարտունակ զինված ուժերի ստեղծումը: Մարտական պատրաստականության բարձրացման և ավելի խիստ ռազմական գերակայության հաստատման հետպատերազմյա շրջանը կազմում էր ռազմական բարեփոխումների «երկրորդ սերունդը»: «Երկրորդ սերնդի» պաշտպանական բարեփոխումների շնորհիվ ՀՀ զինված ուժերը զգալիորեն ուժեղացան, ներդրվեց քաղաքացիական վերահսկողության համակարգը: 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմի արդյունքներն ընդգծում են «երրորդ սերնդի» բարեփոխումներ իրականացնելու անհրաժեշտությունը, որը թույլ կտա լուծել ՀՀ զինված ուժերի առջև ծառայած ներքին և արտաքին խնդիրները: Օգտագործելով օտարերկրյա ներդրումները և փորձը՝ անհրաժեշտ է վերազինել Հայաստանի ռազմական արդյունաբերությունը, և ավելին՝ հասնել այն մակարդակին, երբ հայկական ռազմական արտադրանքն ի վիճակի կլինի ամբողջովին բավարարել ներքին պահանջարկը և դառնալ մրցակցային միջազգային շուկայում: Անհրաժեշտ է, որ բարեփոխումների նոր մակարդակը կենտրոնանա նաև զինված ուժերի ներքին խնդիրների, մասնավորապես խաղաղ պայմաններում գրանցվող մահվան դեպքերի և «զրո հանդուրժողականության» նոր քաղաքականության կիրառման վրա⁴:

Հայաստանի Հանրապետության ձեռնարկած ռազմական բարեփոխումները կարելի է ձևակերպել որպես զինված ուժերի գործունեության ընթացակարգերի, կառուցվածքի և խնդիրների վերափոխմանն ուղղված միջոցառումների համախումբ: Որպես հիմնական նպատակ դիտարկվում է քաղաքացիական վերահսկողության ու պաշտպանական պլանավորման և կառավարման ժողովրդավարական սկզբունքների վրա հիմնված, արդիական ռազմաքաղաքական պահանջներին համապատասխանող, առավել ճկուն և ժամանակակից պաշտպանության համակարգի, այդ թվում՝ զինված ուժերի ստեղծումը, որն ի գործու կլինի արդյունավետորեն ապահովելու երկրի ռազմական անվտանգությունը, պաշտպանելու ազգային անվտանգության հիմնարար արժեքները, օպերատիվ արձագանքելու ճգնաժամային իրավիճակներին և ապահովելու Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պարտավորությունների կատարումը:

Երկրի ազգային անվտանգությունն ապահովելու համար առաջնային է անձի, հասարակության, պետության կենսագործունեության ոլորտներում նպատակային և հետևողական փոփոխություններ կատարելը: Ռազմական քաղաքականությունը և այն իրականացնող իշխանական մարմինների գործունեության մակարդակը անմիջականորեն ազդում են անվտանգության քաղաքականության արդյունավետության

⁴ St' u Giragosian R., Armenian Military and Security Policy: Regarding a Strategic Balance, Regional Studies Center, 06.12.2012, www.reginal-studies.org/hy/publications/rsc-analysis/115-061212, հասանելի՝ 03.07.2022:

վրա⁵: Բարեփոխումների գերնպատակը զինված ուժերի վերակառուցումն է, որը ներառում է ժամանակակից զինատեսակներով և սպառազինությամբ համալրումը, մարտական կարողությունների, գործունեության օպերատիվության և կայունության բարձրացումը, կառավարչական կառուցակարգերի կատարելագործումը և այլն: Պաշտոնական Երևանն իր ազգային անվտանգության համար անհրաժեշտ ռազմական հզորության չափը որոշում է՝ առաջնորդվելով առկա և հնարավոր սպառնալիքների ծավալով, ռազմաքաղաքական իրավիճակով, միջազգային և տարածաշրջանային անվտանգության համակարգում իր դիրքով և ստանձնած պարտավորություններով, տնտեսական հնարավորություններով, ուժերի միջազգային և տարածաշրջանային հակակշռով և այլն: Այս գործոնների հաշվառմամբ են մշակվում զինված ուժերի ընթացիկ և հեռանկարային ծրագրերը, դրանցով են պայմանավորված ռազմական ոլորտի կայացման և հետագա զարգացման շատ հարցեր, այդ թվում՝ զինված ուժերի անձնակազմի թվաքանակի սահմանումը և համալրման տարբեր մոտեցումների համադրումը:

Վերլուծելով Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության բնագավառի միջոցառումները և վարվող քաղաքականության հետագա փոփոխությունները և զարգացումները՝ պաշտպանական բարեփոխումների գործընթացը կարելի է բաժանել երեք փուլի.

1. հայեցակարգային մոտեցումների որդեգրում (2007-2008 թթ.),
2. պաշտպանության ռազմավարության վերանայում (2008-2010 թթ.),
3. գործնական բարեփոխումների և առանձին ենթակառուցվածքների իրականացում (2010-մինչ օրս)⁶:

Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական բարեփոխումների առաջին փուլը վերաբերում էր պաշտպանության բնագավառի օրենսդրական հենքի զարգացմանը և վերափոխմանը, որին հաջորդելու էր «անցումը ռազմականին»: ՀՀ Նախագահի հաստատած «ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների 2007-2015 թթ.» ծրագրի շրջանակներում ընդունվեցին բազմաթիվ իրավական ակտեր, ինչպես նաև փոփոխություններ և լրացումներ կատարվեցին արդեն գործող մի շարք իրավական ակտերում: ՀՀ ՊՆ ռազմական ուստիկանությանը վերապահվեցին օպերատիվ-հետախուզական որոշակի միջոցառումներ իրականացնելու իրավասություններ, հստակեցվեցին պաշտպանության ոլորտի, կառավարչական համակարգի իրավական վիճակի առանձնահատկությունները: ՀՀ Նախագահի կողմից պաշտպանական գերատեսչության և զինված ուժերի գլխավոր շտաբի կանոնադրությունների ու կառուցվածքնե-

⁵ Տե՛ս **Скоков С., Выговский И.** Проблемы и направления совершенствования автоматизированного управления подготовкой и ведением военных действий, «Военная мысль», № 9, М., 2011, էջ 13:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 212-213:

րի հետ հաստատվեցին ՀՀ ՊՆ նյութատեխնիկական ապահովման դեպարտամենտի կանոնադրությունը և կառուցվածքը, «Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարության աշխատակազմ» պետական կառավարչական հիմնարկի կարգավիճակը: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ՀՀ պաշտպանության ռազմավարական վերանայումն իր հերթին նպատակաուղղված է Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական համակարգի առջև ծառայած մարտահրավերներին դիմակայելու կարողությունների տեսակետից համակարգի զարգացման հնարավորությունների բացահայտմանը: Այս ամենը կնպաստի պաշտպանության ոլորտի հեռանկարային զարգացման ծրագրերի մշակմանը և պաշտպանական բարեփոխումների արդյունավետ իրագործմանը⁷: Պաշտպանության ռազմավարության վերանայման գործընթացը և դրա արդյունքների իրականացմանն ուղղված գործողությունները միավորվեցին մեկ միասնական փաստաթղթում՝ ՀՀ զինված ուժերի զարգացման պլանում, որը երաշխավորում է ժողովրդավարական և քաղաքացիական վերահսկողության հիման վրա երկրի պաշտպանության կառավարումը⁸: ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների գերխնդիրը մարտունակության շնորհիվ հակառակորդի զինված ուժերի նկատմամբ ՀՀ զինված ուժերի գերազանցության ապահովումն է, զինված ուժերում այնպիսի չափանիշների ստեղծումը և ներդրումը, որոնք լիարժեքորեն կհամապատասխանեն Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության առանձնահատկություններին՝ ամբողջությամբ լուծելով ռազմական անվտանգության ազգային խնդիրները:

Հայաստանի Հանրապետության ռազմական քաղաքականության առաջնահերթություններից մեկը նրա ներքին բաղադրիչը, պետության ռազմական կազմավորման արդյունավետ շինարարությունն ու պատրաստությունն է, որի մեջ, բացի զինված ուժերից, մտնում են նաև ռազմական բնույթի հատուկ միջոցներով ռազմական անվտանգության խնդիրների կատարման համար նախատեսված կառավարման մարմինները, ինչպես նաև երկրի արդյունաբերական ու գիտական համալիրների այն մասը, որը նախատեսված է ռազմական անվտանգության ապահովման համար⁹: Արդյունավետ ռազմական կազմակերպության շինարարության համար անհրաժեշտ է նրա թվաքանակը, մարտական կազմը, կազմակերպական-հաստիքային կառուցվածքը, կառավար-

⁷ Տե՛ս ՀՀ պաշտպանության ռազմավարական վերանայում, ՀՀ պաշտպանության նախարարության պաշտոնական կայք, <https://www.mil.am/hy/libraries/37>, հասանելի՝ 03.07.2022:

⁸ Տե՛ս **Ս. Օհանյան**, ՀՀ զինված ուժերի զարգացման 2011-2015 թթ. միջնաժամկետ պլանը երաշխավորում է ժողովրդավարական և քաղաքացիական վերահսկողության հիման վրա պաշտպանության կառավարումը, Արմենպրես, 27.07.2011, www.armenpress.am/arm/news/659760/s-ohanyan-hh-zu-zargacman-2011-2015tt-mijnazhamket-plany.html, հասանելի՝ 03.07.2022:

⁹ Տե՛ս **Ա. Մնացականյան**, Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական որոշ հիմնահարցերի համառոտ վերլուծություն, Եր., «Կաճառ», 2016, էջ 89:

ման համակարգի և ապահովման մյուս տեսակների կարողությունները հասցնել բարձր մակարդակի: Պարտադիր նախապայմաններից են ռազմական անվտանգության ապահովմանն ուղղված նյութական ռեսուրսների և դրամական միջոցների իրացման օպտիմալացումը, պետության ռազմական կազմակերպության բաղադրիչների շաղկապված, համակարգված բարեփոխման հիման վրա դրանց օգտագործման արդյունավետության բարձրացումը: Եվ այս համատեքստում պետք է ընդգծել, որ ռազմական ոլորտի բարեփոխումների կարևորագույն մասը բուն զինված ուժերի և դրա կառավարման համակարգի վերակառուցումն է, որը ներառում է զորքերի և կառավարման մարմինների կառուցվածքային կատարելագործումը, զինված ուժերի մարտական կարողությունների զարգացումը և արդի զինատեսակներով համալրումը:

Ռազմարդյունաբերական համալիրի զարգացումը: Պաշտպանական բարեփոխումների գործընթացում ռազմարդյունաբերական համալիրի զարգացումն առանցքային նշանակություն ունի: Ռազմական արդյունաբերությունը ռազմական քաղաքականության այն հիմքային ուղղությունն է, որի շնորհիվ հնարավոր է ոչ միայն որոշակիորեն փոխհատուցել երկրի պաշտպանության համակարգում կատարված ծախսային ներդրումները, այլև պաշտպանական ենթակառուցվածքները դարձնել տնտեսության համար եկամտաբեր: Ռազմական քաղաքականության մեջ ռազմարդյունաբերական ոլորտի զարգացումը կարևոր է զինված ուժերի մարտունակության բարձրացման տեսանկյունից, քանի որ հնարավորություն է տալիս սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի նորոգման, արդիականացման, նոր նմուշների մշակման հարցերում հնարավորինս զերծ մնալու այլ երկրներից կախվածությունից և զարգացնելու հայրենական արդյունաբերությունը:

Պաշտպանական բարեփոխումների ընթացքում «Ռազմարդյունաբերական համալիրի մասին» ՀՀ օրենքի ընդունմամբ ապահովվեց ռազմարդյունաբերության ոլորտը համակարգող միասնական նորմատիվ իրավական համակարգը: Համաձայն այդ օրենքի՝ ռազմարդյունաբերական գործունեությունը պետական պատվերի հիման վրա սպառազինության, ռազմական տեխնիկայի, ռազմամթերքի, ռազմատեխնիկական միջոցների մշակման, արդիականացման, արտադրության, վերականգնման, նորոգման, ծառայությունների մատուցման և սպասարկման աշխատանքների տնտեսական գործունեության ձևերի համակցություն է¹⁰: Օրենքով կարգավորվում են նաև պետական ռազմարդյունաբերական քաղաքականության ձևավորման և իրականացման հարցում իրավաբանական անձանց, անհատ ձեռնարկատերերի, ՀՀ գործադիր մարմինների միջև հարաբերությունները, ինչպես նաև պետության

¹⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության օրենքը ռազմարդյունաբերական համալիրի մասին», ՀՀ ՊՏ 2015.04.22/23(1112), 25.03.2015, Եր., «Հողված 2», Կետ 5, <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=97154>, հասանելի՝ 03.07.2022:

տնտեսական ու ֆինանսական հնարավորությունների շրջանակներում ներհանրապետական արտադրության տեսականու ընդլայնումը ժամանակակից սպառազինությամբ և ռազմական տեխնիկայով՝ պաշտպանական համակարգի ապահովման նպատակով¹¹: ՀՀ կառավարությունը հաստատեց ՀՀ ռազմարդյունաբերական համալիրի կազմակերպությունների գիտական, գիտաարտադրական և արտադրական ձեռքբերումների միասնական տեղեկատվական համակարգի ստեղծման ու վարման կարգը, նրա սուբյեկտների գործունեության վերաբերյալ ամփոփ ցուցակում այդ սուբյեկտների գրանցման և ռազմական կարիքների համար պետական պատվեր կատարող կազմակերպությանը բազային կարգավիճակ տալու կարգը¹², ՀՀ ռազմարդյունաբերական համալիրի սուբյեկտների երկարաժամկետ, միջնաժամկետ և կարճաժամկետ պետական աջակցության առաջնահերթությունները և աջակցության ձևերը¹³, իսկ ՀՀ վարչապետը հաստատեց ՀՀ ռազմարդյունաբերական հանձնաժողովին կից ռազմատեխնիկական և գիտահետազոտական խորհրդի կանոնադրությունն ու կազմը¹⁴:

Ազգային անվտանգության ապահովման համատեքստում կարևոր են ռազմարդյունաբերական ոլորտում արտասահմանյան առաջավոր փորձի ուսումնասիրությունը և տեղայնացման հնարավորությունների պարզումը, քանի որ նպատակ է դրվել ռազմարդյունաբերական համալիրը, պաշտպանական պատվերի բավարարումից բացի, դարձնել արտասահմանյան հայտնի կազմակերպությունների հետ մրցունակ: Ըստ այդմ՝ մեր ռազմավարական ծրագրերը պետք է հետևողականորեն համադասվեն զարգացած երկրների քաղաքականության հետ, իսկ բանակցությունների և փորձի փոխանակման բազմապիսի միջոցառումների գործիքարանով ապահովվի հայրենական ռազմական արդյունաբերության ոլորտում անհրաժեշտ արդյունքը: ԱՄՆ-ի և ՌԴ-ի փորձի

¹¹ Տե՛ս «Ռազմարդյունաբերական համալիրի մասին» ՀՕ-16-ՆՀՀ օրենքը, 25.04.2015, www.arils.am/DocumentView.aspx?docID=97154, հասանելի 03.07.2022:

¹² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության ռազմարդյունաբերական համալիրի գործունեության սուբյեկտների վերաբերյալ ամփոփ ցուցակի մշակման և վարման քարտազրման համակարգի ներդրման, ինչպես նաև ռազմարդյունաբերական համալիրի ամփոփ ցուցակում ռազմարդյունաբերական համալիրի գործունեության սուբյեկտների գրանցման և ռազմական կարիքների համար պետական պատվեր կատարող կազմակերպությանը բազային կարգավիճակ տալու կարգը հաստատելու մասին», ՀՀ կառավարության հմ. 920-Ն որոշում, 08.09.2018, www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=108080, հասանելի 03.07.2022:

¹³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության ռազմարդյունաբերական համալիրի գործունեության սուբյեկտների երկարաժամկետ, միջնաժամկետ և կարճաժամկետ պետական աջակցության առաջնահերթությունները և աջակցության ձևերը հաստատելու մասին», ՀՀ կառավարության որոշում, 06.10.2016, www.arlis.am/Dhocumentview.aspx?docID=108708, հասանելի 03.07.2022:

¹⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության ռազմարդյունաբերական հանձնաժողովին կից ռազմատեխնիկական և գիտատեխնիկական խորհրդի կանոնադրությունը և կազմը հաստատելու մասին», ՀՀ վարչապետի հմ. 199-Ա որոշում, 23.04.2016, www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=10447, հասանելի 03.07.2022:

հաշվառմամբ¹⁵՝ հարկավոր է ՀՀ ռազմարդյունաբերական կոմիտեի աշխատանքներին զուգահեռ զարգացնել ոլորտի գործակալությունների, ձեռնարկությունների գիտահետազոտական ու փորձակոնստրուկտորական աշխատանքները, ինչպես նաև պաշտպանական պատվերի շրջանակներում փոքր և միջին բիզնես ծրագրերը¹⁶:

Ստորև ներկայացնում ենք Հայաստանի Հանրապետությունում ռազմարդյունաբերական համալիրի զարգացման վրա իրենց անմիջական ազդեցություն ունեցող գործոնները:

Աշխատուժ: Բարձրորակ աշխատուժը ռազմարդյունաբերության զարգացման հիմնասյունն է, որը հատկանշվում է գիտատեխնիկական նվաճումներն արագ յուրացնելու և բարձրտեխնոլոգիական արտադրություններ նախաձեռնելու իր ունակությամբ: Մակայն նկատենք, որ դա Հայաստանում չի նպաստել նորարարական տնտեսության ձևավորմանը, որտեղ կգերակշռեին գիտատար արտադրական ոլորտները, ինչը կասկած է հարուցում, թե արդյոք բարձրորակ մարդկային կապիտալը, որը Խորհրդային Հայաստանի կարևոր համեմատական առավելությունն էր, շարունակում է պահպանվել նաև այսօր: Հայաստանում մարդկային կապիտալի զարգացման բարձր ցուցանիշը խորհրդային տարիներին կրթության ոլորտում կատարված ներդրումների ու ձեռքբերումների արդյունք էր, սակայն ներկայումս բարձրորակ աշխատուժի պահպանմանն ուղղված քայլեր չեն իրականացվում: Այս պայմաններում ակներև է, որ մոտ ապագայում Հայաստանը կարող է կորցնել բարձրորակ աշխատուժի առավելությունը, որի վերականգնման համար անհրաժեշտ կլինի ոչ մեկ տասնամյակ: Միաժամանակ պետք է նշենք, որ ռազմարդյունաբերության զարգացումը կարող է բարձրորակ աշխատուժի վերարտադրության լրացուցիչ խթան դառնալ՝ ձևավորելով համապատասխան պահանջարկ: Հավելենք նաև, որ Հայաստանում աշխատավարձի ցածր մակարդակի առավելությունների մասին տեսակետները ռազմարդյունաբերության պարագայում այլ նշանակություն են ստանում, քանի որ այդ ոլորտում աշխատելու համար պահանջվում են բարձր որակավորում և մասնագիտական ունակություններ, բայց եթե դա զուգակցվի ցածր աշխատավարձով և սոցիալական ապահովության ցածր մակարդակով, կնվազի աշխատանքի հեղինակությունը, ինչի հետևանքով կկրճատվեն ոլորտում գիտաշխատողների թիվը և որակական կազմը՝ արգելակելով զարգացումը¹⁷:

Բնական ռեսուրսներ: Հայաստանում առկա բնական ռեսուրսներ-

¹⁵ Տե՛ս **Дегтерев Д., Дегтерева Е.** Механизмы поддержки малого бизнеса в ВПК: опыт США, Центр военно-политических исследований, www.eurasian-defence.ru/?q=node/6520, հասանելի՝ 03.07.2022:

¹⁶ Տե՛ս **Տ. Քոչարյան, Ս. Կեզիջյան**, ՀՀ-ում «ԱԶԳ-ԲԱՆԱԿ» հայեցակարգի իրավա-նորմատիվային կոդմոորոշիչները, «Հայկական բանակ», Եր., 2016, № 4 (90), էջ 89:

¹⁷ Տե՛ս **Գ. Հարությունյան**, Հայաստանի ռազմարդյունաբերության զարգացման ներուժը, «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 2 (78), Եր., 2018, էջ 15-17:

րը, ինչպիսիք են պղինձը, մոլիբդենը, կապարը, ցինկը և դրանց հարակից տարրերը՝ ռենիումը, սելենը, գալիումը, գերմանիումը, տանտալը, կադմիումը, մագնեզիումը, ինդիումը, տիտանը, ցիրկոնիումը, կարող են բավարարել Հայաստանի նման մի քանի տասնյակ երկրների պահանջները: Խնդիրն այն է, որ բացակայում են այս ռեսուրսների հիմքով պատրաստի արտադրատեսակները, չեն կորզվում հանքաքարի հագվագյուտ տարրերը, որոնք համաշխարհային շուկայում հաճախ ավելի մեծ պահանջարկ ունեն և ավելի թանկ արժեն, քան գունավոր մետաղները: Մինչդեռ Հայաստանի գունավոր մետաղների պաշարները բավականին լավ հույս են ռազմարդյունաբերության, այն սպասարկող և հարակից արտադրությունների համար: Ինչ վերաբերում է ռազմարդյունաբերությունում լայն կիրառություն ունեցող ալյումինին, ապա նշենք, որ թեև Հայաստանում ալյումինի պաշարներ չկան, այնուամենայնիվ ներմուծված հումքով արտադրվում և արտահանվում է զգալի ծավալներով ալյումինե արտադրանք փայլաթիթեղ, և ըստ անհրաժեշտության՝ կարելի է հաջողությամբ նախաձեռնել նաև այլ տեսականու արտադրություն: Քանի որ Հայաստանում բավականին ինտենսիվ սկսել է քննարկվել լեռնամետալուրգիական թափոնների ներուժի արդյունավետ օգտագործման հիմնախնդիրը, դրանք վերամշակող տեխնոլոգիաների ներդրման պարագայում կարելի է միաժամանակ լուծել երկրում առկա բնապահպանական, տնտեսության խթանման և արտադրողականության աճին առնչվող խնդիրները¹⁸:

Ֆինանսական ռեսուրսներ: Պայմանավորված թողարկվող արտադրանքի սպառման շուկայի մենաշնորհացման բարձր աստիճանով՝ Հայաստանի ռազմարդյունաբերության ոլորտում ֆինանսական միջոցների ներգրավման խնդիրը բավականին սուր է դրված: Մասնավոր ներդրումների համար բացակայում են լրացուցիչ խթանները, քանի որ ներքին շուկան փոքր է, իսկ արտաքին շուկա դուրս գալը բավականին բարդ է: Բացի այդ՝ ռազմարդյունաբերության ոլորտում նորարարական արտադրությունների նախագծերը պահանջում են երկարաժամկետ ներդրումներ, ունեն մեծ կապիտալատարություն, ենթադրում են վենչուրային հսկայական բաղադրիչ, լավագույն դեպքում՝ ներդրված միջոցների հետզնման երկար ժամանակահատվածով: Ելնելով վերոգրյալից՝ առաջարկում ենք Հայաստանում ռազմարդյունաբերական ոլորտի զարգացման ներկա փուլում հիմնավոր բիզնես նախագծերի ֆինանսավորման համար ֆինանսական միջոցներ ներգրավել Մփյուռքից. 2016-ի Ապրիլյան քառօրյա և 2020 թվականի քառասունչորսօրյա պատերազմները վկայեցին, որ Մփյուռքը պատրաստակամ է աջակցելու ՀՀ ռազմարդյունաբերության զարգացմանը¹⁹:

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտը: ՏՏ ոլորտը կարող է

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 19:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 19-21:

ռազմարդյունաբերությունը ապահովել ավտոմատացված կառավարման համակարգերով, քարտեզագրման և օբյեկտների ճանաչման տեխնիկական միջոցներով, երաշխավորել տեղեկատվական անվտանգությունը: Մակայն Հայաստանում ռազմարդյունաբերական ու ՏՏ ոլորտի միջև համագործակցության աստիճանը բարձր չէ. բացակայում են արտադրական շղթաները, լավագույն դեպքում հայկական ձեռնարկությունները մասնակցում են արտասահմանյան ընկերությունների արտադրական շղթաներին, ինչը խոչընդոտում է ոլորտների փոխկապակցված զարգացման սիներգետիկ էֆեկտի դրսևորումը²⁰:

Տրանսպորտային, էներգետիկ և հեռահաղորդակցական ենթակառուցվածքներ: Ռազմարդյունաբերության ոլորտը պահանջում է տրանսպորտային, էներգետիկ և հեռահաղորդակցական զարգացած ենթակառուցվածքներ, սակայն Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում է Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից պարտադրված տրանսպորտային շրջափակման մեջ: Շրջափակման բացասական հետևանքները մեղմելուն ուղղված նախաձեռնություն կարելի է համարել Իրան-Հայաստան երկաթգծի կառուցման նախագիծը, ինչպես նաև Չինաստանի հետ «մեկ գոտի՝ մեկ ուղի» խոշոր նախագծի շրջանակներում համագործակցության ուղիների որոնումը²¹:

Պահանջարկ: Հայաստանը կարող է օգտագործել ԵՄՏՄ անդամակցության առավելությունները ինտեգրվելու ռուսաստանյան արդյունաբերական շղթաներին, ինչպես նաև զարգացնելու դեպի Պարսից ծոցի երկրներ ռուսական ռազմական արտադրանքի արտահանման հնարավորությունները: Նման մեխանիզմներով համագործակցության հեռանկարներ կարելի է ուրվագծել նաև Չինաստանի հետ հիշյալ նախագծի շրջանակներում ռազմատեխնիկական փոխգործակցությունը խորացնելու պարագայում: ԵՄ-ի հետ համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրի համատեքստում ՀՀ ՊՆ պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանը նախագիծ է մշակել, որի նպատակն է գնահատել «Մեկ գոտի՝ մեկ ուղի» նախաձեռնության շրջանակում Իրանի տարածքով անցնող Չինաստան-Եվրոպա նոր այլընտրանքային երկաթուղու գործարկման հնարավորությունը՝ Չինաստան-Իրան ծովային տարանցիկ ուղին «Պարսից ծոց-Սև ծով» մուլտի-մոդալ տրանսպորտային միջանցքին ինտեգրելու միջոցով²²:

Ամփոփելով կարող ենք եզրակացնել, որ թեև Հայաստանում ռազմարդյունաբերական ոլորտի զարգացումը պահանջում է զգալի ֆինանսական միջոցներ՝ արտադրական ենթակառուցվածքներն արդիականացնելու և վերագինելու, ԳՀՓԿԱ-ներն արդյունավետ կազմակերպելու, ռազմարդյունաբերության և հարակից ճյուղերի աշխուժացման

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 22:

²¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 25:

²² Տե՛ս նույն տեղը:

նպատակով պետական համարժեք քաղաքականություն վարելու համար, այնուամենայնիվ Հայաստանն ունի ռազմարդյունաբերության զարգացման զգալի ներուժ: Վերջինս փոխկապված է արտադրական այլ ոլորտների զարգացման հեռանկարների հետ և կարող է դառնալ Հայաստանի ընդհանուր տնտեսական համակարգի զարգացման նախապայման ու միաժամանակ ակնկալվող լավագույն նվաճում:

Ռազմական դիվանագիտություն: Ռազմական դիվանագիտությունը դիվանագիտության հատուկ ոլորտ է, որը անվտանգային և պաշտպանական քաղաքականությունում հետապնդում է պետության արտաքին քաղաքական շահերը: Ներկա աշխարհաքաղաքական զարգացումներին համընթաց՝ ռազմական դիվանագիտությունը վերածվել է արտաքին քաղաքական կարևորագույն ուղղություններից մեկի: Միջազգային հարաբերությունների տեսությունում և դիվանագիտական գիտությունում ռազմական դիվանագիտությանը չափազանց քիչ ուշադրություն է հատկացվում: Նմանապես նաև անվտանգային ոլորտում ռազմական դիվանագիտությունը ինչպես հարկն է ուսումնասիրված չէ: Կարծում ենք, որ ռազմական դիվանագիտության՝ որպես գիտական ճյուղ խորությամբ ուսումնասիրված չլինելը պայմանավորված է պաշտպանական և անվտանգային ոլորտների հետ վերջինիս անմիջական առնչությամբ: Որպես մեկ այլ պատճառ կարելի է դիտել գիտական աղբյուրներում կամ հեղինակների շրջանում «Ռազմական դիվանագիտություն» տերմինի զգալիորեն տարբեր մեկնաբանությունները: «Ռազմական դիվանագիտություն» խորագրի ներքո կատարված հետազոտությունները իհիստ բազմազան են և որպես հետևանք՝ մասնատված են ու միանշանակությունից զուրկ: Որոշ աղբյուրներում ռազմական դիվանագիտությունը մեկնաբանվում է որպես արտաքին անվտանգության ապահովման տեսանկյունից արտաքին քաղաքական ոչ բռնի բոլոր գործողությունների և ծրագրերի ամբողջություն²³: Մասնագիտական գրականության մեջ բավականին տարածված է ռազմական դիվանագիտության մեկ այլ սահմանում, համաձայն որի՝ ռազմական դիվանագիտություն նշանակում է պաշտպանության նախարարության ռազմական և քաղաքացիական ուժերի գործունեություն, որն իրականացվում է արտաքին քաղաքական նպատակների իրականացման համար և չի կրում մարտական բնույթ²⁴: Այս մոտեցումը կիսում է ամերիկացի վերլուծաբան Մ. Էդմոնդսը, ով ռազմական դիվանագիտությունը բնորոշում է որպես «զինված ուժերի օգտագործում ռազմական գործողություններից բացի, այլ ոլորտ-

²³ Տե՛ս **Matsuda Y.**, An essay on China's military diplomacy: examination of intentions in foreign strategy, "NIDS Security Reports," The National Institute for Defense Studies, 2006, էջ 7, http://www.nids.mod.go.jp/english/publication/kiyo/pdf/bulletin_e2006_2_Matsuda.pdf, հասանելի՝ 03.07.2022:

²⁴ Տե՛ս **Pajtinka E.**, Military Diplomacy and Its Present Functions, in Security Dimensions, International and National Studies, № 20, 2016, էջ 182:

ներում՝ արտերկրում պետական շահերը խթանելու նպատակով²⁵։ Բրիտանացի գիտնականներ Անդրեյ Քոթթեյը և Էնթոնի Ֆորսթերը իրենց հերթին ռազմական դիվանագիտությունը բնութագրում են որպես զինված ուժերի և պաշտպանության նախարարության կառուցվածքային ստորաբաժանումների համատեղ՝ ոչ ռազմական օգտագործում արտաքին և անվտանգային քաղաքականությունում²⁶։ Հնդիկ հեղինակ Կոդենդերա Մութաննան ռազմական դիվանագիտությունը սահմանում է որպես պետության կողմից վարվող դիվանագիտության մեջ զինված ուժերի օգտագործում²⁷։ Մլովակ հետազոտող Շքվրդան ռազմական դիվանագիտությունը համարում է դիվանագիտության համատեքստում զինված ուժերի իրականացրած գործունեություն²⁸։ Ըստ սլովակ մեկ այլ հետազոտողի՝ Ռուսինյակի՝ ռազմական դիվանագիտությունը ռազմական փորձագետների կողմից (անվտանգային և քաղաքական հարցերում) իրականացվող գործունեություն է²⁹։

Ելնելով վերոհիշյալից՝ ռազմական դիվանագիտությունը կարող ենք սահմանել որպես պաշտպանական կառույցների, ինչպես նաև պետական այլ մարմինների կողմից իրականացվող գործունեություն, որը նպատակաուղղված է ապահովելու պետության արտաքին շահերը քաղաքական և անվտանգային ոլորտներում, և որի գործունեությունը հիմնված է բանակցությունների և դիվանագիտական գործիքների կիրառման վրա։ Ռազմական դիվանագիտության նման սահմանումը ենթադրում է պետության անվտանգության ապահովմանն ուղղված արտաքին ռազմական քաղաքականությունում դիվանագիտական գործունեության տարբեր տեսակների, այդ թվում մշակութային դիվանագիտության ներառում։ Հայաստանի Հանրապետության կողմից վարվող ռազմական դիվանագիտության մեջ մշակութային դիվանագիտության անհրաժեշտությունը ընդգծել է նաև բրիտանացի լրագրող և ռեժիսոր Ջեյք Հանրահանը, ով 2020 թվականի Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ գտնվում էր Արցախի Հանրապետությունում։ Ըստ Ջեյք Հանրահանի՝ Ղարաբաղյան հակամարտության վերջնական լուծման համար Հայաստանը պետք է ռազմական դիվանագիտության մեջ ներառի նաև մշակութային դիվանագիտությունը և Արցախի Հանրապետության հայկական մշակութային ժառանգությունը հնարավորինս

²⁵ Edmonds M., Beyond the horizon: Defence, diplomacy and South Africa's naval opportunities, in South African Institute of International Affairs and the Centre for Defence and International Security Studies, 1998, p. 106.

²⁶ Տե՛ս Cottey A., Forster A., Reshaping Defence Diplomacy: New Roles for Military Cooperation and Assistance, in Oxford University Press, New York, 2004, էջ 6:

²⁷ Տե՛ս Muthanna K., Military diplomacy, in Journal of Defence Studies, 2011, № 1, էջ 2:

²⁸ Տե՛ս Škvrnda F., Medzinárodná bezpečnosť a vojenská diplomacia, Hospodárska diplomacia v 21. storočí. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie poriadanej pri príležitosti 70. narodenín prof. JUDr. Ľudovíta Tótha, CSc. Vydavateľstvo Ekonóm, Bratislava, 2005, էջ 137:

²⁹ Տե՛ս Rusiňák P., Dimenzie diplomacie, P. Rusiňák, B. Mattoš, J. Rusiňáková, L. Meričková, M. Polgár, Diplomacia – úvod do štúdia, Ekonóm, Bratislava, 2012, էջ 51:

շատ լուսաբանի ու ներկայացնի միջազգային հանրությանը, դրանով իսկ Արցախի ժողովրդի ազատ ինքնորոշման իրավունքի համար ստեղծի հավելյալ իրավական բազա՝ հիմնված պատմական և մշակութային ժառանգության վրա³⁰: Բրիտանացի անկախ ռեժիսոր Էմիլի Գեսսենը, ով նույնպես գտնվում էր Արցախի Հանրապետությունում 2020 թվականի Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ, իր հերթին ևս մատնանշում է ռազմական դիվանագիտության մեջ մշակութային դիվանագիտություն ներգրավելու անհրաժեշտությունը: Էմիլի Գեսսենը գտնում է, որ անհրաժեշտ է հնարավորինս շատ լուսաբանել հայկական մշակութային կոթողները, դրանով Հայաստանը դարձնել գայթակղիչ միջազգային հանրության և օտարերկրյա ներդրողների համար, ինչը կնպաստի Հայաստանի միջազգային վարկանիշի բարձրացմանը, իսկ օտարերկրյա ներդրումները լրացուցիչ անվտանգային երաշխիքներ կստեղծեն Հայաստանի համար³¹:

Ռազմական դիվանագիտությունը կարելի է բաժանել երկու տիպի՝ պասիվ և ակտիվ: Պասիվ ռազմական դիվանագիտությունն իրականացվում է ռազմական կցորդների կողմից. ակտիվը՝ խաղաղապահ առաքելությունների միջոցով: Ռազմական դիվանագիտության արդյունավետությունը անմիջականորեն պայմանավորված է համապատասխան պաշտոնատար անձանց հետ օպերատիվ կապ հաստատելու և որոշակի միջոցառումներին նրանց մասնակից դարձնելու հանգամանքով: Այս պարագայում անհրաժեշտություն է առաջանում ավելի ակտիվ համագործակցելու այն երկրների հետ, որոնք տվյալ երկրի ռազմական դիվանագիտության համար առանցքային դեր են խաղում, ունենալով համապատասխան պաշտոնյաներ՝ ռազմական կցորդներ: Ցանկացած երկրում ռազմական կցորդ նշանակելու հանգամանքը, նույնիսկ միջազգային մեծածավալ ռազմական ծրագրերի բացակայության պարագայում, վկայում է այն մասին, որ ուղարկող երկիրը առանձնակի կարևորություն է տալիս հավատարմագրող երկրի հետ իր ռազմաքաղաքական համագործակցությանը:

Խաղաղապահ առաքելությունները ենթադրում են միջնորդական առաքելություններ և բանակցություններ: Խաղաղապահները հակամարտության զսպման երաշխավորներ են, սակայն խաղաղապահ առաքելությունները չեն սահմանափակվում միայն հակամարտությունների զսպմամբ, այլ նաև ներառում են կանխարգելիչ խաղաղապահություն, պատերազմի սահմանափակում, պատերազմի աշխարհագրության սահմանափակում, հակամարտության ինտենսիվության մեղմում և հրադադարից հետո խաղաղության պահպանում: Հետագոտող

³⁰ Տե՛ս Ջեյք Հանրահանի հետ ատենախոս Ա. Մնացականյանի հարցազրույցը, Եր., 15.02.2021, չտպագրված:

³¹ Տե՛ս Էմիլ Գեսսենի հետ ատենախոս Ա. Մնացականյանի հարցազրույցը, Եր., 18.02.2021, չտպագրված:

Բարբարե Նաջիմդին, ուսումնասիրելով ՄԱԿ-ի խաղաղապահ առաքելությունները Պակիստանում, դրանք անվանում է բուֆերային գոտի հակամարտող կողմերի միջև³²: Հետագոտող Բիերդսլի Քանինգհեմը խաղաղապահ առաքելությունները անվանում է «կանխարգելիչ դիվանագիտություն»՝ նշելով, որ վերջիններս՝ որպես ռազմական դիվանագիտության ակտիվ տեսակ, կանխարգելում են ռազմական գործողությունների հետագա զարգացումը, ինչով և կրճատում են կողմերի մարդկային և նյութական կորուստները³³:

АНЖЕЛА МНАЦАКАНЯН – Основы обеспечения военной безопасности Республики Армения. – В контексте обеспечения национальной безопасности Республике Армения необходимо следовать всем геополитическим событиям. В период меняющихся международных и региональных реалий, когда дипломатия в любой момент может быть заменена военной силой, официальный Ереван должен активно включаться в международные военно-политические процессы, вступая в различные региональные и международные организации, используя определенные преимущества и беря на себя определенные обязательства. В статье рассматриваются и анализируются принципы обеспечения военной безопасности Республики Армения, в частности реформы оборонной сферы, развитие военно-промышленного комплекса и военная дипломатия.

Ключевые слова: оборонные реформы, развитие военно-промышленного комплекса, военная дипломатия, военная безопасность, строительство армии, вооруженные силы

ANZHELA MNACAKANYAN – The Foundations of Ensuring the Military Security of the Republic of Armenia. – To ensure national security, the Republic of Armenia must follow all geopolitical developments. In the period of changing international and regional realities, when diplomacy can be replaced by military force at any time, official Yerevan should be actively involved in global military-political processes by joining various regional and international organizations, taking advantage of specific advantages, and assuming certain obligations. The article examines and analyzes the fundamentals of ensuring the military security of the Republic of Armenia, particularly the reforms of the defense sector, the development of the military-industrial complex and military diplomacy.

Keywords: defense reforms, development of the military-industrial complex, military diplomacy, military security, army building, armed forces

³² St' u **Najimdeen B.**, UN Peacekeeping Operations and Successful Military Diplomacy: A Case Study of Pakistan, in NUST Journal of International Peace & Stability 2020, Vol. III (1), էջ 15:

³³ St' u **Beardsley K.**, Cunningham D, and White P., Diplomacy, Peacekeeping and the Severity of Civil War, 2016, էջ 4, http://www.davidcunninghampolisci.com/uploads/4/2/9/7/42974855/bew_unsc_conflict_violence.pdf, հասանելի՝ 03.07.2022:

ՌԴ ՆԿԱՏՄԱՍԲ ԿԻՐԱՌՎՈՂ ՊԱՏԺԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

ԳՈՌ ՊԵՏՏՐՈՍՅԱՆ

2022 թ. Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցներն ամենաձավալունն են համաշխարհային պատմության մեջ: Պատժամիջոցների քաղաքական ու տնտեսական հետևանքները գրավում են հասարակության և գիտական հանրության ուշադրությունը: Սույն հոդվածը հիմնված է Գ. Հոֆբաուերի, Ջ. Սքոթի և Ք. Էլիոթի առաջ քաշած պատժամիջոցների արդյունավետության դասական ակադեմիական հայեցակարգային մոդելի վրա: Վերլուծել ենք պատժամիջոցներ կիրառող և պատժամիջոցների թիրախում հայտնված պետությունների ՀՆԱ-ները, արտաքին առևտրի կառուցվածքն ու համամասնությունը, պատժամիջոցների կարճաժամկետ, միջնաժամկետ և երկարաժամկետ քաղաքատնտեսական ազդեցությունը:

Բանալի բառեր – պատժամիջոցներ, միջազգային հարաբերություններ, քաղաքական ճնշում, տնտեսական մրցակցություն, Ռուսաստանի Դաշնություն

Պատժամիջոցների կիրառմամբ քաղաքական նպատակներին հասնելու արդյունավետությունը պայմանավորված է տնտեսական և քաղաքական տասնյակ կախյալ փոփոխականներով: Թեմայի վերաբերյալ կարևոր ակադեմիական աշխատանքում Գ. Հոֆբաուերը, Ջ. Սքոթը և Ք. Էլիոթը պատժամիջոցների հաջողության համար առավելապես կարևորում են հետևյալ տնտեսական փոփոխականները՝ 1) պատժամիջոց կիրառող պետության/պետությունների ՀՆԱ-ն պետք է առնվազն տասն անգամ գերազանցի պատժամիջոցների թիրախում հայտնված պետության ՀՆԱ-ն, 2) թիրախավորված պետության արտաքին առևտրի առնվազն 1/3-ը պետք է լինի կիրառող պետությունների հետ և 3) պատժամիջոցները պետք է թիրախավորեն տնտեսության առավել զգայուն ոլորտները, որպեսզի վնասը լինի բազմապատիկ¹: Ըստ հեղինակների՝ տնտեսական այս փոփոխականների առկայությունն անհրաժեշտ, սակայն պատժամիջոցների հաջողության ոչ բավարար պայման է:

Ըստ տարբեր հաշվարկների՝ ՌԴ ՀՆԱ-ն կազմում է համաշխար-

¹ Տե՛ս Gary Clyde Hufbauer, Jeffrey Schott, Kimberly Ann Elliott, Barbara Oegg, *Economic Sanctions Reconsidered*, third edition edition, Peterson Institute for International Economics, 2009, էջ 99:

հային ՀՆԱ-ի 2.5-ից 3%-ը², մինչդեռ ՌԴ-ի նկատմամբ պատժամիջոցներ կիրառող պետությունների ՀՆԱ-ների հանրագումարը հավասարվում է համաշխարհային ՀՆԱ-ի մոտ կեսին³: 2020 թ. դրությամբ, ՌԴ արտաքին առևտրի կեսից ավելին բաժին էր ընկնում այն պետություններին, որոնք այժմ պատժամիջոցներ են կիրառում ՌԴ-ի նկատմամբ⁴: Ռուսաստանի նկատմամբ պատժամիջոցները համապատասխանում և անգամ գերազանցում են հեղինակների առաջ քաշած տեսական մոդելի երրորդ կեսը՝ թիրախավորելով երկրի տնտեսության գրեթե բոլոր ոլորտները: Հետևապես, Հ.Ս.Է.-ի տեսության տրամաբանության համաձայն՝ պատժամիջոցների կիրառման սպառնալիքն անգամ կարող էր զսպել Ռուսաստանին Ուկրաինայի նկատմամբ ռազմական գործողություններ նախաձեռնելու հարցում: Բայց պատժամիջոցների սպառնալիքը գործնականում ոչ միայն չկանխեց և հետագայում չկանգնեցրեց ռազմական գործողությունները, այլև ավելի սրեց լարվածությունը: Առաջանում է տրամաբանական հակասություն տեսական մոդելի և Ռուսաստանի նկատմամբ իրականացվող պատժամիջոցային քաղաքականության միջև:

Ստեղծված տրամաբանական խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ ենք համարում քննել Ռուսաստանի արտաքին առևտրի կառուցվածքը, Ռուսաստանի և նրա նկատմամբ պատժամիջոցներ կիրառող պետությունների առևտրային կապերը, ինչպես նաև պատժամիջոցների հակազդեցությունը վերջիններիս վրա: Վերջին տասնամյակում Ռուսաստանի ՀՆԱ-ում արտաքին առևտրի մասն ունեցել է շարունակական նվազման միտում⁵: Այս հանգամանքը մեծապես պայմանավորված է 2014 թ. -ից ՌԴ-ի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցներով: Արևմուտքի պատժամիջոցների առաջին փուլի հաղթահարման նպատակով Ռուսաստանը փորձել է, մի կողմից՝ տնտեսությունը կառուցել ինքնաբավության սկզբունքով, մյուս կողմից՝ հնարավորինս բազմազանեցնել այն: Ռուսական տնտեսության առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ առանց նավթի և գազի արտահանման Ռուսաստանի արտաքին առևտրի տեսակարար կշիռը կազմում է ՀՆԱ-ի ընդամենը 25%-ը⁶: Հետևապես, ռուսական արտահանումների շուկայում ամենից խոցելին էներգակիրների և հանքանյութերի արտահանման ո-

² Տե՛ս Russia: Share of global gross domestic product (GDP) adjusted for Purchasing Power Parity (PPP) from 2016 to 2026, հասանելի է՝ <https://www.statista.com/statistics/271379/russias-share-of-global-gross-domestic-product-gdp/>

³ Տե՛ս NATO - North Atlantic Treaty Organization, հասանելի է՝ <https://countryeconomy.com/countries/groups/nato>

⁴ Տե՛ս The Observatory of Economic Complexity (OEC) on Russia, հասանելի է՝ <https://oec.world/en/profile/country/rus/?subnationalTimeSelector=timeYear>

⁵ Տե՛ս Russian Federation Trade (% of GDP) at World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files, https://data.worldbank.org/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS?end=2019&locations=RU&name_desc=false&start=1960

⁶ Տե՛ս The Observatory of Economic Complexity (OEC) on Russia, հասանելի է՝ <https://oec.world/en/profile/country/rus/?subnationalTimeSelector=timeYear>

լորտն է, որը կազմում է Ռուսաստանից արտահանվող ապրանքների ծավալի գերակշիռ մասը՝ շուրջ 60%-ը⁷: Սակայն ռուսական տնտեսության տեսականորեն խոցելի կողմը գործնականում նաև նրա ուժեղագույն կողմն է, քանի որ Ռուսաստանը բնական գազի արտահանման համաշխարհային առաջատարն է, ինչպես նաև ունի աշխարհում ամենամեծ գազային պահուստները: ԵՄ-ն Ռուսաստանից ներմուծում էր գազի սպառման 40%-ից ավելին, նավթի և նավթամթերքի 30%-ից և ածխի 40%-ից ավելին⁸: ԵՄ անդամ մի շարք պետություններ 2020 թ. դրությամբ բնական գազն ամբողջությամբ ստանում էին ՌԴ-ից, իսկ ԵՄ առաջատար տնտեսություններ ունեցող պետությունների՝ Գերմանիայի, Ավստրիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի գազի և նավթի սպառման կեսը մատակարարում էր ՌԴ-ն⁹: 2020 թ. միայն ռուսական «Գազպրոմ» ընկերությունը արտահանել է 185 մլրդ խմ բնական գազ, որի 10%-ը բաժին է ընկել Գերմանիային: Ռուսական գազից ԵՄ-ի հրաժարվելը գործնականում անհնար է պատկերացնել, քանի որ այլընտրանքային արդյունահանողներ և լոգիստիկ կապեր գոյություն չունեն: Հետաքրքրական է, որ Միջազգային էներգետիկ գործակալությունը ԵՄ-ի համար խորհրդատվություն է պատրաստել մեկ տարվա ընթացքում ռուսական գազամատակարարումների կրճատման մասին: Այս խորհրդատվության համաձայն՝ ԵՄ-ն պետք է ավելացնի գազի ներկրումն Ադրբեջանից և Նորվեգիայից, արագացնի արևային էներգիայի զարգացումը, աեկ-ները վերագործարկի արդեն 2022 թվականին¹⁰: Սակայն գործնականում այս խորհրդատվությունն իրագործելը և ԵՄ-ի կողմից ռուսական էներգակիրներից հրաժարվելը կարճաժամկետ հեռանկարում անիրագործելի են, քանի որ այն ավելի մեծ վնաս կհասցնի Եվրոպայի տնտեսությանը, արդյունաբերողներին և քաղաքացիներին, քան ՌԴ-ին: Անհրաժեշտ է ընդգծել նաև այն հանգամանքը, որ Ուկրաինան ևս չէր դադարեցնում իր տարածքով ՌԴ-ից դեպի ԵՄ գազի մատակարարումները՝ միաժամանակ մեղադրելով այլ պետությունների, որ վերջիններս չեն միանում ՌԴ-ի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցներին:

ԵՄ առանձին պետությունների՝ ռուսական նավթի մատակարարումներից հրաժարվելը տեսականորեն կարելի է հնարավոր համարել՝ հաշվի առնելով նավթային այլ շուկաների առկայությունը և լոգիս-

⁷ Տե՛ս Official website of World Bank, Russia Trade, հասանելի է՝ <https://wits.worldbank.org/countrysnapshot/en/RUSSIA/textview#:~:text=RUSSIA%2C%20Exports%20of%20goods%20and,percentage%20of%20GDP%20is%2028.54%20%25>.

⁸ Տե՛ս Energy imports dependency, Eurostat, հասանելի է՝ <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy/bloc-2c.html#carouselControls?lang=en>

⁹ Տե՛ս Statista Share of gas supply from Russia in Europe in 2020, by selected country, հասանելի է՝ <https://www.statista.com/statistics/1201743/russian-gas-dependence-in-europe-by-country/>

¹⁰ Տե՛ս How Europe can cut natural gas imports from Russia significantly within a year, International Energy Agency report, 03 March 2022, հասանելի է՝ <https://www.iea.org/news/how-europe-can-cut-natural-gas-imports-from-russia-significantly-within-a-year>

տիկ հնարավորությունները: Սակայն ԵՄ ընդհանուր շուկայից ռուսական նավթի դուրսմղումը ևս գործնականում անհնար է, քանի որ ՌԴ-ից դեպի ԵՄ շուկա նավթի օրական մատակարարումները գերազանցում են 2 մլն բարելը¹¹: Եթե անգամ տեսականորեն կարելի է թույլատրելի համարել անհրաժեշտ քանակի նավթի արդյունահանումը, ապա վերջինիս տեղափոխման խնդիրները չունեն այժմեական լուծում: Ակնհայտ է, որ ԵՄ-ն կփորձի հնարավորինս բազմազանեցնել էներգակիրների ներմուծումը, սակայն ԵՄ-ի՝ ռուսական էներգակիրներից ամբողջությամբ հրաժարվելը հնարավոր է պատկերացնել առնվազն միջնաժամկետ հեռանկարում: Այդ ընթացքում ՌԴ-ն ևս փորձելու է ապակենտրոնացնել իր էներգակիրների արտահանման շուկաները առավելապես չինական և հնդկական շուկաների հաշվին:

Ի տարբերություն ԵՄ-ի՝ ԱՄՆ-ն ամբողջությամբ արգելել է ՌԴ-ից էներգակիրների ներմուծումը, սակայն դա զգալի վնաս չի կարող հասցնել ռուսական արտահանումներին, ուստի և տնտեսությանը, քանի որ ՌԴ-ի և ԱՄՆ-ի միջև առևտրաշրջանառությունը 2021 թ. կազմել է 16 մլրդ դոլար: Ընդ որում ընդհանուր առևտրաշրջանառության մեկ երրորդը ռուսական նավթամթերքի ներմուծումից էր¹²: Հետևապես, ամերիկյան առևտրային ուղղակի պատժամիջոցները չէին կարող զգալի վնաս հասցնել Ռուսաստանի տնտեսությանը, մինչդեռ անորոշություն էներգակիրների շուկայում առաջացրել է վառելիքի գների կտրուկ տատանումներ: Վառելիքը ԱՄՆ-ի տնտեսության համար ունի կենսական նշանակություն մարդկանց տեղաշարժի և ծառայությունների շղթան ապահովելու տեսանկյունից: Վառելիքի գների թանկացումը հանգեցրել է շղթայական թանկացման, և ըստ ԱՄՆ աշխատանքի գործակալության, 2022 թ. փետրվարին ինֆլյացիան ԱՄՆ-ում կազմել է գրեթե 8%¹³: Սպառողական ծախսերը կազմում են ԱՄՆ ՀՆԱ-ի 2/3-րդը¹⁴: Թանկացումների պատճառով կարճաժամկետ հեռանկարում աճելու են մարդկանց կենցաղային ծախսերը, սահմանափակվելու են նոր ներդրումները, նվազելու է տնտեսական ակտիվությունը, դանդաղելու է տնտեսական աճը: Սակայն միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում ԱՄՆ-ն Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցների պատճառով էական տնտեսական վնասներ չի կրի՝ ի տարբերություն ԵՄ պետությունների: Ավելին, նավթի և գազի արդյունահան-

¹¹ Տե՛ս *Насколько мир зависит от российской нефти и газа?*, BBC.com, 8 марта 2022:

¹² Տե՛ս *The Observatory of Economic Complexity (OEC) on Russia-US trade*, հասանելի է՝ [https://oec.world/en/profile/bilateral-country/usa/partner/rus#:~:text=Russia%2DUnited%20States%20In%202020,and%20Crude%20Petroleum%20\(%24979M\)](https://oec.world/en/profile/bilateral-country/usa/partner/rus#:~:text=Russia%2DUnited%20States%20In%202020,and%20Crude%20Petroleum%20(%24979M))

¹³ Տե՛ս *Olivia Rockeman*, U.S. Inflation Hit Fresh 40-Year High of 7.9% Before Oil Spike, 10 March 2022, հասանելի է՝ <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-03-10/u-s-inflation-hits-fresh-40-year-high-of-7-9-before-oil-spike>

¹⁴ Տե՛ս *Collin Eaton*, How Much Oil Does the U.S. Import From Russia and Why Did Biden Ban It?, 21 April 2022, հասանելի է՝ <https://www.wsj.com/articles/why-does-the-u-s-still-buy-russian-oil-11646151935>

ման համաշխարհային առաջատարը հենց ԱՄՆ-ն է: Այդ ոլորտն ամերիկյան տնտեսության առաջատար ճյուղերից է, որտեղից գներացվում են ավելի քան 180 մլրդ հարկային եկամուտներ¹⁵: Ստեղծված իրավիճակը նոր հնարավորություն է՝ առավել ընդլայնելու ամերիկյան թերթաքարային նավթարդյունաբերությունը: Այս ճգնաժամային պայմաններում ԵՄ մի շարք պետությունների համար ռուսական էներգակիրների փաստացի միակ փոխարինողն է դառնում ԱՄՆ-ն՝ ինչպես արդյունաբերական ծավալների հզորությամբ, այնպես էլ փոխադրումների հնարավորություններով: Ռուսաստանի նկատմամբ պատժամիջոցների մեկնարկից հետո ամերիկյան «Շելվորն» (Chevron)¹⁶ կազմակերպության բաժնետոմսերը երկու շաբաթվա ընթացքում թանկացել էին ավելի քան 25%-ով¹⁷: Այսպիսով, ԱՄՆ-ն մի կողմից ավելի է մեծացնելու սեփական արդյունաբերությունը, մյուս կողմից քաղաքական-տնտեսական ազդեցությունը ԵՄ-ի նկատմամբ:

Այսպիսով, ևս մեկ անգամ կարող ենք արձանագրել, որ պատժամիջոցների արդյունավետության տեսանկյունից Հ.Ս.Է.-ի առաջ քաշած առաջին երկու փոփոխականներն անհրաժեշտ, սակայն ոչ բավարար պայմաններ են: Առաջին երկու փոփոխականներն առավելապես արտացոլում են ուժերի այն հարաբերակցությունը, որը գոյություն ունի հակամարտության սրացման և պատժամիջոցների սահմանման պահին, իսկ հեղինակների առաջադրած անհրաժեշտ երրորդ փոփոխականի՝ պատժամիջոցների բազմապատկող ազդեցության դիտարկումը թույլ է տալիս ավելի լավ պատկերացնել պատժամիջոցների կարճաժամկետ, միջնաժամկետ և երկարաժամկետ ազդեցությունը:

ՌԴ-ի նկատմամբ պատժամիջոցները թիրախավորում են տնտեսության բոլոր ոլորտները: Մենք արդեն անդրադարձել ենք ՌԴ-ից էներգակիրների արտահանումների սահմանափակման խնդրին: Սակայն կիրառվող պատժամիջոցների տրամաբանությունը և ազդեցությունը ճիշտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է դիտարկել ՌԴ տնտեսության կառուցվածքը: ՌԴ ՀՆԱ-ն ունի հետևյալ կառուցվածքը՝ արդյունաբերություն՝ 26%, հանքարդյունաբերություն՝ 21%, պետական հատված՝ 18%, տրանսպորտ՝ 15%, հաղորդակցային ծառայություններ՝ 7%, շինարարություն՝ 8%, գյուղատնտեսություն՝ 5%¹⁸: Ինչպես երևում է, Ռուսաստանի տնտեսության

¹⁵ Տե՛ս David Wethe and Catarina Saraiva, U.S. Oil Boom Towns Risk Ghost Town Future, Bloomberg, March 26, 2022, հասանելի է՝ <https://www.bloomberg.com/news/features/2022-03-26/what-happens-to-u-s-oil-boom-towns-when-fossil-fuel-industries-go-away>

¹⁶ «Շելվորն» էներգակիրների արդյունահանմամբ, վերամշակմամբ և վաճառքով զբաղվող աշխարհի խոշորագույն կազմակերպություններից մեկն է: Առավել մանրամասն տե՛ս կազմակերպության պաշտնական կայքում, հասանելի է՝ <https://www.chevron.com/about>

¹⁷ Տե՛ս **Артур Арутюнов**, Европа хочет отказаться от российского нефтегаза: чьи акции могут вырасти, 31 Марта 2022, Forbes, հասանելի է՝ <https://www.forbes.ru/investicii/460745-evropa-hocet-otkazat-sa-ot-rossijskogo-neftegaza-c-i-akcii-mogut-vyrasti>

¹⁸ Տե՛ս Росинфостат, Валовой внутренний продукт России в текущих ценах (2021 թ. դրությամբ), հասանելի է՝ <https://rosinfostat.ru/vvp/>

համար առանցքային է ոչ միայն հանքարդյունաբերության ոլորտը, որին արդեն անդրադարձել ենք, այլև արդյունաբերությանը:

Կարճաժամկետ և միջնաժամկետ հեռանկարում ռուսական արդյունաբերության վրա լուրջ ազդեցություն է թողնելու ֆինանսական պատժամիջոցների կիրառումը: Ռուսաստանյան բանկերի նկատմամբ պատժամիջոցները, ինչպես նաև արևմտյան ակտիվների ներգրավման արգելքը կարճաժամկետ հեռանկարում փաստացի անհնար են դարձնելու նոր ներդրումները ռուսական արդյունաբերության ոլորտում: Ռուսաստանյան տասնյակ առաջատար ձեռնարկատերեր հայտնվել են արևմտյան պատժամիջոցների առանցքում, սառեցվել են նրանց ակտիվները արևմտյան ֆինանսական կառույցներում, առգրավվել է նրանց պատկանող գույքը, արգելվել է պատժամիջոցների տիրույթում հայտնված գործարարների և նրանց պատկանող կազմակերպությունների հետ առևտրային և ֆինանսական գործարքներ կատարելը¹⁹: Master և Visa համակարգերի կասեցումը, ռուսաստանյան խոշոր բանկերի անջատումը SWIFT համակարգից ևս կարճաժամկետ հավելյալ դժվարություններ են ստեղծում ռուսական արդյունաբերական համալիրի համար: Մակայն միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում ռուսական արդյունաբերության վրա առավել ծանր է ազդելու տասնյակ արևմտյան մասնավոր կազմակերպությունների՝ ՌԴ-ում ձեռնարկատիրությամբ զբաղվելուց հրաժարվելը: ՌԴ-ում իրենց գործունեությունը կասեցրել են ինքնաթիռաշինական համաշխարհային առաջատարներ եվրոպական «Էյրբասն» ու ամերիկյան «Բոինգը», ավտոմոբիլային արդյունաբերության ոլորտում՝ համաշխարհային առաջատարներ «Ջեներալ մոթորսը», «Տոյոտան» և տասնյակ այլ կազմակերպություններ: Ընդ որում՝ նրանք դադարեցրել են նաև պահեստամասերի մատակարարումները, հրաժարվել են սպասարկել ռուսական ինքնաթիռները²⁰: Ռուսական արդյունաբերական տասնյակ կազմակերպություններ հայտնվել են գոյաբանական խնդրի առջև: ՌԴ-ում մի շարք արդյունաբերական գործարաններ համարվում են քաղաքաստեղծ ձեռնարկություններ, ուստի այս ընկերությունների հնարավոր սնանկացումը կարող է հանգեցնել սոցիալ-տնտեսական նոր խնդիրների, որոնք մեղմելու նպատակով պետությունը պետք է իրականացնի սոցիալական նոր ծրագրեր, փոխհատուցի փաստացի գործազուրկ մնացած մարդկանց աշխատավարձերը: Պետական հատկացումները և պետական հատվածի ծախսերն ավելանալու են, իսկ բյուջետային եկամուտների ծավալի մեծացման համար այլընտրանքային աղբյուր-

¹⁹ St u Кто из политиков, военных и бизнесменов попал под санкции из-за обострения на Украине, 24 февраля 2022 г., հասանելի է՝ <https://www.forbes.ru/society/456743-cto-iz-politikov-voennyh-i-biznesmenov-popal-pod-sankcii-iz-za-obostreniya-na-ukraine>

²⁰ St u Irina Ivanova, Kate Gibson, These are the companies that have pulled out of Russia since its invasion of Ukraine, MARCH 11, 2022, հասանելի է՝ <https://www.cbsnews.com/news/russia-ukraine-corporations-pull-out-invasion/>

ներ չեն գոյանալու: Տրանսպորտային միջոցների արտադրման, ներկրման և սպասարկման ոլորտի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցները միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում ազդելու են նաև տրանսպորտային ոլորտի վրա, քանի որ վերանորոգումը դառնալու է գործնականում անհնար:

Բացի առևտրային և ֆինանսական պատժամիջոցներից՝ Արևմուտքը Ռուսաստանի նկատմամբ վարում է նաև տեխնոլոգիական և տեղեկատվական ռեսուրսների սահմանափակման քաղաքականություն: Համացանցը և տեղեկատվական տեխնոլոգիաները ժամանակակից տնտեսությունների և հասարակությունների լոկոմոտիվն են: Դրանք անսահմանափակ հնարավորություններ են տալիս ոչ միայն հաղորդակցվելու, այլև ինքնակրթվելու, նպաստում են մարդկային կապիտալի զարգացմանը, հեշտացնում տնտեսական գործունեությունը: Համացանցը հնարավորություն է ընձեռում հաջողակ կազմակերպություններին դուրս գալու միջազգային շուկաներ: Պատժամիջոցների հետևանքով արևմտյան տեխնոլոգիական տասնյակ կազմակերպություններ լքել են ռուսական շուկան, արգելվել է նրանց ծրագրերի օգտագործումը Ռուսաստանի տարածքում²¹: Տարբեր պատժամիջոցներից տուժել են նաև ռուսական տեխնոլոգիական կազմակերպությունները, որոնց մի հատվածը ստիպված է եղել հեռանալ Ռուսաստանից, վերագրանցվել այլ պետությունների տարածքում: Ռուսական տեխնոլոգիաների առաջատար «Յանդեքս» կազմակերպությունը հայտնվել է ծանր դրության մեջ՝ արևմտյան շուկաներից դուրս մղվելու հետևանքով²²:

Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող տեխնոլոգիական պատժամիջոցները չեն ավարտվում միայն ծրագրային սահմանափակումներով, դրանք ներառում են նաև տեխնիկական սարքավորումների և պահեստամասերի՝ ՌԴ արտահանման սահմանափակումներ: 2020 թ. մեքենաշինական ու էլեկտրոնային սարքավորումները և դրանց պահեստամասերը կազմում էին ՌԴ ներմուծված ապրանքների շուրջ 30%-ը²³: Արևմտյան տեխնոլոգիական առաջատար մի շարք կազմակերպություններ, ինչպիսիք են Google-ը և Apple-ը, սեփական նախաձեռնությամբ դադարեցրել են իրենց գործունեությունը ՌԴ-ում: ԱՄՆ-ն, օրինակ, լիցենզիա է սահմանել վերահսկվող էլեկտրոնիկայի, համակարգիչների, հեռահաղորդակցության սարքավորումների, սենսորների, լազերների, նավիգացիայի, ավիացիոն, ծովային, օդատիեզերական և շարժիչ տեխ-

²¹ Տե՛ս **Carrie Mihalcik Sarah** and **Lord Corinne Reichert**, *These Companies Have Left Russia: The List Across Tech, Entertainment, Finance, Sports*, April 26, 2022, հասանելի է <https://www.cnet.com/news/politics/what-companies-have-left-russia-see-the-list-across-tech-entertainment-and-financial-institutions/>

²² Տե՛ս **Эльдар Муртазин**, *Яндекс в свободном падении. Поспешный уход с западных*, 18 MAPTA 2022, հասանելի է https://mobile-review.com/all/articles/analytics/yandeks-v-svobodnom-padenii-pospeshnyj-uhod-s-zapadnyh-rynkov/?fbclid=IwAR2kYjc-Bhy8_N6OkzINbDPZ88IgidGz41UISnXz_Q-P6rOyWIFkOImQNFU.

²³ Տե՛ս *Oec.world/en, Russia*, հասանելի է <https://oec.world/en/profile/country/rus?depthSelector2=HS2Depth>

նյութիաների՝ Ռուսաստան արտահանման համար²⁴: Տեխնոլոգիական պատժամիջոցներն իրենց բացասական ազդեցությունն են ունենալու ինչպես մարդկանց կյանքի որակի, այնպես էլ արդյունաբերական ներուժի վրա: Սպառողական շուկայում կրճատվելու է նորարարական արևմտյան բջջային հեռախոսների, համակարգիչների, հեռահաղորդակցության ոլորտի այլ սարքավորումների քանակը, բարդանալու է շուկայում արդեն առկա սարքավորումների ծրագրերի ապահովումը: Մակայն, եթե սպառողական պարագաները հնարավոր է փոխարինել չինական արտադրության ապրանքատեսակներով, ապա ավիացիոն, ավտոմեքենաշինական և արդյունաբերական այլ ոլորտների տեխնոլոգիական բաղադրիչների փոխարինումը անհամեմատ ավելի բարդ է, իսկ երկրորդային պատժամիջոցների սպառնալիքն այն կարող է դարձնել էլ ավելի դժվար: Միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում տեխնոլոգիական ոլորտի սահմանափակումներն ունենալու են բազմապատկող ազդեցություն և թուլացնելու են ռուսական տնտեսության արդյունաբերական ու տրանսպորտային ոլորտները:

Վերոնշյալ ոլորտների թուլացումը հանգեցնելու է դրանց մրցակցայնության անկման՝ առաջացնելով ֆինանսական խնդիրներ ոլորտում ներգրավված առաջատար մասնագետների համար: Ռուսաստանը հայտնի է բարձրակարգ օդաչուներով, ինժեներներով և ոլորտային այլ մասնագետներով: Ստեղծված իրավիճակում տեխնոլոգիական և բարձր որակավորում պահանջող այլ ոլորտներից սկսվելու է կադրերի արտահոսք: Արևմտյան պատժամիջոցների հետևանքով արգելվել է սպառողական մի շարք ապրանքատեսակների ներմուծումը ՌԴ, որը բացասաբար է ազդելու կյանքի որակի վրա և կարող է հանգեցնել բարձր որակավորում ունեցող քաղաքային բնակչության միգրացիայի: ԱՄՆ նախագահ Բայդենի վարչակազմը նպատակադրված է 2023 թ. ֆինսկալ տարում (սկսվում է 2022 թ. հոկտեմբերից) ֆինանսական միջոցներ հատկացնել Ռուսաստանից բարձրորակ կադրերի ներհոսքը խրախուսելու համար: Ծրագրի հիմնավորման մեջ նշվում է, որ Ռուսաստանից գիտության, տեխնոլոգիաների, ճարտարագիտության և մաթեմատիկայի ոլորտի տաղանդավոր ներկայացուցիչների ներհոսքը կուժեղացնի ԱՄՆ-ն և կգրկի Ռուսաստանին նորարարական ներուժից²⁵: Ռուսաստանից որակյալ կադրերի և հատկապես ճարտարագետների արտահոսքին միտված քաղաքականությունն են վարելու նաև եվրոպական մի շարք երկրներ: Որակավորված կադրերի արտահոսքի մեկ այլ ուղղություն է ՉԺՀ-ն:

Այսպիսով, կարելի է արձանագրել, որ, բացի պատժամիջոցներից,

²⁴ Տե՛ս New Financial and Trade Sanctions Against Russia, March 17, 2022, հասանելի է <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12062>

²⁵ Տե՛ս The White house FY_2022_Emergency_Supplemental_Assistance-to-Ukraine, 4.28.2022, հասանելի է https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/04/FY_2022_Emergency_Supplemental_Assistance-to-Ukraine_4.28.2022.pdf

ԱՄՆ-ն փորձում է վարել նաև «ուղեղների արտահոսքի» (brain draining) քաղաքականություն: Հետարդյունաբերական տնտեսության պայմաններում «ուղեղների արտահոսքը» կարող է ունենալ շատ ավելի վտանգավոր հետևանքներ, քան ֆինանսական և առևտրային պատժամիջոցները: Ուղեղների արտահոսքի պայմաններում պետությունը փաստացի զրկվում է ստեղծարար խավից, որն ունի ներուժ՝ ստեղծելու նորարարական տեխնոլոգիաներ, մեղմելու պետությանը հասցված վնասը և հասարակության ու տնտեսության լոկոմոտիվն է: Ստեղծարար խավի հեռանալը երկարաժամկետ հեռանկարում լեցուն է վտանգով, որ ՌԴ-ում տնտեսության և հասարակության լճացում կառաջանա: Սառը պատերազմում Խորհրդային Միության պարտության հիմնական պատճառն այն էր, որ նրա տնտեսությունն ի վիճակի չէր մրցակցել տեխնոլոգիապես զարգացած տնտեսությունների հետ²⁶:

Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցներն իրենց ազդեցությունն են թողնում ոչ միայն ռուսական, այլև համաշխարհային տնտեսության վրա: Ըստ տնտեսագետների նախնական գնահատականների՝ ԱՄՆ-ի տնտեսական աճը 2022 թ. նվազելու է մինչև 3%-ով, իսկ 2023 թ.՝ մինչև 2.8%-ով²⁷: Ուկրաինայում ստեղծված ճգնաժամի պատճառով ամենամեծ վնասը կրելու է հենց Ուկրաինան. ըստ որոշ կանխատեսումների՝ Ուկրաինան 2022 թ. կորցնելու է իր ՀՆԱ-ի շուրջ 45%-ը, սակայն դա պայմանավորված է ոչ թե տնտեսական սահմանափակումներով, այլ սեփական պետության տարածքում ռազմական գործողություններով: Ռուսաստանի տնտեսությունը պատժամիջոցների հետևանքով կրելու է շատ մեծ վնասներ: Համաձայն նախնական պաշտոնական գնահատականների՝ 2022 թ.-ին ՌԴ ՀՆԱ-ն կրճատվելու է ավելի քան 10%-ով, իսկ հաջորդ տարիներին վերականգնվելու է դանդաղորեն՝ տարեկան 1-2%-ով²⁸: Կարելի է արձանագրել, որ պատժամիջոցների հետևանքով ռուսաստանյան տնտեսությունը զգալիորեն տուժելու է, սակայն այն դեռևս պահպանելու է իր կենսունակությունը, թեև Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվում են պատմության մեջ ամենաձավալուն պատժամիջոցները:

Այսպիսով, արձանագրեցինք այն օբյեկտիվ պատճառները (տնտեսության կառուցվածք), որոնք նպաստում են ռուսական տնտեսության դիմադրողականությանը 20 անգամ գերազանցող դաշինքի հարվածներից պաշտպանվելուն: Սակայն ոչ պակաս կարևոր է անդրադարձն այն սուբյեկտիվ գործոններին, որոնց միջոցով ՌԴ-ն բարձրացրել է իր դիմադրողականությունը՝ կիրառվող պատժամիջոցներին դիմակայելու նպատակով:

²⁶ Տե՛ս **John Mearsheimer**, *The Tragedy of Great Power Politics*, (2001), Chapter 6, *Great Powers in Action*, էջ 202:

²⁷ Տե՛ս **Мария Лисыцина, Иван Ткачев**, Аналитики предсказали России восстановление экономики в течение 10 лет, 26.04.2022, հասանելի է՝ <https://www.rbc.ru/economics/26/04/2022/626729469a7947c9a2ddb1dc>

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

Քաղաքականության մեջ, ինչպես և ֆիզիկայում, համաձայն Նյուտոնի երրորդ օրենքի, ցանկացած ազդեցություն առաջացնում է հակազդեցություն: Ուստի Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցային քաղաքականությունը ևս տրամաբանորեն հանգեցրել է հակապատժամիջոցների և պատժամիջոցների հետևանքները մեղմելուն միտված քաղաքականություն վարելու: Մակայն, համեմատելով Արևմուտք-ՌԴ տնտեսական ներուժները, պետք է արձանագրենք, որ գործ ունենք միմյանց նկատմամբ անհամաչափ ազդեցության հնարավորություն ունեցող միջազգային հարաբերությունների երկու սուբյեկտների հետ:

Թեպետ ռուս քաղաքական գործիչներն ու վերլուծաբանները հաճախ են պատժամիջոցների կիրառումը միջազգային հարաբերությունների անթույլատրելի գործիք համարում, այնուամենայնիվ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության զինանոցում տնտեսական պատժամիջոցները զբաղեցնում են իրենց ուրույն տեղը: ՌԴ-ն կարող է տնտեսական պատժամիջոցներ կիրառել այլ պետությունների նկատմամբ ինչպես բացահայտորեն, այնպես էլ քողարկված: Ի պատասխան ԱՄՆ-ի կողմից Մազնիսկու ակտի կիրառման՝ ՌԴ-ն 2012 թ.-ի դեկտեմբերին սկսեց ինստիտուցիոնալացնել պատժամիջոցների կիրառման սեփական մեխանիզմը՝ ընդունելով «Ռուսաստանի Դաշնության քաղաքացիների հիմնարար իրավունքների և ազատությունների խախտման մեջ ներգրավված անձանց վրա ազդեցության միջոցների մասին» օրենքը²⁹: Այդպիսով ռուսական իշխանությունները հնարավորություն էին ստանում որոշակի սահմանափակումներ կիրառելու այն անձանց նկատմամբ, որոնք կողմ էին արտահայտվում ՌԴ-ի նկատմամբ պատժամիջոցներին՝ արգելափակելով վերջիններիս բանկային հաշիվները կամ ՌԴ մուտքի վիզա չտրամադրելով: 2022 թ.-ին, օգտագործելով այդ օրենսդրական հիմքը, ՌԴ-ն սահմանափակող միջոցներ է կիրառել ամերիկացի և եվրոպացի հարյուրավոր պաշտոնյաների նկատմամբ³⁰: Մակայն այս ոլորտում ռուսական հակամիջոցները երբեմն կարող են զավեշտի առարկա դառնալ, քանզի դժվար է պատկերացնել ԱՄՆ մի պաշտոնյայի, որը իր ֆինանսական միջոցները կարող է պահել ՌԴ-ում: Մա ավելի շատ անհաջող փորձ է՝ փոխադարձաբար վնաս հասցնելու արևմտյան քաղաքական գործիչների հեղինակությանը և ցույց տալու սեփական հանրությանն ու գործընկերներին, որ ՌԴ-ն ի վիճակի է և տիրապետում է բավարար ռեսուրսների «ակն ընդ ական» պայքարելու հակառակորդների դեմ:

²⁹ St' u *Федеральный закон О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации*, 26 декабря 2012 года, հասանելի է՝ <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&firstDoc=1&lastDoc=1&nd=102162472>

³⁰ St' u *Tuqa Khalid*, Russia imposes 'mirror sanctions' on 398 US Congress members, 13 April 2022, հասանելի է՝ <https://english.alarabiya.net/News/world/2022/04/13/Tit-for-tat-Russia-imposes-mirror-sanctions-on-398-US-Congress-members>

Այսուհանդերձ, այլ ոլորտներում ՌԴ-ի կիրառած հակամիջոցները որոշ չափով արդյունավետ են եղել: Օրինակ՝ ի տարբերություն 2014 թվականի, երբ ՌԴ-ի նկատմամբ սկսվել էին կիրառվել արևմտյան պատժամիջոցները, այնտեղ ընդունվեց «Ռուսաստանի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով առանձին հատուկ տնտեսական միջոցների կիրառման մասին» օրենքը³¹, որով սահմանափակվում էր ՌԴ-ի նկատմամբ պատժամիջոցներին միացած երկրներից գյուղատնտեսական ապրանքների ներմուծումը: Այս սահմանափակումը ավելի շատ կարճաժամկետ բացասական ազդեցություն էր թողել արևելաեվրոպական գյուղամթերք արտադրողների վրա, քան ռուս սպառողների: Այդ հակամիջոցը հաճախ էր դառնում արևմտյան քաղաքական գործիչների ծաղրի առարկա, սակայն միջնաժամկետ հեռանկարում այն հավելյալ հնարավորություն էր ստեղծել ՌԴ-ի համար՝ որոշ չափով պարենային ինքնաբավության հասնելու կամ նոր այլընտրանքներ գտնելու առումով: Այս հակամիջոցը զգալիորեն թեթևացրել է 2022 թ. ՌԴ-ին հասցված տնտեսական վնասի չափը: Ռուսական շուկայից հեռացող արտասահմանյան կազմակերպությունների նկատմամբ կիրառվում է պետական կառավարման կամ կազմակերպության ազգայնացման քաղաքականություն³²: Այն հնարավորություն է տալիս պահպանելու աշխատատեղերն ու կազմակերպության արտադրական հնարավորությունները և մեղմելու սոցիալ-տնտեսական հարվածի հետևանքները: Այս առումով ռուսական տնտեսությունը նաև նոր տարածություն է ստանում սեփական արտադրական հզորությունները զարգացնելու նոր մարտահրավերների պայմաններում:

2014 թ.-ից սկսված պատժամիջոցների ալիքը ազդակ դարձավ ռուսական ֆինանսական համակարգում մշակելու ֆինանսական փոխանցումների սեփական համակարգը³³: Դրա ներդրումը նպաստեց ռուսական բանկային և ֆինանսական կազմակերպությունների դիմադրողականության բարձրացմանը, որի շնորհիվ ոլորտը կաթվածահար չէղավ, երբ միջազգային փոխանցումների SWIFT համակարգից ռուսական խոշոր բանկերը դուրս մղվեցին: Ֆինանսական պատժամիջոցների շրջանցման և ՌԴ ֆինանսական ոլորտի կայունացմանն ուղղված քայլերից էր նաև ռուսական գազի դիմաց վճարումները ռուբլով ընդունելու մեխանիզմի կիրառումը:

³¹ St' u Указ президента Российской Федерации О применении отдельных специальных экономических мер в целях обеспечения безопасности Российской Федерации, Кремль, 6 августа 2014 года, հասանելի է՝ http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&link_id=1&nd=102356998

³² St' u **Марина Дутьнева**, Путин поддержал идею о внешнем управлении в уходящих из России иностранных компаниях, 10 марта 2022 г., հասանելի է՝ <https://www.forbes.ru/biznes/458595-putin-podderzal-ideu-o-vnesnem-upravlenii-v-uhodasih-iz-rossii-inostrannyh-kompaniah>.

³³ Առավել մանրամասն տե՛ս Explained: How Russia has been preparing for a SWIFT ban since 2014, Times of India, 28.02.2022, հասանելի է՝ <https://timesofindia.indiatimes.com/business/india-business/explained-how-russia-has-been-preparing-for-a-swift-ban-since-2014/articleshow/89905395.cms>

Տնտեսական պատժամիջոցները շրջանցելու, դրանց հետևանքները մեղմելու նպատակով Ռուսաստանը, ինչպես 2014 թ.-ից ի վեր, 2022 թ.-ից հետո էլ փորձելու է օգտագործել տարբեր հակամիջոցներ: Նման միջոցներից է առաջին հերթին ներմուծվող ապրանքների փոխարինումը սեփականով: ԵԱՏՄ-ն ևս ՌԴ-ի համար պատժամիջոցների հետևանքները մեղմելու և շրջանցելու կարևոր գործիք է, քանի որ հնարավոր է ԵԱՏՄ անդամ երկրների միջոցով անխափան ներմուծել որոշ ապրանքատեսակներ: Այսպիսով, ԵԱՏՄ-ն Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցների հետևանքները թուլացնող յուրատեսակ հարթակ է, որպիսին չի ունեցել վերջին երեք տասնամյակներում պատժամիջոցների առանցքում հայտնված ոչ մի պետություն: Մակայն ԵԱՏՄ երկրների միջոցով անհնար է ամբողջությամբ շրջանցել տնտեսական այն սահմանափակումները, որոնց բխվում է ՌԴ-ն: Պատժամիջոցների շրջանցման տեխնիկական մեթոդների զինանոցին է պատկանում նաև գործարարների տվյալների անհասանելիությունը, որը կիրառելու փորձ ՌԴ-ն ունեցել է Ղրիմում³⁴: Հակառուսական պատժամիջոցների առաջին ալիքը ծանր հետևանքներ էր թողել ռուսական տնտեսության վրա: Ըստ որոշ մասնագետների՝ 2015 թ.-ին պատժամիջոցների պատճառով ՌԴ ՀՆԱ-ն նվազել էր 4%-ով և հետագա տարիներին ՌԴ տնտեսության դանդաղ աճի հիմնական պատճառն էր³⁵:

Ամփոփելով թեման, կարող ենք պնդել, որ, ի տարբերություն 2014 թ.-ից կիրառվող պատժամիջոցների, 2022 թ.-ից ՌԴ նկատմամբ արգելանքները միտված են ոչ միայն Ռուսաստանի զգալի մասը, այլև տնտեսապես և քաղաքականապես հյուծելու ռուսական քաղաքական էլիտան և հասարակությունը: Այս հանգամանքով պայմանավորված՝ պատժամիջոցներ կիրառող պետությունների հասարակական խոսույթներում ակնհայտորեն առկա է Ռուսաստանի դիվակերպման երևույթը: Առկա տնտեսական ներուժի հարաբերակցության պայմաններում պատժամիջոցները վնաս են հասցնելու ոչ միայն ՌԴ-ին, այլև դրանք կիրառող պետություններից շատերին, հատկապես եվրոպական մայրցամաքի երկրներին: Մակայն, պայմանավորված քաղաքական համակարգի տիպով և հասարակական տրամադրություններով, այս պետություններն ի վիճակի չեն լինելու մոտ ապագայում չեղարկելու պատժամիջոցները, եթե ՌԴ-ն չդիմի շեշտակի զիջումների: Իսկ ՌԴ քաղաքական էլիտան ևս չունի զիջումներ կատարելու քաղաքական ռեսուրս: Արդյունքում առաջանում է փակ շրջան, որից կառուցողական ելք գտնելն անհնար է թվում: Հ.Ս.Է.-ի տեսությունում նշվում էին

³⁴ St` u **Сергей Мингазов**, Десятки компаний в Крыму и Севастополе закрыли данные о своих владельцах и директорах, 24 декабря 2021 г., հասանելի է՝ <https://www.forbes.ru/biznes/450921-desatki-kompanij-v-krymu-i-sevastopole-zakryli-dannye-o-svoih-vladel-cah-i-direktorah>

³⁵ St` u **Грачева Анна**, Понятие и виды экономических санкций в международном праве. Труды Института государства и права Российской академии наук, № 1 (59), 2017, էջ. 159-171:

երեք կարևոր փոփոխականներ պատժամիջոցների հաջողության համար: Կարծում ենք, որ այս պայմանները կարող են առ ոչինչ համարվել, եթե պատժամիջոցների թիրախում հայտնված պետությունը չունի երաշխիքներ, որ պահանջների բավարարման դեպքում կվերացվեն բոլոր սահմանափակումները: Դժվար է հավատալ, որ ԱՄՆ-ն, առանց համաշխարհային քաղաքականության մեջ տեղի ունեցող նոր կատակլիզմի, ինչպիսիք կարող է լինել Չինաստանի և ԱՄՆ-ի միջև հակամարտության բռնկումը Թայվանի պատճառով, կչեղարկի ՌԴ-ի նկատմամբ կիրառվող բոլոր պատժամիջոցները: Հետևապես դրանք կարող են ձգվել տասնամյակներ: ԱՄՆ-ի կողմից շուրջ մեկ տասնամյակից ավելի Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցների փոքր չափաբաժինները ՌԴ-ում առաջացրել էին իմունիտետ՝ դիմակայելու պատժամիջոցների նոր տեսակներին, ինչի շնորհիվ ՌԴ-ն կարճաժամկետ ժամանակահատվածում կարողացավ դիմակայել աննախադեպ պատժամիջոցների ալիքին:

Ստեղծված աշխարհաքաղաքական պայմաններում ԱՄՆ-ն ավելի է մեծացնելու տնտեսական ազդեցությունը ԵՄ-ի նկատմամբ: ԵՄ անդամ որոշ պետություններ փորձելու են նվազագույնի հասցնել կախումը ռուսական էներգակիրներից: Այն դուրս է ազատական տնտեսական աշխարհակարգի տրամաբանությունից, քանի որ ռուսական էներգակիրներից հրաժարվելը հարված է առաջին հերթին սեփական տնտեսությանը: Ստեղծված իրավիճակը ևս մեկ ապացույց է այն իրողության, որ տնտեսությունը քաղաքականության հետևանքն է, ոչ թե պատճառը: Պատժամիջոցները և էներգակիրների ճգնաժամը ստեղծում են նոր հնարավորություն *n*-էվոլյուցիայի՝ արագ էվոլյուցիայի համար: Ռուսական էներգակիրներից հրաժարվելը հանգեցնում է էներգակիրների գների կտրուկ թանկացման, որն արագացնելու և առավել մրցակցային է դարձնելու այլընտրանքային էներգիայի ոլորտի զարգացումը, մեծանալու են միջուկային և վերականգնվող էներգիայի աղբյուրները Արևմուտքում և «սև շուկան» ՌԴ-ում:

ГОР ПЕТРОСЯН – Политические и экономические факторы санкций против РФ. – Санкции, применяемые в отношении Российской Федерации в 2022 году, являются самыми масштабными в мировой истории. Политические и экономические последствия санкций привлекают внимание широкой общественности и научного сообщества. Изучение воздействия санкций на Российскую Федерацию имеет особое значение как с точки зрения обогащения теоретических, так и эмпирических знаний о санкциях. Данная статья основана на применении классической академической концептуальной модели эффективности санкций, выдвинутой Г. Хоффбауэром, Дж. Скоттом и К. Элиотом. В рамках статьи мы проанализировали структуру и удельный вес ВВП и внешней торговли государств, применяющих санкции и подвергшихся санкциям, а также краткосрочные, среднесрочные и долгосрочные политические и экономические последствия санкций.

Ключевые слова: *санкции, международные отношения, политическое давление, экономическая конкуренция, Российская Федерация*

GOR PETROSYAN – *The Political and Economic Factors of Sanctions against RF.* – The scale of the sanctions that are being imposed on the Russian Federation in 2022 is the largest in the world history. The political and economic consequences of the sanctions are attracting the attention of general public and the scientific community. Studying the impact of sanctions on the Russian Federation is of particular importance both in terms of enriching theoretical and empirical knowledge about sanctions. The article is based on the classical conceptual model of the effectiveness of sanctions put forward by G. Hufbauer, J. Scott, and C. Eliot. In the framework of the article, the author analyzes the structure and share of GDP and foreign trade of the states that apply and are subject to sanctions, as well as short-term, medium-term and long-term political and economic repercussions of sanctions.

Key words: *sanctions, international relations, political pressure, economic competition, the Russian Federation*

ԵՄ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅԻ
ԱԶՍԱՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՆԵՐԻ ԴԱՇԻՆՔԻ
ԴԻՍԿՈՒՐՍՈՒՄ

ՍՈՆԱ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Եվրոպայի ազատականների ու ժողովրդավարների դաշինքը (ԵԱԺԴ) ազատական գաղափարախոսության համաեվրոպական ամենամեծ կուսակցությունն է: ԵԱԺԴ-ն Եվրոպական խորհրդարանում ձևավորում է երրորդ ամենամեծ համանուն քաղաքական խմբակցությունը, որը 2019 թ. վերակազմավորվեց «Նորափոխել Եվրոպան» խմբակցության: ԵԱԺԴ-ին անդամակցում են Արևելյան գործընկերության (ԱլԳ) անդամ երկրներից մի շարք կուսակցություններ, ներառյալ՝ Հայաստանից: Սույն հոդվածում քննվում է այս կուսակցության և քաղաքական խմբակցության դիսկուրսը ԱլԳ ծրագրի շուրջ: Կարելի է եզրակացնել, որ ԵԱԺԴ-ն ԱլԳ-ն համարում է ԵՄ արտաքին քաղաքականության հաջողված գործիք: Ինչպես կուսակցությունը, այնպես էլ քաղաքական խմբակցությունը ԱլԳ ծրագիրը դիտարկում են ԵՄ ընդլայնման, ԵՄ անվտանգության և ԵՄ-Ռուսաստան հարաբերությունների համատեքստում: ԱլԳ ծրագրի շուրջ ԵԱԺԴ-ի դիսկուրսում շեշտադրվում են նաև ազատական գաղափարները:

Բանալի բառեր – համաեվրոպական կուսակցություն, Եվրոպայի ազատականների ու ժողովրդավարների դաշինք, Արևելյան գործընկերություն, Եվրոպական խորհրդարան, «Նորափոխել Եվրոպան» քաղաքական խմբակցություն, քաղաքական դիսկուրս

Համաեվրոպական կուսակցությունները ԵՄ քաղաքական համակարգի կարևորագույն տարրերից են: Ինչպես նշվում է 1992 թ. Մասստրիխտի պայմանագրում, «Կուսակցությունները Եվրոպական մակարդակում նպաստում են Եվրոպական քաղաքական գիտակցության ձևավորմանն ու Միության քաղաքացիների կամարտահայտությանը»¹: Ներկայումս ԵՄ-ում գրանցված է տասը համաեվրոպական կուսակցություն: Եվրախորհրդարանի ընտրություններում հաղթած կուսակցությունները ձևավորում են քաղաքական խմբակցություններ:

«Եվրոպայի ազատականների և ժողովրդավարների դաշինք» համաեվրոպական կուսակցությունը միավորում է Եվրոպայի ազատական կուսակցությունները, որի քաղաքական և գաղափարախոսական հիմքը դրվել է 1976 թ.՝ «Եվրոպայի ազատական և ժողովրդավարական կուսակցությունների համադաշնության» հիմնադրմամբ: Դա համաեվրոպական եզակի կուսակցություններից է, որին անդամակցում են ոչ

¹ Treaty on European Union. Article 138a. Official Journal C 191, 29/07/1992 P. 0001 – 0110. Retrieved 3 January 2022, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:11992M/TXT>.

միայն քաղաքական կուսակցությունները, այլ նաև Եվրոպական միության քաղաքացիները: Եվրախորհրդարանում կուսակցությունը ձևավորում է նույնանուն քաղաքական խմբակցությունը, որը, սակայն, 2019 թ. իրականացված փոփոխություններից հետո անվանվում է «Նորափոխել Եվրոպան» (Renew Europe) խմբակցություն: ԵԱԺԴ քաղաքական խումբը ձևավորվել է 2004 թ. դառնալով նեոլիբերալիզմի, եվրոպական ինտեգրման, ինչպես նաև եվրոպական միասնական շուկայի ցատագովր Եվրոպական միությունում: Այն երրորդ ամենամեծ քաղաքական խմբակցությունն է Եվրոպական խորհրդարանում²: Ի տարբերություն մյուս երկու քաղաքական խմբակցությունների, որոնց կազմում են Եվրոպական ժողովրդավարների կուսակցությունն ու Եվրոպայի սոցիալիստների կուսակցությունը, ԵԱԺԴ կուսակցությունը և քաղաքական խմբի անդամ կուսակցությունները այժի են ընկնում գաղափարախոսական ավելի լայն ընդգրկունությամբ: Տվյալ երևույթը բացատրելի է «ազատական» եզրի ու հայեցակարգի ընկալմամբ ու ճկունությամբ, ինչով պայմանավորված՝ ԵԱԺԴ անդամ ազատական կուսակցությունները կարող ենք տեղակայել ինչպես գաղափարախոսական ձախ, այնպես էլ աջ առանցքում: Այնուամենայնիվ, ԵԱԺԴ-ն վայելում է եվրոպական ընտրագանգվածի կայուն աջակցությունը՝ դիտարկվելով որպես համաեվրոպական վերոնշյալ կուսակցությունների այրնտրանք³: Ինչպես համաեվրոպական մյուս կուսակցությունները, ԱլԳ ծրագրի մեկնարկից ի վեր ԵԱԺԴ-ն համագործակցում է ԱլԳ տարածաշրջանի, ներառյալ Հայաստանի գաղափարակից քաղաքական կուսակցությունների հետ: Հայ ազգային կոնգրեսը ԵԱԺԴ-ի անդամ է 2010 թ.-ից, իսկ «Լուսավոր Հայաստան» կուսակցությունը՝ 2019 թ.-ից:

Այդ կուսակցության և նրա՝ Եվրախորհրդարանի քաղաքական խմբակցության ԱլԳ ծրագրի շուրջ դիսկուրսը ուսումնասիրելու համար առանձնացրել ենք ԱլԳ ծրագրի մեկնարկից՝ 2009 թ. մայիս ամսից մինչև 2021 թ. դեկտեմբերը կուսակցության և քաղաքական խմբի պաշտոնական կայքերում ու սոցիալական մեդիայի պաշտոնական էջերում տեղադրված հայտարարությունները, կուսակցական դիրքորոշումներն ու ծրագրերը, եվրոպական ՋԼՄ-ներում տեղ գտած հայտարարությունները, մամլո հաղորդագրությունները, կուսակցության և քաղաքական խմբի գործունեության տարեկան զեկույցները, Եվրանեսթ խորհրդարանական վեհաժողովի (ԽՎ) և Եվրախորհրդարանի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ԵԱԺԴ անդամների՝ ԱլԳ-ի ու ԱլԳ անդամ երկրների վերաբերյալ ելույթներն ու հարցազրույցները: Այնուհետև կատարել ենք կոնտենտ վերլուծություն (content analysis) և առանձնացրել ենք ԱլԳ և ԱլԳ անդամ երկրներին և

² Տե՛ս **Phinnemore D. and McGown L.**, A Dictionary of the European Union. Abingdon, Routledge, 2013, էջ 277:

³ Տե՛ս **Marion B.**, The Alliance of liberals and democrats for Europe group: towards an inevitable decline? CISE, Rome, 2014, էջ 68:

մասնավորապես Հայաստանին առնչվող դիսկուրսիվ միավորները և դրանց հաճախականությունը, իսկ այդ միավորները գնահատվել են ըստ կուսակցության դիրքորոշման (դրական, բացասական, չեզոք): Հոդվածի մեթոդաբանական հիմքը կոնտենտ վերլուծությունն ու քաղաքական դիսկուրսի վերլուծությունն են՝ հիմնված Իզաբել Ֆեյրքլոյի և Նորմա Ֆեյրքոյի տեսության⁴ վրա:

Համեմատելով կուսակցության՝ Եվրախորհրդարանի վերջին երեք ընտրություններին ներկայացրած նախընտրական ծրագրերը, նկատում ենք, որ «Արևելյան գործընկերություն» ծրագիրը ոչ մեկում չի հիշատակվել: Դա սպասելի էր կուսակցության 2009 թ. նախընտրական ծրագրի պարագայում, քանի որ ծրագրային առաջնահերթությունները հաստատվել էին 2008 թ. կուսակցության ստոկհոլմյան կոնգրեսում՝ նախքան ԱլԳ ծրագրի մեկնարկը: Հետագա ծրագրերում կուսակցությունը շեշտադրել է ԵՄ-ի՝ եվրոպական հարևանության տարածաշրջանում ռազմավարական լայն ներգրավման անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև տվյալ տարածաշրջանի երկրների, հատկապես Արևմտյան Բալկանների հետագա ինտեգրումը: Եթե համաեվրոպական մյուս կուսակցությունների դիսկուրսում ԵՄ հարևանության տարածաշրջանը դիտարկվում էր ԵՄ անվտանգության և կայունության համատեքստում, ապա ԵԱԺԴ-ն համադրում է ժողովրդավարության և անվտանգության հայեցակարգերը. *«Մենք շարունակելու ենք աջակցել ժողովրդավարական և տնտեսական բարեփոխումներին հարևան երկրներում: Մեր սահմանների մոտ գտնվող առողջ ժողովրդավարությունները ապահովում են ավելի անվտանգ Եվրոպական միություն»*⁵:

2019 թ. նախընտրական ծրագրում առաջին անգամ ԱլԳ ծրագրի անդամ է հիշատակվում Ուկրաինան՝ Ուկրաինա-Ռուսաստան հարաբերությունների և Ուկրաինայում տեղի ունեցող քաղաքական զարգացումների համատեքստում. *«Մենք դատապարտում ենք Ղրիմի շարունակական բռնակցումն ու օկուպացումը և Ռուսաստանի՝ Արևելյան Ուկրաինայի հանդեպ ագրեսիան՝ միջազգային օրենքի խախտմամբ»*⁶:

Նախընտրական ծրագրերում ԱլԳ ծրագիրը առանձնակի ուշադրության չի արժանացել և մեծ մասամբ դիտարկվել է ավելի լայն՝ եվրոպական հարևանության համատեքստում, իսկ Ուկրաինայի վրա շեշտադրումը կարող է պայմանավորված լինել վերջին շրջանում ԵՄ կառույցների, ինչպես նաև եվրոպական հասարակության շրջանում ուկրաինական ճգնաժամից հետո ԱլԳ անդամ այդ երկրի հանդեպ հետաքրքրության և կարևորության աճով:

⁴ St u Fairclough I. & Fairclough N., Political Discourse Analysis. A Method for Advanced students, Routledge, 2012, էջ 1-263:

⁵ Alliance of Liberals and Democrats for Europe Party, A Europe that works, 2014, p. 7. Retrieved from <https://rb.gy/fwzwo>.

⁶ ALDE party, Freedom, opportunity, prosperity: the Liberal vision for the future of Europe, 2018, p. 10. Retrieved from <https://rb.gy/ywdrwj>.

ԱլԳ ծրագրի մեկնարկում արդեն ԵԱԺԴ-ն իր դիսկուրսում ուշադրություն է հրավիրել ծրագրի ռազմավարական, էներգետիկ և արժեքային տարրերի վրա: Ծրագրի մեկնարկից ի վեր կուսակցության դիսկուրսը ԱլԳ ծրագրի շուրջ եղել է դրական՝ կարևորելով ինչպես մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության հիմնահարցերը, այնպես էլ ծրագրի քաղաքական ու տնտեսական կողմերը, սակայն ԱլԳ-ն որպես արտաքին քաղաքական առաջնահերթություն չի դիտարկվել:

2015 թ. Վիլնյուսում տեղի ունեցած ԱլԳ գագաթնաժողովից հետո կուսակցությունն իր դիսկուրսում հետևում է ԱլԳ երկրներում տեղի ունեցող որոշ քաղաքական իրադարձությունների և շեշտադրում ծրագրի կիրառման և Եվրոպայի հարևան երկրներում կայունություն հաստատելու առավելությունների խնդիրը, սակայն ոչ ավելին: Տվյալ ժամանակաշրջանում հատկապես Եվրախորհրդարանում քննարկումների ընթացքում կուսակցության ձևավորած քաղաքական խմբակցությունը բարձրաձայնում է մարդու իրավունքներին և հիմնարար ազատություններին վերաբերող հիմնախնդիրները ԱլԳ երկրներում: Վիլնյուսի գագաթնաժողովն որոշակի ազդեցություն է թողում ԵԱԺԴ-ի դիսկուրսի վրա: ԱլԳ ծրագիրը արդեն հաճախակի է արծարծվում ԵՄ-Ռուսաստան փոխհարաբերությունների շրջանակում: ԵԱԺԴ-ն ինչպես և մյուս համաեվրոպական կուսակցությունները, այդ գագաթնաժողովից ու ուկրաինական ճգնաժամից հետո որդեգրում է ավելի կոշտ դիրքորոշում Ռուսաստանի հանդեպ, որն արտացոլվում է ԱլԳ-ի շուրջ իր դիսկուրսում: Քննադատությանը զուգահեռ՝ ԵԱԺԴ-ն կոչ է անում նաև ԵՄ-ին քաղաքական ավելի խիստ գործիքակազմ կիրառել ԵՄ հարևանության տարածաշրջանում:

Այնուամենայնիվ հարկ է նշել, որ ԵԱԺԴ-ի՝ Ռուսաստանի հանդեպ դիսկուրսիվ դիրքորոշումները կարելի է դիտարկել ոչ միայն ԱլԳ տարածաշրջանում տեղի ունեցող քաղաքական փոփոխությունների համատեքստում, այլև ԵԱԺԴ-ի՝ Ռուսաստանի հանդեպ քաղաքական և գաղափարախոսական դիրքորոշումների շրջանակում: ԱլԳ անդամ երկրները և հատկապես Ուկրաինան հաճախակի հիշատակվել են կուսակցության դիսկուրսում ԵՄ-Ռուսաստան հարաբերությունների համատեքստում:

Որպես ԵՄ քաղաքական առաջնահերթություն և գործիքակազմ՝ ծրագրի մեկնարկն ու կայացումը ԵԱԺԴ-ի դիսկուրսում գնահատվում են դրական: Որոշ հարթակներում ԵԱԺԴ անդամները նշել են. *«Արևելյան գործընկերությունը Եվրոպական միության՝ իր հարևանության երկրներում ամենահաջող տարածաշրջանային գործիքն է»*⁷:

⁷ MEP Austrevicius speaks at European Horizon's ESC 2021 on Strengthening the Eastern Partnership, 6 November 2016. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/unitedstates/en/eplo-news/mep-austrevicius-speaks-at-european-horizon-s-esc-2021-on-strengthening-the-eastern-partnership>.

Հարկ է նշել, որ կուսակցության անդամները ԵՄ-Ռուսաստան հարաբերությունների համատեքստում ԱլԳ ծրագրին անդրադառնալիս մի քանի անգամ նշել են ԱլԳ տարածաշրջանում «*եվրոպական փափուկ ուժի և Ռուսաստանի ագրեսիայի բախման*»⁸ մասին: Դիսկուրսում ԱլԳ անդամ երկրներում ժողովրդավարական համակարգերի կայացումն ու ԵՄ հարևանության տարածաշրջանում կայունության հաստատումը փոխկապակցված են: Միննույն ժամանակ այդ երեվոյթները պայմանավորված են մի շարք գործոններով, ինչպիսիք են ԱլԳ ծրագրով նախատեսված բարեփոխումները, ասոցացման և համագործակցության համաձայնագրերը, քաղաքական միջավայրի փոփոխությունները և այլն, որոնք նույնպես վերոնշյալ հայեցակարգերի առումով առանձնակի ուշադրության են արժանանում ԵԱԺԴ-ի դիսկուրսում. «*ԵՄ-ին պետք են կայուն հարևաններ, բայց ժողովրդավարական Ռուսաստանին նույնպես պետք կզան կայուն հարևաններ... Ուստի ասոցացման համաձայնագրերը կենսական նշանակություն ունեն*»⁹:

ԵԱԺԴ-ն իր դիսկուրսում անդրադառնում է ինչպես ԱլԳ ծրագրային և արտաքին քաղաքական հայեցակերպերին, այնպես էլ ԱլԳ անդամ երկրների ներքին քաղաքական հարցերին: Հարկ է նկատել, որ այդ հարցերը միմիայն ԵԱԺԴ-ի ուշադրության կենտրոնում չեն, դրանց անդրադարձել են նաև ԵՄ քաղաքական համակարգի այլ միավորներ: Այդ փաստը կարող է բացատրվել այն հանգամանքով, որ ԱլԳ անդամ երկրներում ներքին և արտաքին մի շարք քաղաքական հարցեր սերտորեն փոխկապակցված են, հաճախ ներքաղաքական զարգացումները դիտարկվում են ԱլԳ ծրագրի ներքո տեղի ունեցող քաղաքական և տնտեսական բարեփոխումների համատեքստում: Այսպիսով, պատահական չէ, որ համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունները ԱլԳ ծրագրին անդրադառնալիս կարող են ունենալ ինչպես հակադիր մտացույցներ, այնպես էլ համագործակցել համընկնող շահերի պարագայում: Թեև ԵԱԺԴ-ի դիսկուրսում գլխավորապես կարևորվում են ԱլԳ ծրագրային և տարածաշրջանում ԵՄ ռազմավարական առաջնահերթությունները, այնուամենայնիվ այն գերծ չէ նաև գաղափարախոսական տարրերից:

ԵԱԺԴ-ն իր դիսկուրսում ԱլԳ անդամ երկրների ներքին և արտաքին քաղաքական հարցերին անդրադառնում է ԱլԳ ծրագրի կայացման և զարգացման ամբողջ ընթացքում, որտեղ դրանք սերտորեն փոխկապակցված են և դիտարկվում են ինչպես ԱլԳ ծրագրային առաջնահերթությունների ու բարեփոխումների, այնպես էլ ԵՄ ռազմավարական առաջնահերթությունների համատեքստում: Թեև դիսկուրսում առանձնակի տեղ է զբաղեցնում Ուկրաինայի, Մոլդովայի և Վրաստանի ներ-

⁸ Euronest Parliamentary Assembly, Minutes, 2015, p. 8. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/218654/PLEN_4_minutes_EN.pdf

⁹ ALDE, Georgia, Moldova and Ukraine: The Association Agreements with the EU will provide growth and stability, 21 January 2016. Retrieved from <https://pr.euractiv.com/pr/georgia-moldova-and-ukraine-association-agreements-eu-will-provide-growth-and-stability-136549>.

քին ու արտաքին քաղաքական իրադրությունը, այնուամենայնիվ 2020 թ. Բելառուսի հետընտրական ճգնաժամը մեծ արձագանք է ստանում ԵԱԺԴ-ի քաղաքական դիսկուրսում: ԱլԳ տարածաշրջանում սառեցված կոնֆլիկտների շուրջ դիսկուրսը նկատելի է ինչպես ծրագրի ձևավորման, այնպես էլ կայացման ընթացքում: Խմբակցությունը կոնֆլիկտների խաղաղ կարգավորումը և կարգավորման մեջ ԵՄ-ի ներգրավումը շատ հաճախ ներկայացրել է որպես քաղաքական առաջնահերթություն:

Նկատում ենք, որ ԵԱԺԴ-ն իր դիսկուրսում անդրադարձել է նաև Հայաստանին ինչպես ԱլԳ ծրագրի շրջանակներում, այդպես էլ ծրագրից դուրս, սակայն, ի տարբերություն ԱլԳ անդամ մյուս երկրների, Հայաստանի Հանրապետությունը առանձնակի ուշադրության չի արժանացել: 2018 թ. ապրիլին կուսակցությունը հանդես է գալիս հայտարարությամբ, որով կոչ է անում ՀՀ իշխանություններին գերծ մնալ խաղաղ ցուցարարների նկատմամբ ուժի կիրառումից, ինչպես նաև ողջունում է 2018 թ. ապրիլի 16-ից ի վեր Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովրդական ցույցերի խաղաղ բնույթը, որոնք հիմնված են հայ ժողովրդի ձգտումների վրա՝ ստեղծելու ժողովրդավարական կառավարման լիարժեք համակարգ և իրացնելու իր իշխանությունը բաց, ազատ և արդար ընտրությունների միջոցով՝ գերծ ընտրողների վրա ճնշումներից և ընտրողների ձայները գնելուց¹⁰:

Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյա տարելիցի կապակցությամբ կուսակցությունը հանդես է եկել այն ճանաչելու կարևորության մասին հայտարարությամբ, իսկ քաղաքական խմբակցության անդամները ակտիվորեն ներգրավված են եղել Եվրախորհրդարանի բանաձևի նախապատրաստական աշխատանքներին: Կատարվել են շեշտադրումներ հայ-թուրքական հաշտեցման, հայաստանյան և թուրքական քաղաքացիականությունների շփումների վերաբերյալ¹¹: ԵԱԺԴ քաղաքական խմբակցությունում Հայկական հարցի շարունակական ուշադրության չի արժանացել, խմբակցության պատգամավորների մի մասը, թերևս կոշտ դիրքորոշում են որդեգրել ցեղասպանության ճանաչման կարևորության առնչությամբ, սակայն, միևնույն ժամանակ, հնչել են կարծիքներ, որ Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության ճանաչումն ու պատմության հետ առերեսումը կհեշտացնեն Հայաստան-Թուրքիա հաշտեցումն ու կնպաստեն հարաբերություններ վերահաստատելու գործընթացը: Այսպիսով, թեև ցեղասպանության ճանաչումը կուսակցությունը և քաղաքական խմբակցությունը համարում են անհրաժեշտություն, այնուամենայնիվ կուսակցության անդամները, ելնելով իրենց

¹⁰ St' u ALDE adopts resolution on situation in Armenia, 29 April 2018. Retrieved from <https://news.am/eng/news/448861.html>.

¹¹ St' u Debate. European Parliament, 15 April 2015. Brussels. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-8-2015-04-15-ITM-015_EN.html

ինստիտուցիոնալ դերից, ինչպես նաև իրենց քաղաքացիության երկրի ազգային առաջնահերթություններից ու անձնական մոտեցումներից, Հայոց ցեղասպանության հարցի քննարկումն ու ճանաչման հետևանքները դիտարկում են քաղաքական տարբեր հարթություններում:

44-օրյա պատերազմին անդրադառնալիս ԵԱԺԴ նախագահը շեշտադրել է հակամարտության խաղաղ կարգավորման անհրաժեշտությունը և ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի դերը: Նման մոտեցումներ նկատելի են համաեվրոպական խորհրդարանական համարյա բոլոր մեծ կուսակցությունների դիսկուրսում:

ԵԱԺԴ քաղաքական խումբը ԼՂ հակամարտությանն անդրադառնում է ավելի լայն համատեքստում՝ կոչ անելով բարձրացնել ԵՄ-ի դերակատարությունը ինչպես ԼՂ հակամարտության, այնպես էլ Արևելյան գործընկերության տարածաշրջանի այլ հակամարտությունների դեպքում: ԵԱԺԴ դիսկուրսում հաճախ հավասարության նշան է դրվել Ադրբեյջանի ու Հայաստանի միջև և հստակ չի նշվել ազդեցոր կողմը: ԵԱԺԴ դիսկուրսի մյուս առանձնահատկությունն է, որ շեշտադրվում է Ռուսաստանի քաղաքականությունը ԼՂ հակամարտության հանդեպ, սակայն ԵԱԺԴ-ն հիմնականում բացասական է վերաբերվում Ռուսաստանի այդ քաղաքականությանը: Վերոնշյալ շեշտադրումները հատկապես ի հայտ են եկել ուկրաինական ճգնաժամից և ԱլԳ վիլնյուսյան գագաթնաժողովից հետո. «*Նրանք, ովքեր հրահրել են վերջին էսկալացիան, չեն կարող թաքնվել պատմությունից: Երկու կողմերի սպառազինությունների աննախադեպ մրցավազք հակամարտությունում, որը մի քանի տարի շարունակ խթանվել է զենքի մեկ հիմնական մատակարարի՝ Ռուսաստանի կողմից*»¹²:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ կուսակցությունը, ԵԱԺԴ/ «Նորափոխել Եվրոպան» քաղաքական խմբակցությունը ընդհանուր առմամբ դրական են գնահատել ինչպես ԱլԳ ծրագրի մեկնարկը, այնպես էլ դրա զարգացման կարևորությունը: Ավելին, շատ հաճախ ԱլԳ ծրագիրը ներկայացվել է որպես ԵՄ արտաքին քաղաքական ամենահաջող նախաձեռնություններից մեկը, և ԵԱԺԴ-ն ակտիվորեն խթանել է տվյալ գաղափարը: Ակնհայտ է, որ ԵԱԺԴ-ն ծրագիրը դիտարկում է ինչպես ազատական գաղափարախոսության, այնպես էլ եվրոպամետության տեսանկյունից: Առաջինի դեպքում շեշտադրվում է ԱլԳ տարածաշրջանում ժողովրդավարության ու մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցը ԱլԳ ծրագրի ներքո, և առանձնակի ուշադրություն են դարձնում քաղաքացիության կայացմանը, ՋԼՄ-ների ազատությանը, ազատական արժեքներին, իրավապաշտպանների գործունեությանը և այլն: ԵԱԺԴ-ն անդրադառնում է նաև ԱլԳ անդամ

¹² Auštrevičius P., European Parliament. Debate. Situation in Nagorno-Karabakh, Strasbourg, 12 April 2016. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-8-2016-04-12-ITM-015_EN.html

երկրների ներքաղաքական հարցերին, ինչպես նաև գործընկեր կուսակցությունների գործունեությանը: ԱլԳ ծրագրի հետվիճակույան գազաթնաժողովի շրջանի դիսկուրսում առանձնակի տեղ են գրավում Ուկրաինայի և Վրաստանի, ինչպես նաև Մոլդովայի քաղաքական-տնտեսական զարգացման խնդիրները: Նշանակալի է, որ ԵԱԺԴ-ն իր դիսկուրսում անդրադառնում է նաև ԱլԳ տարածաշրջանի իր անդամ կուսակցություններին՝ հիմնականում ընդգծելով գաղափարական և քաղաքական աջակցությունը:

ԵԱԺԴ կուսակցության դիրքորոշումը ԱլԳ ծրագրի հանդեպ համընկնում է Եվրախորհրդարանի համապատասխան քաղաքական խմբակցության դիսկուրսիվ դիրքորոշմանը: Նմանություններ կան Եվրախորհրդարանի խորհրդարանական երկու ամենամեծ խմբակցությունների ու համաեվրոպական կուսակցությունների՝ ԱլԳ ծրագրի շուրջ դիրքորոշումների՝ բարեփոխումների, ծրագրի սոցիալ-քաղաքական բաղադրիչի, ինչպես նաև ԱլԳ անդամ երկրների քաղաքացիների կյանքի բարելավման հարցում: ԱլԳ ծրագիրը ԵԱԺԴ դիսկուրսում մեծ մասամբ դիտարկվել է ԵՄ անվտանգության և կայունության, ԵՄ-Ռուսաստան փոխհարաբերությունների ու ԵՄ ընդլայնման համատեքստում: Կուսակցությունը հիշատակում է տարածաշրջանային կոնֆլիկտները՝ շեշտելով ԵՄ-ի տարածաշրջանային հակամարտություններում ներգրավվելու անհրաժեշտությունը ու Ռուսաստանի ապակառուցողական դերը:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ինչպես համաեվրոպական մյուս կուսակցությունների դեպքում, ԵԱԺԴ-ն առավել հաճախ անդրադարձել է ԱլԳ ծրագրի ներքո տեղի ունեցող բարեփոխումների օրակարգին, ԼՂ հիմնահարցին ու հակամարտության սրմանը, 2018 թ. «թավշյա» հեղափոխությանը, Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյա տարելիցին: ԵԱԺԴ-ն ԼՂ հիմնահարցի շուրջ դիսկուրսը մեծ մասամբ մոտարկել է ԵՄ ինստիտուցիոնալ դիսկուրսին, որում շեշտը դրվում է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի գործունեության և հակամարտության խաղաղ կարգավորման վրա: Այնուամենայնիվ, ԵԱԺԴ անդամ մի շարք որոշում կայացնողներ որոշակի շեշտադրումներ են արել Ադրբեյջանի տարածքային ամբողջականության սկզբունքի, ինչպես նաև Ռուսաստանի՝ ԼՂ հակամարտության մեջ ապակառուցողական դերի շուրջ: Հաշվի առնելով այն, որ հայաստանյան որոշ կուսակցություններ ԵԱԺԴ-ի անդամ են, նկատում ենք, որ ԵԱԺԴ-ն նույնպես անդրադարձել է հայաստանյան ներքաղաքական իրադարձություններին: Վերջին շրջանում ԵԱԺԴ-ի դիսկուրսում տեղ գտած ներքաղաքական ամենամեծ իրադարձությունը «թավշյա» հեղափոխությունն է, որը ներկայացվել է որպես դրական երևույթ, բայց միևնույն ժամանակ հանդիպում ենք եզակի հայտարարությունների, որոնցում կոչ է արվում ՀՀ իշխանություններին զերծ մնալ ցուցարարների հանդեպ ուժի կիրառումից: Ինչ

վերաբերում է ցեղասպանության թեմային, ապա ԵԱԺԴ-ն, կարևորելով դրա ճանաչումը Թուրքիայի կողմից, այնուամենայնիվ թեման դիտարկել է ոչ միայն մարդու իրավունքների տեսանկյունից, այլ նաև որպես հայ-թուրքական հարաբերությունների հաշտեցման գործոն:

ԵԱԺԴ-ի՝ ԱլԳ ծրագրի շուրջ դիսկուրսի վերոնշյալ առանձնահատկությունները նույն կերպ արտահայտվում են կուսակցության երիտասարդական կառույցի և Եվրոպական ազատական ֆորումի դիսկուրսում: Ընդհանուր առմամբ կարող ենք եզրակացնել, որ ԵԱԺԴ-ն ԱլԳ ծրագրի ակնառու ջատագով է, սակայն ծրագրի անդամ երկրների հանդեպ դրսևորում է տարբեր մոտեցումներ, ինչը պայմանավորված է ինչպես ԵՄ ռազմավարական նպատակներով, այնպես էլ ԱլԳ անդամ երկրների՝ ԵՄ քաղաքական համակարգերի տարրերի հանդեպ դրսևորած հետաքրքրություններով և շահերով:

СОНА МХИТАРЯН – Программа Восточного партнерства в дискурсе Альянса либералов и демократов за Европу. – Альянс либералов и демократов за Европу – крупнейшая общеевропейская партия либеральной идеологии. АЛДЕ образует третью по величине политическую фракцию в Европейском парламенте, которая в 2019 году переформировалась в политическую группу «Обновляя Европу». Ряд партий из стран-участниц Восточного партнерства, включая Армению, являются членами АЛДЕ. В статье исследуется дискурс партии и соответствующей ей политической фракции о программе ВП. Делается вывод, что Восточное партнерство рассматривается АЛДЕ как успешный инструмент внешней политики ЕС. Как партия, так и политическая фракция АЛДЕ рассматривают программу Восточного партнерства в контексте расширения ЕС, безопасности ЕС и отношений между ЕС и Россией. В дискурсе АЛДЕ о программе Восточного партнерства также подчеркиваются либеральные идеи.

Ключевые слова: *общеевропейская партия, Альянс либералов и демократов за Европу, Восточное партнерство, Европарламент, политическая фракция «Обновляя Европу», политический дискурс*

SONA MKHITARYAN – The EU’s Eastern Partnership Program in the Discourse of the Alliance of Liberals and Democrats in Europe. – The Alliance of Liberals and Democrats for Europe is the largest pan-European party of liberal ideology. ALDE forms the third largest political group in the European Parliament, which in 2019 was reorganized into the “Renew Europe” faction. Several parties from the Eastern Partnership member-states, including Armenia, are members of ALDE. The article examines the party's and its corresponding political faction's discourse on the EaP program. The study concludes that the EaP is viewed by ALDE as a successful EU foreign policy instrument. Both the party and the political faction consider the EaP program in the context of the EU enlargement, EU security and EU-Russia relations. The discourse on the EaP program also emphasizes liberal ideas.

Keywords: *pan-European Party, Alliance of Liberals and Democrats for Europe, Eastern Partnership, European Parliament, “Renew Europe” political faction, political discourse*

**ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՊՏԻՄԱԼԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԲԱՇԽՄԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄ**

ՆԱՐԻՆԵ ԱՍՐՅԱՆ

Արդի հասարակական-քաղաքական իրողությունների պայմաններում բնակչության եկամուտների արդարացի բաշխման և վերաբաշխման հիմնահարցը մեծ հնչեղություն է ստանում՝ պայմանավորված ժամանակակից աշխարհում ավելի ու ավելի ինտենսիվորեն խորացող ու լայն թափ հավաքող գլոբալացման և տնտեսական ինտեգրման գործընթացներով: Մակայն, դրա հետ մեկտեղ, թեև մի շարք երկրներում և տարածաշրջաններում եկամուտների բաշխման և վերաբաշխման անհավասարության դեմ պայքարը զգալի հաջողություններ է արձանագրել, բայց մակայն պերոնյալ միտման հետևանքով առաջացած աղքատության հիմնահարցն այսօր էլ մնում է դժվարլուծելի:

Սույն հոդվածում քննարկվում է «եկամուտ» կատեգորիան՝ որպես բնակչության կենսապահովման աղբյուր, ինչպես նաև տնտեսական քաղաքականության, մասնավորապես՝ ՀՀ հարկային քաղաքականության կատարելագործման հիմնարար ուղղությունները և վերջինիս դերակատարումը բնակչության եկամուտների ձևավորման, բաշխման և վերաբաշխման գործում:

***Բանալի բառեր** – շուկայական համակարգ, եկամուտ, սոցիալ-տնտեսական զարգացում, բարեկեցություն, կենսամակարդակ, բյուջե, եկամուտների ձևավորում, բաշխում և վերաբաշխում, հարկային քաղաքականություն, պետական կարգավորում*

Վարչահրամայական տնտեսաձևից ազատ շուկայական համակարգին անցումը հանգեցրեց որակապես նոր տնտեսական հարաբերությունների ձևավորմանը և եկամուտների բաշխման նոր հարաբերությունների կայացմանը: Զգալիորեն փոխվեցին նաև հասարակության ներսում եկամուտների բաշխման և վերաբաշխման գործիքներն ու մեխանիզմները: Պետության սոցիալական քաղաքականության մեջ առանցքային դերակատարում ունի բնակչության եկամուտների ձևավորումը՝ որպես հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման պլանավորման հիմնական նախադրյալներից մեկը: Մակայն խնդրահարույց է այն, որ հենց «եկամուտ» հասկացությունը՝ որպես սոցիալ-տնտեսական կատեգորիա, մեկնաբանվում է ոչ միանշանակորեն: Մասնավորապես, այն մի կողմից դիտարկվում է որպես պետության տնտեսական գործունեության արդյունքների ցուցիչ, մյուս կողմից՝ որպես թողարկված արտադրանքի մի մաս, որը ստանում է արտադրութ-

յան մասնակիցը՝ կախված դրանում իր մասնակցության չափից¹:

Միանշանակ է այն, որ բնակչության կենսամակարդակի ցուցիչը և բարեկեցության նյութական հիմքը եկամուտն է՝ որպես բնակչության կենսապահովման աղբյուր: Եկամուտը ժամանակակից հասարակության կարևորագույն ցուցանիշ է՝ արտացոլելով, առաջին հերթին, նրա բարեկեցության մակարդակը: Միևնույն ժամանակ, եկամուտը ցույց է տալիս անհատի նյութական և հոգևոր կարիքների (հանգիստ, կրթություն, առողջություն և այլն) բավարարվածության աստիճանը: Մյուս կողմից, եկամուտը՝ որպես բնակչության նյութական բարեկեցության հիմք, հասարական զարգացման առանցքային չափորոշիչ է, քանի որ որոշակի փոխհարաբերությունների մեջ է գտնվում այնպիսի հասկացությունների հետ, ինչպիսիք են՝ տնտեսական աճը և զարգացումը, եկամտի, կապիտալի կուտակումը, բաշխումը և վերաբաշխումը և այլն:

Առավել ընդհանրական իմաստով «եկամուտ» եզրույթը սահմանվում է որպես «դրամական միջոցների կամ նյութական արժեքների ամբողջություն, որը ստացվում է պետության, ֆիզիկական անձանց կամ իրավաբանական անձանց կողմից որոշակի ժամանակահատվածում ծավալած գործունեության արդյունքում»²: Մեկ այլ հեղինակի բնորոշմամբ՝ «եկամուտը շուկայական տնտեսության պայմաններում մարդու ֆիզիկական, բարոյական, զգացմունքային ու ինտելեկտուալ հնարավորությունների օգտագործման շնորհիվ ստեղծված վերջնական արդյունքի գնահատականն է՝ դրամական և բնեղեն արտահայտությամբ, որը օգտագործվում է տնային տնտեսությունների կողմից սպառման և խնայողությունների (ներդրումների) նպատակով՝ սեփական բարեկեցության բարձրացման համար»³:

Տնտեսական գիտության մեջ «եկամուտ» եզրույթի առավել ընդունված սահմանումն է. «Եկամուտը տվյալ ժամանակահատվածում դրամական և ոչ դրամական այն միջոցների ամբողջությունն է, որը կարող է ծախսել որոշակի անձ թողնելով անփոփոխ իր հարստության արժեքը»⁴:

Բնակչության եկամուտ են համարվում աշխատավարձը, տրանսֆերտային վճարները (կենսաթոշակ, նպաստ, փոխանցումներ), կապիտալի վերավաճառքից ստացված շահույթը, մատուցված ծառայության դիմաց ստացված վճարը, վարձավճարները, սեփականության վարձակալման կամ վաճառքից ստացվող գումարը:

Եթե անդրադարձանք եկամուտների ձևավորման և բաշխման տեսական հիմքերին, ապա պետք է նշել, որ այս իմաստով առկա է երկու

¹ Տե՛ս **Գ. Ղարիբյան, Ա. Հակոբջանյան**, Բնակչության եկամուտների բաշխման և վերաբաշխման հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության անցումային տնտեսությունում, Եր., 2011, էջ 38:

² **Վ. Շ. Գրիգորյան**, Ժամանակակից տնտեսագիտական բառարան, 1997, էջ 119:

³ **Ա. Միսակյան**, Բնակչության եկամուտների բաշխման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, Եր., 2013, http://councils.yso.am/pdf/files/015/015-Misakyan_Armine.pdf, էջ 7:

⁴ **Կ. Քեյս, Ռ. Ֆեյր**, Տնտեսագիտության սկզբունքներ, Եր., 2007, էջ 54:

մեխանիզմ՝ էգալիտարիստական (հավասարարական) և ուտիլիտարիստական (օգտապաշտական): Եթե առաջին մոտեցման կողմնակիցները կարծում են, որ եկամուտները պետք է բաշխվեն հավասար՝ հասարակության անդամների արժանիքներին համապատասխան, ապա երկրորդ տեսության ջատագովները, անտեսելով շուկայի դերը, համոզված են, որ եկամուտների բաշխումն առավելապես պետության գործառույթն է, ուստի, ըստ էության, շուկան այս գործընթացին (ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն) չի մասնակցում⁵:

Հարկ է նշել, որ, այնուամենայնիվ, բնակչության եկամուտների բաշխման և վերաբաշխման հիմնական սուբյեկտների դերերում են հանդես գալիս պետությունը և շուկան, և նշյալ գործընթացների կառավարումը, մասնավորապես պետական կարգավորման տարբեր գործիքների և լծակների կիրառումը, լինելով պետության սոցիալ-տնտեսական կարևորագույն գործառույթներից մեկը, պահանջում է պետություն-շուկայական համակարգ փոխգործակցություն՝ ուղղված հասարակության ներսում՝ բնակչության տարբեր սոցիալական խմբերի և շերտերի միջև առաջանալիք հավանական սոցիալական բևեռացման միտումների չեզոքացմանը: Այս իմաստով պետության հիմնական գործառույթները պետք է դառնան բարեկեցության աճին նպաստող անհրաժեշտ պայմանների ստեղծումը և իրացման ապահովումը, ինչպես նաև բնակչության եկամուտների աճին ուղղված քաղաքականության իրագործումը:

Պետք է նկատել, որ պետությունները տնտեսական զարգացման տարբեր պարբերաշրջաններում վարում են տարբեր քաղաքականություններ. այսպես օրինակ՝ տնտեսական վերելքի փուլում պետությունները հիմնականում վարում են հավելյալ պահանջարկի արգելակմանը և գների կայունության պահպանմանը միտված զսպողական հարկաբյուջետային քաղաքականություն, ինչը դրսևորվում է պետական ծախսերի կրճատման և հարկային մուտքերի ավելացման միջոցառումների իրականացմամբ: Իսկ տնտեսական անկման փուլում պետական ծախսերի ավելացման և հարկային մուտքերի կրճատման ճանապարհով հարկաբյուջետային քաղաքականությունն առավելապես ընդլայնողական բնույթի է՝ ուղղված ամբողջական պահանջարկի մեծացմանը և տնտեսական զարգացման արագացմանը:

Զարգացած պետության հիմնական բնութագիրը նրա սոցիալական կողմնորոշումն է: ՀՀ Սահմանադրության 1-ին հոդվածով ամրագրված է Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պետություն լինելը. սա նշանակում է, որ սահմանադրաիրավական այս դրույթը պետությունից պահանջում է ներդնել սոցիալական պաշտպանության ու բարեկեցության ապահովմանն ու կիրարկմանն ուղղված գործուն

⁵ Տե՛ս Մ. Մկրտչյան, Լ. Մարգարյան, Բնակչության եկամուտների ձևավորումը, բաշխումը և վերաբաշխումը, Եր., Տնտեսագետ, 2007, էջ 7:

մեխանիզմներ⁶: Ակնհայտ է, որ սոցիալական բնագավառում պետության քաղաքականության հաջողության կարևոր նախապայմաններից մեկը պետության ներսում եկամուտների բաշխման և վերաբաշխման այնպիսի համակարգի առկայությունն է, որը մի կողմից կերաշխավորի պետության տնտեսական զարգացումը, իսկ մյուս կողմից՝ հասարակական անվտանգության ու հանրային կարիքների ու պահանջ-մունքների բավարարմանն ուղղված միջոցառումների հավասարակշռված իրականացման համար նախապայմանների ստեղծումը:

Վերոնշյալ գործընթացներից և նպատակներից չի կարող անմասն մնալ հարկային համակարգը, որն էական դերակատարում ունի ՀՀ-ում հարկային բեռի արդյունավետ բաշխման հիմնախնդիրների կարգավորման գործում, քանի որ հարկերի ձևով ստացված ֆինանսական ռեսուրսները նախադրյալներ են ստեղծում պետության սոցիալ-տնտեսական գործառույթների իրականացման և սոցիալական ոլորտի վերարտադրության գործընթացի կազմակերպման համար:

Բնակչության եկամուտների ձևավորման և կառավարման արդյունավետ քաղաքականություն վարելը առաջին հերթին ենթադրում է օպտիմալ և կառուցվածքային այնպիսի տնտեսական քաղաքականության մշակում և իրագործում, որը, ազդելով տնտեսության արտադրական կառուցվածքների վրա, որպես առաջնային նպատակ կդիտարկի եկամուտների բաշխման անհավասարության կրճատումը: Այսպես, տնտեսական քաղաքականության այնպիսի գործիքներ, ինչպիսիք են՝ բնակչության եկամուտների ինդեքսավորումը, նվազագույն աշխատավարձի, կենսապահովման նվազագույնի, սոցիալական տրանսֆերտների սահմանումը և այլն, ուղղված են սոցիալ-տնտեսական բացասական միտումների հաղթահարմանը:

ՀՀ սոցիալ-տնտեսական համակարգին ներկայումս բնորոշ են խիստ սոցիալական բևեռացվածությունը, եկամուտների ծայրաստիճան անհավասար, ոչ համաչափ բաշխումը և աղքատության մակարդակի աստիճանական բարձրացումը: Այս բացասական միտումները հաղթահարելի են պետության կողմից սոցիալական ակտիվ քաղաքականության իրականացման միջոցով՝ ուղղված հասարակության ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավմանը և առանձին խմբերի համար սոցիալական երաշխիքների ապահովմանը: Մյուս կողմից՝ բնակչության եկամուտների բաշխման ձևախեղման հետևանքների չեզոքացումը, աղքատության մակարդակի կրճատումը և եկամուտների զգալի աճը բավարար պայմաններ կստեղծեն որակյալ վերարտադրության, արդյունավետ աշխատանքային մոտիվացիայի և բնակչության սպառողական պահանջարկի ապահովման համար⁷: Այս միջոցառումների

⁶ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 1, 2015 թ. խմբագրությամբ:

⁷ Տե՛ս Денисов Н. Социальное расслоение общества: причины, последствия, меры по ограничению// Экономист, 1997, № 1, էջ 73–82:

իրականացման շնորհիվ կմեղմվի սոցիալական խորը շերտավորվածության երևույթը, կնվազեցվի ծայրահեղ աղքատության առաջացման ռիսկը և կձևավորվի միջին խավ՝ որպես հասարակության տնտեսական զարգացման հիմք և հենարան:

Պետության կողմից բնակչության եկամուտների ձևավորմանն ուղղված քաղաքականության ներդրման և իրագործման հիմքը պետք է լինի ինքնաբավությունը, որի շրջանակներում աշխատունակ տարիքի բոլոր քաղաքացիները պետք է ապահովեն իրենց և իրենց ընտանիքների բարեկեցությունը սեփական տնտեսական ակտիվ գործունեությամբ և ստանան աշխատավարձ, շահույթ և եկամուտ: Մյուս կողմից, պետք է խթանել ներքին ներդրումների ներգրավումը՝ ավելացնելով տնտեսության մեջ զբաղվածների տեսակարար կշիռը և նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով բնակչության բարեկեցության բարելավման համար:

Հարկ է նշել, որ եկամուտների ձևավորման, բաշխման և վերաբաշխման միասնական քաղաքականության հիմնական բաղադրատարրը պետության և նրա մարմինների ակտիվ գործունեությունն է՝ բոլոր աշխատունակ մարդկանց համար բավարար եկամուտ ստանալու համապարփակ հնարավորություններ ստեղծելու նպատակով: Սա պետք է հենվի տնտեսապես առողջ և սոցիալապես արդար մեխանիզմների վրա, որոնց առանցքային բաղադրիչներն են որակյալ կրթությունը, առողջապահությունը և մրցունակ ու գործուն աշխատաշուկան⁸:

Բնակչության բարեկեցության մակարդակի բարելավումը պահանջում է հարկաբյուջետային հարաբերությունները կանոնակարգող օրենսդրական դաշտի կատարելագործում: Հայաստանի Հանրապետությունում սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործիքներ պետք է դառնան հեռանկարային զարգացման ծրագրերը՝ ըստ առանձին ոլորտների և ճյուղերի, ինչպես նաև պետական ներդրումային նախագծերը: Խիստ կարևորվում է նաև երկարաժամկետ նպատակային ծրագրերի մշակման և իրականացման, ինչպես նաև դրանց արդյունավետության գնահատման, հասցեական ներդրումային քաղաքականության իրականացման մեթոդների ու մեխանիզմների մշակումը:

Բյուջետային ծախսերի արդյունավետության բարձրացման, ինչպես նաև բյուջետային վերահսկողության բարելավման համար անհրաժեշտ է մշակել բյուջետային ծախսերի արդյունավետության գնահատման մեթոդաբանություն: Դրանում առաջին հերթին պետք է հստակ արտացոլվի բյուջետային ծախսերի արդյունավետությունն ըստ նպատակի, ինչը նշանակում է ունենալ պետական քաղաքականության նպատակների իրականացման և դրանց համար ֆինանսա-

⁸ Տե՛ս **Լ. Ղանթարյան**, Սոցիալապես անապահով խավերի կենսամակարդակի բարձրացման պետական կարգավորման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, Եր., 2017, էջ 17:

կան ռեսուրսների համարժեքության ու հաշվեկշռվածության ապահովման մեխանիզմ⁹:

Հասարակական-քաղաքական զարգացման ներկա փուլում ՀՀ բնակչության կենսամակարդակի բարելավմանը նպաստող հիմնական մեխանիզմներ կարող են լինել.

- *Տնտեսական նախաձեռնությունների խթանման քաղաքականության գործարկումը, ինչպես նաև գործարար և ներդրումային միջավայրի բարելավումը*: Անհերքելի փաստ է, որ տնտեսական հնարավորությունների շարունակական ընդլայնումը և այդ հնարավորությունների արդյունավետ օգտագործումը պետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման երաշխիքն են: Մակայն ՀՀ գործող հարկային համակարգը չունի ձեռնարկատիրական նախաձեռնությունների ընդլայնմանը նպաստող մեխանիզմներ, մինչդեռ, որպես կանոն, տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում համախառն պահանջարկի կրճատմամբ պետությունները նվազեցնում են հարկային բեռը՝ նպաստելով սպառման և ներդրումների աճին: Մեխանիզմի մյուս բաղկացուցիչ մասով հավելենք, որ ներդրումների ներգրավումը տնտեսական կայուն աճի ապահովման երաշխիք է և հասարակության սոցիալ-տնտեսական համակարգի զարգացման գրավական:

- *Աղքատության հաղթահարման նպատակով բնակչության կարիքավոր խմբերին ուղղված փոխհատուցման համակարգի և սոցիալական ծրագրերի արդիականացում*: Ակնհայտ է, որ հասարակական զարգացումն անհամատեղելի է աղքատության բարձր ցուցանիշի և դրա աճի միտման հետ: Այս իմաստով անհրաժեշտ է կատարելագործել ՀՀ սոցիալական ծառայությունների համակարգը՝ թիրախում պահելով հատկապես այն ոլորտները, որոնց շահառուն բնակչության առավել խոցելի խմբերն են:

- *Ստվերային տնտեսության հարկային վերահսկողության մեխանիզմների ներդնում և գործարկում*: Այն թույլ կտա նվազեցնել տնտեսության ստվերային հատվածի ծավալները, կրճատել ստվերային շրջանառությունը և նպաստել հարկային բեռի արդյունավետ բաշխմանը: Այս միջոցառումները կարևոր են ոչ միայն բյուջետային լրացուցիչ եկամուտների հավաքագրման, այլև շուկայում հավասար մրցակցային պայմանների տեսանկյունից:

- *Դրամավարկային քաղաքականության և հարկային վարչարարության իրականացում*: Հայտնի է, որ հարկային քաղաքականությունը, լինելով հարկային հարաբերությունների կարգավորման գործընթացի ամբողջականությունն ու միասնականությունն ապահովող միջոց, պետության տնտեսական գործունեության այն կարևոր ուղղությունն է, որը հիմնված է մակրոտնտեսական հավասարակշռության, ա-

⁹ Տե՛ս Վ. Հաբուշյունյան, Հարկային քաղաքականությունը և նրա կատարելագործման հիմնահարցերը ՀՀ-ում, Եր., Ձանգակ-97, 2006, էջ 74:

զատ մրցակցության և տնտեսական այլ օրենքների վրա: Դրանով հարկային համակարգն ազդում է տնտեսության վրա՝ ապահովելով դրա կայունացումը, առաջընթացն ու բնականոն զարգացումը, ուստի վերոնշյալ մեխանիզմը պետք է ապահովի բնակչության եկամուտների համահարթեցումը: Մասնավորապես, հարկային քաղաքականության նշյալ մեխանիզմների օգնությամբ պետք է հնարավոր լինի ինչպես կարճաժամկետ, այնպես էլ միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարներում ձևավորել հարկային համակարգ՝ հիմնված բյուջետային մուտքերի ավելացման և ներդրումների խթանման վրա: Մա, իր հերթին, կօգնի հարթելու ներհասարակական սոցիալական հակասությունները և ապահովելու համաչափ, կայուն զարգացում:

Անշուշտ, բյուջետային ռեսուրսների ընդլայնման և տնտեսական ակտիվության ապահովման նպատակներն ունեն անխուսափելի հակադրություններ, քանի որ հարկային եկամուտների ավելացմանն ուղղված քաղաքականությունը շատ հաճախ ձևախեղում է տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեությունը պայմանավորող շարժառիթների համակարգը և բացասաբար ներգործում դրա ընդլայնման վրա: Մակայն, ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, պետության եկամտային ներուժի կայուն աճի ապահովումը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ հարկաբյուջետային քաղաքականությունը դադարում է գուտ ֆիսկալ գործառույթ լինելուց և ուղղվում է այնպիսի կարևորագույն խնդիրների լուծմանը, ինչպիսիք են՝ ազգային տնտեսության գերակա ճյուղերի զարգացման համար բարենպաստ պայմանների ստեղծումը, օտարերկրյա ներդրումների խրախուսումը, տնտեսության արտադրատեխնիկական հիմքերի կատարելագործումը, արտահանելի հատվածի ընդլայնմանն ուղղված քայլերի ձեռնարկումը, հավասար մրցակցային պայմանների ապահովումը և այլն:

Դա նշանակում է, որ հարկաբյուջետային քաղաքականության առաջնային նպատակը պետք է դառնա ոչ թե ամեն գնով բյուջետային մուտքերի ապահովումը և կարճաժամկետ խնդիրների լուծումը, այլ երկրում կայուն տնտեսական հենքի ձևավորումը և երկարաժամկետ տնտեսական աճի համար համապատասխան նախադրյալների ստեղծումը, որոնք, ըստ էության, կհանգեցնեն հարկային բազայի ընդլայնմանը, հարկաբյուջետային դիրքի բարելավմանը, վարչարարական միջոցառումների կատարելագործմանը և կառավարման համակարգի արդյունավետության բարձրացմանը¹⁰:

Հարկային քաղաքականության օպտիմալացման հիմնական ուղղություններից մեկը պետք է դառնա տարբեր հարկատեսակների համար գործող հարկային դրույքաչափերի վերանայումը և դրանց կայունության ապահովումը, որոնք, մի կողմից, կպահպանեն առավելագույն չեզոքություն գործարար միջավայրի և տնտեսավարող սուբյեկտների

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 66:

վարքագծի փոփոխությունների նկատմամբ, մյուս կողմից, թույլ կտան սահմանել հավասարակշռված, տնտեսապես հիմնավորված և տնտեսական գործունեության շահութաբերության համատեքստում ընդունելի հարկային բեռ:

Հարկային քաղաքականության արդյունավետության բարձրացման հաջորդ կարևորագույն ուղղությունը, մեր համոզմամբ, կարող է դառնալ հանրապետությունում կիրառվող հարկային արտոնությունների համակարգի վերանայումը և հարկման ընդհանուր ռեժիմից այն բոլոր բացառությունների վերացումը, որոնք աչքի են ընկնում արդյունավետության ցածր աստիճանով:

Իհարկե, հարկային արտոնությունների սահմանափակումն այնքան էլ հեշտ գործընթաց չէ, քանի որ դրանցից օգտվող տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեությունը և երկրի ներդրումային գրավչությունը կարող են վտանգվել: Ուստի շատ կարևոր է, որ այդ ամենը տեղի ունենա սահուն և հիմնավորված, ինչի համար անհրաժեշտ է նախքան որոշակի փոփոխություններ կատարելը վերլուծել գործող արտոնությունների դրական և բացասական կողմերը պետության և հարկատուների համար, համադրել արտոնությունների կիրառմամբ առաջացած օգուտները հնարավոր վնասների հետ, գնահատել արտոնությունների կրճատման ազդեցությունը պետական բյուջեի եկամտային մասի, ներդրումային միջավայրի գրավչության, երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակի, տնտեսության մրցունակության, գնաճի ճնշումների և կարևորագույն այլ ցուցանիշների վրա:

Ընդհանուր առմամբ, կազմակերպական և տնտեսական վերոնշյալ գործիքները օգնում են նաև հարթելու շուկայական մեխանիզմների ներգործության արդյունքում ձևավորվող զարգացման տատանումները և հաղթահարելու տնտեսական համակարգի թերությունները:

Այսպիսով, եկամուտների ձևավորման և բաշխման գործընթացների պետական կարգավորումը բարելավելու համար բոլոր քայլերը պետք է համակարգված լինեն: Դա ենթադրում է, մի կողմից, բնակչության եկամուտների դինամիկա՝ օրգանապես ինտեգրված մակրոտնտեսական ցուցանիշների համակարգին՝ որպես վերջինիս հիմնական մասնաբաժին, իսկ մյուս կողմից, հաշվի առնելով սոցիալ-տնտեսական ներկա իրավիճակը և աշխատաշուկայում առկա առաջարկի ու պահանջարկի ազդեցությունը, հասարակական վերարտադրության մեխանիզմների ձևավորում և գործարկում:

НАРИНЕ АСРЯН – *Оптимизация налоговой политики как механизм государственного регулирования формирования и распределения доходов населения.* – В условиях современных социально-политических реалий вопрос справедливого распределения и перераспределения доходов населения приобретает все большую актуальность в связи с процессами глобализации и экономической интеграции, которые углубляются и набирают обороты в современном мире. В то же

время несмотря на то, что борьба с неравенством распределения и перераспределения доходов в ряде стран и регионов достигла значительного прогресса, однако проблема бедности все еще возникает в результате этой тенденции.

В данной статье рассматривается категория «доход» как источник жизнеобеспечения населения, а также основные направления совершенствования экономической политики, в частности, налоговой политики Республики Армения, роль последней в формировании, распределении и перераспределении доходов населения.

Ключевые слова: *рыночная система, доход, социально-экономическое развитие, благосостояние, уровень жизни, бюджет, формирование доходов, распределение и перераспределение, налоговая политика, государственное регулирование*

NARINE ASRYAN – *Optimization of Tax Policy as a State Regulation Mechanism of Formation and Distribution of Population Income.* - In the conditions of modern socio-political realities, the issue of distribution and redistribution of income settlements will be accepted in full importance in connection with the processes of globalization and economic integration. At the same time, in many countries and regions the fight against inequality in the distribution and redistribution of income has reached significant progress, as the problem of poverty is still rising as a result of these tendencies.

This article discusses the category of “income” as a source of livelihood for the population, as well as the basic directions of improvement of economic policy, in particular, the tax policy of the Republic of Armenia, the role of the latter in generating, distributing and redistributing the population income.

Key words: *market system, income, socio-economic development, welfare, living standards, budget, income generation, distribution and redistribution, tax policy, state regulation*

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

- 1. Պեղամ Պետրոսյան** – պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի դեկան
Гегам Петросян – доктор исторических наук, профессор, декан факультета международных отношений ЕГУ
Gegham Petrosyan – Sc. D. in History, Professor, Dean of the Faculty of International Relations, YSU
Էլ. փոստ՝ gegham.petrosyan@ysu.am
- 2. Ժակ Մանուկյան** – պատմական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի դոցենտ, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ
Жак Манукян – кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений и дипломатии, заместитель декана факультета международных отношений ЕГУ
Zhak Manukyan – PhD in History, Associate Professor at the Chair of International Relations and Diplomacy, Deputy Dean of the Faculty of International Relations, YSU
Էլ. փոստ՝ zhak.manukyan@ysu.am
- 3. Ալեն Գևոնդյան** – քաղաքական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի դոցենտ
Ален Гевондян – кандидат политических наук, доцент кафедры политических институтов и процессов ЕГУ
Alen Ghevondyan – PhD in Political Science, Associate Professor at the Chair of Political Institutions and Processes, YSU
Էլ. փոստ՝ a.ghevondyan@ysu.am
- 4. Էդգար Չախոյան** – ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի հայցորդ
Эдгар Чахойан – соискатель кафедры международных отношений и дипломатии ЕГУ
Edgar Chakhoyan – Applicant at YSU Chair of International Relations and Diplomacy
Էլ. փոստ՝ chakhoyan1990@gmail.com
- 5. Անժելա Մնացականյան** – ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ
Анжела Мнацаканын – аспирант кафедры политологии ЕГУ
Anzhela Mnatsakanyan – PhD student at YSU Chair of Political Science
Էլ. փոստ՝ anzhela.mnatsakanyan@ysu.am

6. **Գոր Պետրոսյան** – ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ
Гор Петросян – аспирант кафедры политологии ЕГУ
Gor Petrosyan – PhD student at YSU Chair of Political Science
Էլ. փոստ՝ gorpetrosyanarm@gmail.com
7. **Սոնա Մխիթարյան** – ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի հայցորդ
Сона Мхитарян – соискатель кафедры политологии ЕГУ
Sona Mkhitaryan – Applicant at YSU Chair of Political Science
Էլ. փոստ՝ sona.mkhitaryan@ysu.am
8. **Նարինե Ասրյան** – ԵՊՀ հանրային կառավարման ամբիոնի ասպիրանտ
Нарине Асрян – аспирант кафедры государственного управления ЕГУ
Narine Asryan – PhD student at YSU Chair of Public Administration
Էլ. փոստ՝ narine.asryan@ysu.am

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ INTERNATIONAL RELATIONS

- Պեղամ Պետրոսյան** – Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության առաջին բանակցությունները Կոստանդնուպոլսում (1918 թ. հունիս).... **3**
- Гегам Петросян** – Первые переговоры делегации Республики Армения в Константинополе (июнь 1918 г.)
- Gegham Petrosyan** – The First Negotiations of the Delegation of the Republic of Armenia in Constantinople (June, 1918)
- Ժակ Մանուկյան** – Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագրի կազմակերպության խաղաղապահ գործունեության առանձնահատկությունները (2004-2010 թթ.) **17**
- Жак Манукян** – Особенности миротворческой деятельности Организации Договора о коллективной безопасности (2004-2010 гг.)
- Zhak Manukyan** – Collective Security Treaty Organization Peacekeeping Specifics (2004-2010)
- Ալեն Առնոնյան** – Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին քաղաքական հայեցակարգի հարավկովկասյան քաղաքիչի փոխակերպումը մինչև 2022 թ..... **27**
- Ален Гевондян** – Трансформация внешнеполитической концепции и ее южно-кавказской составляющей РФ до 2022г.
- Alen Ghevondyan** – The Transformation of the Russian Federation Foreign Policy Doctrine and its South Caucasus Component until 2022
- Էդգար Չախոյան** – Վրաստանում «Վարդերի հեղափոխության»-ը ԱՄՆ-ի աջակցության հիմնական պատճառները, դերն ու նշանակությունը **46**
- Эдгар Чахоян** – Основные причины, роль и значение поддержки США «Революции роз» в Грузии
- Edgar Chakhoyan** – The Main Reasons, Role and Significance of the US Support for the “Rose Revolution” in Georgia

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ПОЛИТОЛОГИЯ
POLITICAL SCIENCE

Անժելա Մնացականյան – Հայաստանի Հանրապետության ռազմական անվտանգության ապահովման հիմնադրույթները..... **63**

Анжела Мнацаканян – Основы обеспечения военной безопасности Республики Армения

Anzhela Mnacakanyan – The Foundations of Ensuring the Military Security of the Republic of Armenia

Գոր Պետրոսյան – ՌԴ նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցների քաղաքականօրենսական գործոնները..... **77**

Гор Петросян – Политические и экономические факторы санкций против РФ

Gor Petrosyan – The Political and Economic Factors of Sanctions against RF

Սոնա Մխիթարյան – ԵՄ արևելյան գործընկերության ծրագիրը Եվրոպայի ազատականների և ժողովրդավարների դաշինքի դիսկուրսում **91**

Сона Мхитарян – Программа Восточного партнерства в дискурсе Альянса либералов и демократов за Европу

Sona Mkhitaryan – The EU’s Eastern Partnership Program in the Discourse of the Alliance of Liberals and Democrats in Europe

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ
PUBLIC ADMINISTRATION

Նարինե Ասրյան – Հարկային քաղաքականության օպտիմալացումը որպես բնակչության եկամուտների ձևավորման և բաշխման պետական կարգավորման մեխանիզմ..... **100**

Нарине Асрян – Оптимизация налоговой политики как механизм государственного регулирования формирования и распределения доходов населения

Narine Asryan – Optimization of Tax Policy as a State Regulation Mechanism of Formation and Distribution of Population Income

Տեղեկություններ հեղինակների մասին..... **109**

Сведения об авторах

Information about the Authors

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1
Адрес редакции: Ереван, ул. Алека Манукяна 1
Address: 1, Alex Manoogian str., Yerevan

Կայք՝ journals.ysu.am
Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Հրատարակչական խմբագիր՝
Издательский редактор
Publishing Editor

Արմեն Հովակիմյան
Армен Овакимян
Armen Novakimyan

Վերստուգող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Գայանե Գրիգորյան
Гаяне Григорян
Gayane Grigoryan

Թողարկման պատասխանատու՝
Ответственный выпуска
Issued by

Հասմիկ Եսայան
Hasmik Yesayan
Hasmik Yesayan

Ստորագրված է տպագրության 25. 11. 2022:
Տպաքանակ՝ 100: Չափսը՝ 70x108 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ:
Տպագրական 5 մամուլ: